

ВИДАВНИЦТВО
НОВА УКРАЇНСКА
ШКОЛА

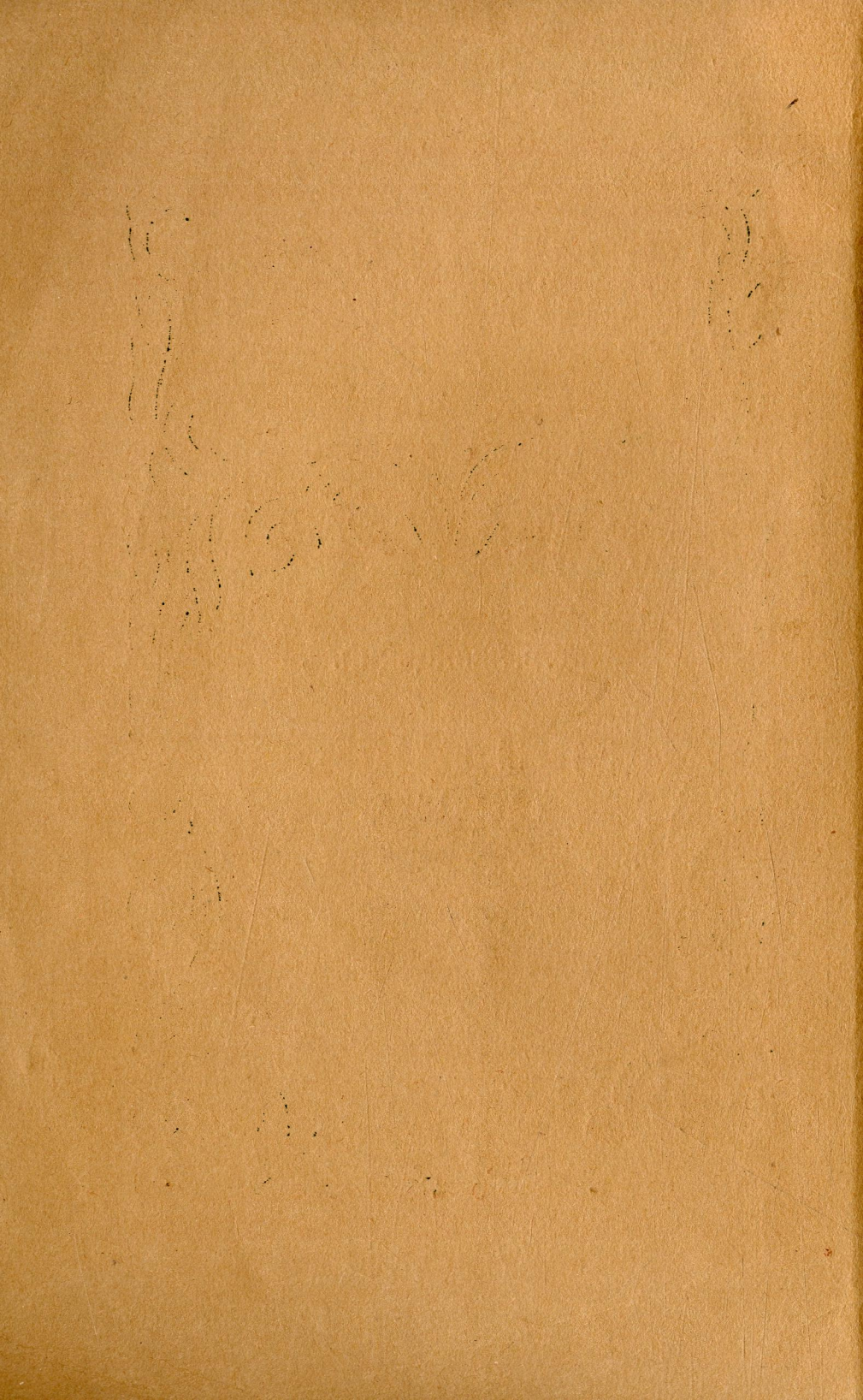
ДР. В. ЛЕВИЦЬКИЙ.

ІСТОРІЯ ВИХОВАННЯ
І НАВЧАННЯ.

ЛЬВІВ

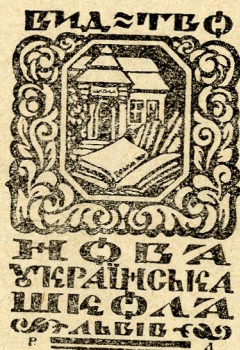
10
Др. ВАСИЛЬ ЛЕВИЦЬКИЙ.

2 с. 319.

Львів. Бібліотека
АН, УРСР

ІСТОРІЯ ВИХОВАННЯ і НАВЧАННЯ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ ШКІЛЬНОГО ТА ЗАГАЛЬНОГО ВЖИТКУ.

Л Ъ В І В 1925.

ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА.“

433(0)я7

ПРАВО ПЕРЕДРУКУ ЗАСТЕРІГАЄТЬСЯ.

З друкарні А. Гоявічинського у Львові, ул. Коперника ч. 20.

ВСТУП.

1. Історія педагогіки

або історія виховної праці є зеркалом духового розвитку і життєвого поступу людства. Знання її потрібне не лишень кожному, хто береться сам до виховної праці, але також всім тим, що цікавляться життям, його минулим та будучим і змагають до його освідомлення, успільнення й устійнення.

Виховна праця залежна все від віри, науки, світогляду та расових і часових прикмет даного народу. Різна історія народів обусловляє різноту виховної праці та ріжнородність в її історії. Історія виховної праці збирає і зіставляє все це, що поодинокі важнійші народи ставляли собі за виховну ціль на переході віків; вона устійняє засоби, шляхи і способи, по яких дані цілі осягалося, або виказує де, коли і длячого їх не осягалося: узгляднуючи ті племена й народи, що взяли участь у творенню нинішньої культури, вона старається начеркнути вірний і суцільний образ розвою людської виховної думки та виробити зрозуміння для тих всіх вікових виховних основ і наукових правд, що стали підвалинами нашого духового життя.

Виховання й навчання: У виховній праці розріжнено дві сторони, що стихійно одняться: навчання й виховання. Навчання має найперше розвивати і помножувати знання, відтак образувати почування і пожадання; виховання зачинає від почувань і пожадань, воно їх розвиває, освідомляє й управляє, а через це щойно пособляє розвиткови пізнання та закріплює й устійняє чисте відання. І навчання і виховання прямує до одної й тої самої ціли, лишень ріжними шляхами і способами. Початок виховання й навчання береться ще з тих прадавних часів, в котрих чоловік переходив з несвідомозвіринного стану до людської самосвідомости, а зі самосвідомости взявся розвивати й закріплювати свідомість свого становiska на землі. У самосвідомости зродився людський дух, що рвався на легких крилах уяви поза межі матерії, часу, простору і невідгідної причиновости, щоби розв'язати загадку вселенни і відношення мікрокосмоса до макрокосмоса. Зі самосвідомости становiska на землі у відно-

шенню до оточення, від найближчого поступово до найдалшого, створилося людське пізнання і відання, здобуване і виростане на тернистім шляху туземського буття і щоденного переображення. Буття — заставило чоловіка ще змалечку вчитися, як на світі жити, воно побивало та й дуже кожного, хто не хотів вчитися жити. Здобувана життєва правда викликала щодня нове переображення чоловіка і веліла йому виховати себе, опісля і других, по напрямі свого переображення до досягання якоїсь одної або щораз то краще наміченої цілі.

Школа життя. Відання здобував собі первісний чоловік серед дикої природи у важкій боротьбі за існування повільно, хрестами, жертвами і мозольними дослідками, на власній шкірі або на других живих і болючих примірах заострював він своє думання, виробляв свій погляд, вирізняв свої почування і сталив свою волю. Першою отже школою була школа життя, першою читанкою була жива, безконечна й безприкметна книга природи.

Стихійне думання. Школа життя, тяжка й мозольна, націхована жорстокою й безпереривною боротьбою за існування, ставила свого ученика перед непроглядну, безчутну і понадноровственну книгу природи і з неї вчила стихійного думання, яке ніколи не доводило до пізнання правди. Стихійне думання орудувало і змісловим і понятним пізнанням; але зміслові пізнання брали всі появи хаотично, безкритично, мішало враження зі спостереженнями і представленнями, а понятне пізнання так дуже закрашувалося стихіями почування і пожадання, що за ними губилося все: зовнішні зміслові підклади буття підпорядковувалося під оцінку немічних зміслів, розум заступалося уявою, уяву уважалося за єдине жерело буття і поезії, науки і віри, дослідів і чарів: мрія і привид на яві стали основними підвалинами стихійного думання; через свою розбіжність з життям і буттям доводило воно часто до пересудів, забобонів, суевіря і темряви, цим спинювало поступ, відтягало від пізнання правди та оскверняло людей семітською брехнею і візантійською облудою.

Школа життя — у своїй далшій послідовності стала нещастям, призволяла на пановання сили над правом, тіла над духом, хитрости й підступу над розумом і чесністю, вона освятила зло й неволю, кривду і рабство, гріх і кару, гнів і пімсту, вона допустила двійність правди і таке двійне діловодство завела в кожній ділянці людського життя, замість підносити й усовершеншувати, вона гіршила й унесчасливляла людськість. Це лихо усунути і людськість направити мав — другий тип школи — це культурно-суспільна школа.

Культурно-суспільна школа. Сама назва „школа“ — є грецька: у Греків „схольє“ — це був час, вільний від всякого буденного труду і суєтної жури, отже празничний, коли Грек міг сам або спільно з іншими свободними віддатися спокійно скупленню духа і погідному роздумуванню над своїм матеріяльним і духовним розвоєм, личним і загальним; така духова праця відбувалася в окремім і пригожім місці, на котре опісля здала свою назву. Мимо грецької назви є школа загальнолюдською культурно-суспільною появою; школа — це збір людей, понятих у відносім почергованню, як учитель — ученик; учитель учить і виховує, або як у нас давно казали „наставляє“, ученик учиться і поводитьсся, байдуже, чи се в окремім заведенню, чи на вільнім, прилюднім, случайнім місці.

Тому, що людська пам'ять коротка і непевна, а життєві досвіди і природнонаукові здобутки були за дорогі, щоби їх можна було частійше наново переводити, чи забувати, для того людська думка витворила власні способи, котрими могла кожду набувану правду зберігати та передавати з рода в рід. Такими витворами людської думки були мова, письмо, писана книжка. Другою отже читанкою — були книги людської думки, записувані спершу в серцях і піснях народних, відтак на камінню і цеглі, дереві та залізі, на єгипетських папірусах і пергаментських скірах, живописані по монастирях, а наконєць печатані новим ладом і на новім папері.

Наукове думання. Школа — переймила на себе обов'язок слідити дороги розвою людської думки, провірювати її на підкладах життя і буття, доповняти її новими дослідями і науковими здобутками, та показувати молодому поколінню, де і для чого є правда, або нема її, де і для чого є добро і краса, або їх немає. Нова школа — стала кузнею наукового думання і злученого з ним наукового пізнання і наукового знання, та взялася обривати молоде покоління дорогою систематичного, доцільного і загальнообов'язкового навчання й виховання.

2. Розвій поняття обривання

досі ще не викінчений; навчальну працю обривають чотири головні чинники: а) хто береться за навчальну працю? б) яку ціль визначається і як її поставляється? в) кого треба в школі обривати? г) чи і які способи, засоби й обриває пособляють осягання цілі? Ці чинники в різних часах різно себе виявляли й виділювали, для того школа в різних часах мала різний вид, а поняття обривання не представляло ніколи якоїсь згідної і неоспримой стійности.

Атенська пайдагогія. Одним зі случайних середників атенського образования була пайдагогія (пайс- дитя, аго- про- ваджу, себто супровід дитвори, або пайдагогіке (техне) — себто педагогіка, штука ведення: від смого року життя одержувала атенська дитина окремого раба, звичайно полоненого Славянина, на провідника й опікуна. Цей провідник дитини „пайдагогос“ — „педагог“ наглядав дитину дома, вчив, убирив і провадив до школи, вертав зі школи до дому і був дійсно виховником і невідступним опікуном учня. Що рабови зовсім не залежало на тім, як буде вихована дитина його пана, — річ природна; він навіть часто користувався правом тілесних кар і довільних жорстокостей, пригадуючи собі нераз про волю в неволі. Навчання було відділене від виховання; атенські вчителі учили, показували й викладали, але до нічого не силували; для того не від них, а від виховників рабів пішла нова назва навчальної праці.

Християнство. Християнство — злучило в одних руках працю навчання й виховання і надало їй у своїм питомім перводемократизмі назву педагогіки. Рівночасно допровадило воно до розрізнення між наукою і навчанням: коли наука передбачувала само чисте слідження й пізнання правди, необмежуване ніяким почуттям чи пожаданням, то навчання творило вже вибір у наукових добутках і підпорядковувало їх під окремі виховні заложення. Християнська школа стала нероздільною частиною церкви, її завданням було виховувати молодь для потреб і по бажанням церкви.

Ренесанс. Загальний ренесанс перепровадив насильно розділ школи від церкви, надав школі світський і свободнонауковий характер та розвинув однопостатне поняття навчання й виховання в самостійну окрему науку, яка мала власний дослідний матеріал, власний спосіб орудування ним і порядкування, власні поняття і рішення, заложення і висновки, власну будову зі строгологічним суцільним уладом. Педагогіка розрослася так дуже, що мусіла розділитися, на три різні підряди: наукове відання школи, методика і дидактику і з кожним підрядом злучила справу виховання.

Наукове відання школи — мусіло узгляднити весь обсяг людського знання і з кожної його ділянки вибрати всі ті дійсні стійности, які булиби потрібні до повноти шкільного образования і до належного освітлення кожної окремонаукової ділянки, та впорядкувати їх в один суцільний і заокруглений образ загального шкільного відання.

Методика — занялася способом вибору, представлення і порядкування істин кожного шкільного предмету науки, узгляд-

няючи вік і пересічний умовий рівень учеників, розложила все наукове видання школи на поодинокі її річники, раз упорядковала його в кождім річнику, другий раз упорядковала всі річники в цілість.

Дидактика — занялася самим орудуванням (технікою) наукового матеріалу та примінюванням (економією) всіх засобів і доріг, по яких кожда осібна одиниця моглаби як найлекше пізнавати і осягати як найбільше знання.

Виховання — старалося всю виховну працю підпорядкувати під потреби народні, суспільні і державні, воно виробляло і закріпляло в молодези всі душевні цінності, які були необхідні до цього, що нарід, суспільність, чи держава признавали за умови до „доброго виховання“. Через те, що поставлення народні, суспільні й державні не все римувалися зі собою, виховання затрачувало свої наукові основи і часто заступалося дурманенням і тенденцією, та викривляло саму наукову працю.

Арійське відродження. Щойно з кінцем XIX. ст. — зачався зворот у виховній праці під впливом нового арійського відродження. Гуманізм і злучена з ним реформація — хотіли відродити людство на основі арійськогрецької культури та полусемітського латинства; але середньовічного лиха не усунули. Війни й революції релігійні, політичні і суспільні, котрими завсідги кермувала етика і світогляд семітський — нищили людство до послідних часів: політика насильства, відплати і проклону — то нові висновки цієї половинновідродженої людськості і нові заложення до грядучих дальших життєвих заколотів і брудів. Гуманізм дав лише форму відродження, а давний грубий семітський зміст лишив неторкнений.

Доповненням гуманізму — є новий аризм, який завертає до чистого і наукового праарійського світогляду, зберіганого в пам'ятках, витворених і захованих над берегами Інду й Гангесу; знання для знання, свободне від всякої ложі й облуди, передбачуюче безумовну терпимість для кожної хотяйби найскрайнішої наукової праці, допускаюче життєвий і науковий розговор і критику і справлювання світогляду до найпершого відання; виховання — для виховання, пособляюче сповненню завдання чоловіка на землі. Аризм знав чотири виховні завдання: благо навчитися, благо родити, благо навчити своїх дітей, відтак усунути в самоту, там розважати над життям і природою, там осягнути найбільше відання, через відання усовершенитися так, щоби зєдинитися з богом — ідеал боговочоловічення се азбука арійського виховання.

Реорганізація виховної праці. Арійське відродження — захопило також виховну працю. Під його впливом відділено знов навчання від виховання. Навчання змінено і примінено до потреб і духа часу. Виховання одержало знов наукову основу. Перший, що зробив перелім у напрямі виховання був руський (російський) учений Др. Ігнатієв, який робив наукововиховні досліді в школі й усталив, що в школі його 71% молодези тратило в протягу року 3 до 5 фунтів на вазі, 11% задержало свою вагу, а ледво 18% дещо зискало на вазі; причину лиха добачив він в тім, що в школі більше учили, питали і класифікували, чим виховували й образували. Започаткована педагогічна дискусія дала почин до реорганізації виховної праці: знесено катольоги, зменшено наукові вимоги, обмежено іспити й класифікації, цілу силу навчання перенесено з дому до школи; справлено методи навчання, наукову школу перемінено на школу праці, спільної праці учителя й ученика; рівночасно оперлося виховання на досвідах психольогічних; воно розвинулося в окрему науку, яка свої досліді і свою працю завершила і розвинула в напрямі: тілесного, умового, артистичного й морального виховання, та взяла собі до помочі — розглядання (обсервацію), дослід (експерімент), провірювання (тест), зіставлювання (статистику); вона пізнавала кожду тілесну й духову, темну й світлу сторінку виховуваної одиниці, зміняла себе і приміняла до кожного дослідженого даного случаю та плекала розвій поступенно, гармонійно і природно, виминала всяку неприродність, всяку насилу і розбіжність, заопікувалася вихованцем не лишень у школі, але також дома, зробила отже з учителя новітнього атенського педагога, який свобідно і науково має сповняти свої учительські і загальногороджанські обовязки. До крайности посунулася в цім напрямі радянська педагогія, яка счеркнула з програми свого навчання всяке формальне фільольогічно-гуманістичне гімнастиковання ума, та обмежилася до реального й практичного відання; зате всю вагу зосередкувала на вихованню, якому рівночасно відібрала свободу і безсторонність, а накинула тенденційність і довільність поступовання.

Реорганізація учительства. За реорганізацією виновної праці пішла реорганізація учительства. Давних учених і урядовців заступлено учителями й виховниками, які так як піснярі, мусять вже народитися і як вибранці природи бути покликані до сповнення свого призначення. Хто не має дару і покликання, цей не сміє братися до виховної праці. Дальшими її заложеннями є основне наукове знання й педагогічне образovanje. Педагогічне

образовання подає загальна педагогія і примінена педагогія. Загальна педагогія опирається на дійсних стійностях, здобутих у школі життя з книги природи і в культурносуспільній школі з книг людської думки, справляваних і доповнюваних новими дослідками; після цього — ставить вона найвисші ціли навчання і виховання, від котрих в низ начеркує цілу свою драбину логічних понять, впорядкованих для своїх потреб і цілий, з понять творить власні рішення і висновки, винаходить і розвиває засоби, способи й обставини виховної праці, та поставляє для неї власні закони і загальні правила. Примінена педагогія, наважуючи до поставлень загальної, завертає до поодиноких випадків, до буденних подробиць, до постійного чування і принагідних дослідів і тут шукає собі доказности й оправдання, животности і діяльности, хосенности і пригожости, до досліджених випадків і осіб, примінює засоби і способи образовання, шкільну працю поширяє поза школу, пізнає окруження ученика й обставини його життя, та упорядковує їх для потреб і цілей школи, для добра і щастя самого ученика, на хосен рідні, суспільности, а цим впливає безпосередно, доцільно і безпереривно на тілесний і духовий розвій підростаючих поколінь, підготовляє їх на свідомих грядучих горожан, та спонукує їх змагати ціле дальше життя до можливо найбільшої личної досконалости, національної стійности, та суспільної придатности. Своїми здобутками примінена педагогія доповняє, справляє або вирішає закони і правила загальної педагогії.

Наукове знання — подає учителеви легке і природне опановання шкільного наукового матеріалу; педагогічне підготування — присвоює йому методику й дидактику шкільної праці, облекшує її, уприємнює і робить успішною; природний дар і покликання — виробляє в учителях тілесну гармонійність, умову самопевність, моральну достойність, почування найпершої примірности і найстрогійшої відповідальности перед собою і перед маєстатом людського духа, точність і обовязковність. За цими головними загальними признаками кожного учителя йдуть ще особно питоменні.

Ріжний степе́нь сили і трівкості цих загальних признак, пригожість і здатність у їх примінюванню, живість і природність у творенню щораз нових засобів, способів і обставин, наглядність навчання й оглядність виховання, рівномірне ступання вперед без напружуючих скоків, без частих перестанків, безпосередне означування і знапрямлювання молоденької волі, щоби дітворі сама зривалася до наміченої цілі, сама здобувала собі знання і сама

бралася його зужитковувати, — це ще не всі питоменні признаки, що витворяють питоменний талант і личлий улад учителя.

Організація молодежи. За реорганізацією науки й учительства пішла організація молодежи. Нові шкільні приписи предвиджують для учеників більше личної свободи і громадянського управнення, більше діяльності й помисловости, більше прирдности і життя.

Двійками і переслідуваннями, насильством і карою, запіренням і надутостю-не вироблялося морального підлога, не плекалося духа, не поліпшалося буття. За вплив над молодежю мусіла школа тяжко боротися з вулицею і не все побіджала; вона ламала молоді билинки афектною клясифікацією й обичаями, вона викорінювала їх ексклюзіями, усуваннями і пятнованнями, але не образувала, не направляла, не переконувала, отже не сповняла свого обовязку, а самовільно себе від сповнення відтягала.

Нова педагогія — переконалася, що одинокою радою на лихо між молодежю є плянова і метка організація молодежи. Длятого поручила для кожної школи загальну, клясову і добірну організацію.

Загальна організація молодежи — даної школи обіймає всю шкільну молодь без виїмків, вона має на цілі уладнати шкільне життя молодежи, зорганізувати шкільний склеп, шкільну читальню, робітню й учельню, бібліотеку, уряджувати спільні сходи, відчити, торжества, обходи, концерти і вистави, спільні прогульки й ігри, та виробляти одність, лучність і спільноту шкільного життя чи то в народній, чи в середній, чи у високій школі. Щоби надати цій праці ціхи горожанскости, молодіж вибирає собі „Начальну Раду Учеників“ і поручає їй виконання наміченого загального пляну організації.

Крім загальної предвиджується для кожної кляси — клясову організацію — якої висловом є „клясова громада“, вона вибирає зпоміж себе „Клясову Раду“. До круга діланя клясової організації належить господарство кляси, клясова підручна бібліотека, учельня, кружок спортовий, ігровий і мистецький, матеріальна і моральна самопоміч, та співпраця у загальній організації.

Добірну організацію — молодежи становить пластунство, Червоний Хрест, кооперація, спорт. До такої організації добираються пригожі одиниці зпоміж молодежи всіх кляс, що мають до цього дар і замиловання. На чолі загальної організації стоїть управитель школи, на чолі клясової і добірної організації стоять поодинокі учителі, як опікуни й дорадники молодежи, а не як наставники і вороги її.

В організації молодіжи пішла радянська Україна за большевією на ліво, бо дала молодіжи навіть власть рішачу і законодавчу, хоча повинна знати, що молодіж за молода ще до рішення у справах виховання і навчання, а за очайдушна в появах життя й дійсности.

3. Питання школи

це одно з найважніших питань, досі ще неоспоримо не вирішене. За атенським первовзором і середновічним усталенням приймалася загально тридільність школи: нисша або народна, середна, та висока школа; рівночасно звернено за атенським первовзором увагу на доцільне ведення у дошкільному віці.

Дошкільний вік має для грядучого виховання й навчання велике значіння, він вимагає незвичайно ніжного і дбайливого ведення. Діточий вік знає ігру — танець, хорове виголошування і спів, він береться до легеньких ручних робіток і художницьких первотворень. Щоби ці діточі склонности повести в бажанім напрямі, та надати їм поважну наукову основу, утворено для дітей окремі — приюти — захоронки і шкільки-городики, де діти під умілим кермованням переводят весело і хосенно свої дні та підготовляються до шкільної праці. Для сиріт — утворено в Радянських Республіках сирітські захисти, з котрих повстали цілі численні сирітськокомуністичні нібиорганізації.

Найбільшу увагу на дошкільний вік дітвори звернула Америка, де кожда місцевість, кожда дільниця місточка і міста має — свої діточі господи і приюти. По Америці — Англія й Німеччина витворили навіть окрему літературу для цього віку. Дуже багато дбайливости присвячується цій справі також і в Радянській Україні.

Нисша або народна школа — починає від засад виховання й навчання: порядкує тіло і змисли та плекає їх діяльність, навязуючи до них своє навчання; цій виховної праці на тім степені є — виобразувати змислове пізнання та дати йому наукову основу через культуру тіла взагалі, а поодиноким його змислів зокрема. Спосіб навчання є клясовий: один учитель учить всього і сам виховує, та сам поносить відповідальність за розвій молодого покоління; коли він малограмотний і не має належного педагогічного образования, а самонаукою не вирівнує своїх хиб і не йде з вимогами нових добутків педагогії, може нераз накоїти чимало лиха, бо з апостола, правди і науки стає заступником неправди і неволі, гріха і темноти.

Коли низша школа є загально всюди однородна, то середна школа є дуже ріжнородна. У винахідній Америці

і дослідчій Англії — має середна школа фаховопрактичний вигляд: побіч конечних історично-філософських істин вона всю свою увагу звертає до реальних предметів, теоретичне їх навчання лучить з практичним примінюванням, образує рівномірно тіло й духа молодіжи, дає їй рівночасно фахове знання і цим облекшує її даліше образования, заставляючи її зараз до поважної і поплатної суспільної праці.

Інакше виглядає середна школа в середній Європі, де до війни мала провід Німеччина, а тепер провадить Франція. Основою середного образования була тут старинна греколатинська література і семітськоклясична культура, доповнювана повільно й ощадно новими реальними науками.

Науковий матеріал був тут більший і трудніший через свою архаїчність, позанаглядність і посередність: цілу вагу й увагу зверталось на образования духа, а помітувалось, занедбувалось, навіть спинювалось тілесне образования. Наслідком цього давала середна школа яке — таке формальноідеальне образования, та затратувала всяку реальну стійність. бо зовсім не підготовляла до життя, а найвисше до чиновницької служби. Щоби ці наглядні хиби усувати, натворено кілька різних типів середних шкіл, що хотіли відповісти вимогам поступу й духови часу, та не вміли зірвати з давню семітсько — варварською традицією.

Більше на ліво пішло східноєвропейське середне шкільництво; воно одним революційним розмахом счеркнуло з програми шкільного навчання все це, що було колись підставою формальноідейного образования; однак навчання старинної клясично-семітської літератури й культури заступлено комуністичною літературою і соціалістичною культурою, яка — хотяй може оперлася на арійській основі — арійську думку перелицювала на семітський лад не до пізнання. Реальне і фахове навчання, що становить головний предмет різнородних, середних, фахових, радянських шкіл, не має таких наукових заложень, які знаменують західні середні школи; замість наукового думання плекається часто само стихійне; із-за цього середна школа затратує свій питоменний науковий характер.

Коли середна школа продовжує працю народної і розвиває та закріплює зміслове пізнання, а рівночасно підготовляє до понятного пізнання, то висока школа — опирається передусім на понятним пізнанням, та лишень в міру потреб і нових дослідів завертає до зміслових підкладів і до зміслового оглядання. Завданням високої школи є виобразовати фахово, заокруглити умовий розвій та випустити в світ розумних і свідо-

мих самостійних робітників на кожній ділянці людського матеріального і духового життя. І тут витворилися різні типи, які відповідають різним типам середніх шкіл, а не все відповідають насущним потребам і життєвим вимогам. Спосіб фахового навчання, вже у середній школі впроваджений, дійшов у високій школі до безусловної конечности і заставив академічну молодіж до самостійного здобування дальшого знання і свободного самовиховання: сильніші одиниці осягають свою ціль, слабший загаль, не маючи зі сторони високої школи підтримки, нидіє і ступає на шлях традиційного лукавства і кривосердя.

У всіх трьох степенях шкіл не здійснилося ще домагання, яке колись поставив славний Коменський: „вишукати і найти спосіб, по якому учителі менше вчилиби, а ученики більше навчилися, школа малаби менше гамору, скучности, нудів та ялової праці, а більше розривки, приемности та правдивого поступу, християнська держава малаби менше темноти, замішання, роздорів, а більше світла, ладу, мира й тишини.“

І Старинна доба.

Арійське навчання і виховання.

1. Арійське навчання і виховання поклало найперші доісторичні основи під загальну культуру європейських народів.

До сього часу не вирішено ще питання чи правітчиною арійських племен були широкі степи південної України з Чорноморською крижою, чи богата Іранська височина, чи прекрасні доли між Індом і Гангесом, заслонені перед монгольством високими Гімалаями, перед семітизмом океаном і болотнистим межириччям Ефрату і Тигру. Від праарійського відземка відлучилися дві азійські віти: Інди та Іранці, вони є найпервістними представителями арійства, а їх літературні й культурні пам'ятки дали почин цілому світу до нового арійського відродження,

Інди. Інди, — хоробрий і мудрий нарід, що жив на землі дійсним життям, а рівночасно уколисував себе уявою і мріями, любувався в природі та її красі, а рівночасно перечив її і не привязувався до неї, стояв цілим здоровим тілом на батьківській землі, рівночасно дух його розпливався по безмежній вселенній, шукав божества, пізнавав його, з ним однився, ставляючи за ціль людського буття боговочоловічення. До цього ідеалу завертало життя і слово, думка і діло, пісня і мрія, цей ідеал обов'язував малого і старого, убогого й багатого, рядовика і князя. Інди вступили в історію вже як культурний нарід, що мав вірцеве одинне, родинне, громадське і суспільнодержавне уложення. Любов геройська, переступаюча часто людські межі, слухняність родова і племінна, посунена, де треба, до найвисшого самовідречення, свобода обмежена хиба лиш природною konieczністю і загальноарійською моральністю, подружна вірність і життєва обов'язковість, взаїмна терпимість і безусловна свідомість всіх тілесних і духовних, личних і загальних обов'язків знаменують усі суспільні верстви народу. Інди — одинокий нарід, що признавав і допускав скрайні противенства і виключні суперечности, не поборював їх ніколи, навпаки він їх науково поглиблював, морально вирівнював і на них здвигав свою чисту і неосквернену культуру.

В історії Індів розрізняють учені три різні доби.

Найстарша доба — релігійнофілософська — починається з 16-тим століттям перед Христом; вона, мало ще до сеї

пори досліджена, видала прегарні гимни „Веда“ („Відання“) і розвинула арійській світогляд у філософічних системах, що сталися основою європейської філософічної думки. На її культурі — оперся наш нинішній аризм.

Друга доба — геройськомонархічна, повна кровавих заколотів, найшла собі відгомін в обох славних епопеях „Магабгаратта“, і „Ргамаяна“, та третя доба — сумішки національнорелігійної зі семітьськомонгольськими сусідами — якої речником став між монголами — Будда, між семітами — сподіваний мессія, для історії виховання й навчання не мають більшого значіння.

Староіндійські гимни „Веда“ — це найстарші і найкрасші пам'ятки людського духа: вони зберігають все арійське відання, обявлене богом Брагмою. Відання це існувало вже перед сотвореннями світа, після нього сотворив бог світ і передав його тим духовим вибранцям (-Арія), що стануться сторожами цього відання, після цього узнають тайну свого життя і тайну вселенни, прозріють, усовершеняться, боговочоловічаються, а відіставшись з дому тьми, суєти і невіжества злучаться з Брагмою в полосах світла, вічності і всевідучости. Відання це, — списане окремим, святим, трудним письмом — санскритом — було вже тоді доступне лишень для духовних вибранців, воно й відтягнуло арійське відродження аж на наше століття.

Індольоги — начисляють шість головних „православних“ арійських наукових системів та один еретицький; православні всі на свій лад признають святість і ненарушимість „Веди“, еретицький — матеріалістичний ругає всяку віру і всяке „боже“ обявлення, а стає на чисто природних основах. Всі ті філософічнорелігійні системи посполу себе оспорювали, поборювали, перечили, та мимо всієї ріжниці чоловіча терпимість, життєва достойність і совісна свобода — знаменні і для одиниць між собою і для системів між собою.

Релігійнофілософічні системи. I. Система Мімамса — себто розслідування — стоячи на обявленню „Веди“ — вибрала собі благодтворення за дорогу до відання, витворила великий та одноцільний ключ добрих діл і повинностей, хосенних для життя, потрібних для спасення та важних у засвітах Брагми. Ключ сей — переймили грецькі моралісти і переобразували на свій лад, головно Стоїки і Новоплятонці.

II. Система Йога — себто позазмисловости, також правовірна, відвертала змисли від зовнішнього світа, а скупляла духа у внутрі, завертаючи до боговочоловічення. Ця си-

стема — дала основу до Будди і до буддизму, та вплинула на мудровання Плотіна й Порфірія.

III. Система Веданта, себто остаточної цілі Веди — це догматика брагманізму, арійська, суцільна книга буття, основа для пізніших грецьких космогоній і космографій, головно Плятона

Брагма сотворив світ після Веди (Платон сказав після вічних „ідей“) однак він сам ані ненайбільший ані ненайменший, безприкметний, серед множества явищ ріжнородних в них і понад ними (Елеати опісля сказали: один і все), не вимагає ані почи-тання, ані молитов, ані добрих діл, лишень узнання і відання, бо в цій лише мудрости є спасення. Многаявна вселенна — це злуда, ілюзія — майа; з Брагма взявся етер, з етеру всі прочі елементи по черзі один з другого, воздух, огонь, вода, земля (переняті опісля грецькими космологами), з землі весь животний і неживотний світ; по сповненню задачі сей світ скінчиться і тою самою дорогою назад з землі через воду і проче верне до Брагма і зникне з ним у Нірвані як сон, про котрий не знаємо, звідки прийшов і куди подівся, (се пізнійша славна дорога Гераклеєтова в гору і в низ), Людська дуга се самість Брагми, вона воплочена осібнякується, вяжеться з тілом через певні чин-ники, котрі витворюють життя і свідомість тіла, тим тратить вона свою свобідність та богоодність і притемнюється, бо вну-трішній аз мішається часто з знішним неазом, а з того виходить блуд і упадок: через невіжество мусить душа по смерті тіла каратися по ріжнородних інших тілах і явах так довго поки не верне до стану правдивого відання; а правдиве відання лежить в тім, щоби не допустити наших часових, змислових кмітувань до сумішки з нашою вічною самістю, зберегти чистоту й одність душі, боговочоловічитися. З того заложення йшла потреба виховання й навчання молодого покоління: щоби спастися через відання, треба родитися Арійцем, треба найти собі ви-ховника — учителя, щоби впровадив у тайни мудрости, навчив Веди та їх помічних наук, себто звуковні, граматика, етимології, метрики, ритуалу й астрономії та старих релігійних гимнів — упанішадів, та через відаюче розріжнювання поміг доступити шести чеснот, а вони є: рівнодушність, смирення, відречення, терпеливість, скуплення та чиста віра, що не признає ані добрих діл, ані нагороди за діла. Мудрости відання не осягалось за кілька літ науки в школі, в учителя, але вона була плодом праці цілого життя.

Длятого кождий Арієць повинен після Брагманських правил перейти чотири степені життя: бути учеником учителя — браг-

манця, оснувати домашнє гніздо, зістати батьком, виховати дітий та вибрати їм мудрого учителя, опісля усунутися в самоту як пустиножитель, вкінці ходити прошаком по світі і так закінчити життя.

IV. Система — Санкгіям — обчислюючої застанови, се грядуча основа філософії Пітагора: вона, обчислюючи, розрізняла між предвічним духом і душами, що з нього вийшли, а предвічного матерією і ріжними тілами, з цьої витвореними, спасення душі шукала в освободженню від всякої матерії через обчислювання.

V. Вайчешіка і VI. Ниайя — се системи чисто льогічні, які все існуюче підпорядковують під шість льогічних категорій: субстанція, якість, рух, спільність ріжниця, вмістність (інгеренція). Середником пізнання є отже формальна льогіка, на яку складається: переймання (аперцепція), ключ, анальогія, достовірне свідоцтво та сильогізм. Ця система дала основу для льогіки Арістотеля й Періпатетиків.

VII. Система — Локайята — на змисловий світ звернена, матеріялістична, стара, як і всі прочі, голосила тожсамість душі й тіла, перечила всяке окреме існування душі, духа чи Бога взагалі, визнавала лишень вічну матерію в чотирох стихіях, з котрих меншої або більшої домішки весь світ витворився; Ведину науку уважала за лож, а брагманців за хитрих дармоїдів, котрі з дурманення удержуються, туземське життя зводила до умілого гедонізму, щоби як найбільше і як найлекше уживати роскоші, а спасення бачила у розв'язці тіла на стихії і в небутті, — се предтечна основа філософії Демокріта й Епікура. Самої початкової тайни — пощо та ціла божеська комедія — не брався ніхто розв'язувати.

Збираючи все те бачимо, що основою духового життя Арійців було поняття спасення. Спасення, як би там хто його розумів, набувалося завсігди через науку і відання, а доказ противенства постановляв, що невіжество спричиняє всякі лиха, болі і нещастя тілесні й духові так на землі, як і по смерті.

Природний розум наказував отже кождоу учитися і здобувати собі віддання. Арійська школа — не була громадна і збірна, але затишна й одинна. Учителями були старці-мудрці, які сповнивши свої туземські повинности, усувалися в затишну самотність і там усовершалися читанням святих книг і розважанням. Учителів державних отже не було, були лишень всенародні учителі, а було їх тільки, кілько старців мав нарід Індів. Кождий учитель мав одного, двох, рідко кількох більше учеників. Нав-

чання і виховання було тісно звязане зі собою, учитель і ученик становили відносну цілість, на ученика не мав ніхто інший впливу крім учителя.

Ідеалом й остаточною ціллю було освідомитися, — учитися для знання, для життя, для спасення, найти у повнім віданню своє остаточне щастя. Всякі поручення і згляди личні, родинні чи станові — були немислимі, всякі іспити, клясифікації і свідоцтва були злишні і безцільні, одинокою нагородою виховання й навчання було посідання мудрости. Інди з цієї доби свого істновання — стали представителями арійського світогляду, гордістю нинішнього цілого арійського покоління.

Іранці. Менше розсліджена історія Іранців. Коли приймемо, що правітчиною Арійців була південна Україна, — то Іранці були мабуть другим арійським племенем, що кілька століть пізнійше по Індах переселилося в Азію на плодovitий чорнозем межиріччя.

Природа нової вітчизни — заставила Іранців дуже вчасно стиратися й мішатися з ріжними семітськими племенами, що викривляли їх арійський світогляд. Іранці були по званню народом хліборобським. Життя і судьба хлібороба є обмежені природою і від природи зависимі: сонце і його ясні лучі, перемережувані дрібен — дощиком і теплими вітрами, — це добрі сили природи, добрі божества Іранців; для того час кожної сонішної переміни і кожного пересилення дня і ночі — це час святий, торжественно празниковий у цілім народі. Темні хмари, злучені з градовими бурями і мокрими вітрами, — це темні сили природи, чорнобоги Іранців.

Зоротустра. Боротьбу білобогів з чорнобогами, ведену з ріжним успіхом на протязі чотирох пір року — обходили Іранці величавими празниками, злученими з пиром, танцями, співами і ріжними скоморохними іграми. Коли наші колядки і щедрівки, веснянки і гаїлки, купальні й обжинкові, обрядові і принагідні многогласні і прекрасні пісні є дійсно ремінісценціями староіранського релігійного й національного культу, то на основі нашого матеріалу можемо усталити, що Іранці були дуже релігійним, дуже поетичним, дуже справедливим, а із-за цього і дуже нещасливим народом. Серед молитов і пісень, серед жертв і пирів, серед мирних хороводів або воєнних і кровавих танців минався вік синів Дажбога, на котрих Стрибог насилав часто свої сили і своїх онуків. Іранці жили високим родинним життям, у громадськодержавному устрою мали самовладну монархію, так як вже перший їх володар навчив їх хліборобства і красних штук життя;

у культурнорелігійнім життю — творцями були священники і знахорі, в їх руках спочивало мабуть виховання й навчання молодого покоління. Священники виховували й підучували молодіж для релігійних обрядів, ігор і поведінок, пісня; танець, живе слово — були головними предметами навчання. Знахорі — досліджували природу, збирали й пізнавали помічні зілля і води, замовляли й чарували, щоби придбати як найбільше сили до боротьби з темними й ворожими духами світа. Коли навчання священників було більше збірне й громадне, то навчання знахорів було одинне й таїнственне. Підручників науки мабуть не було, лишень живе слово, бо Іранці — полишили справді пам'ятки своєї найстаршої мови, званої „зенд“, але списані вже письмом зближеним до семітської азбуки. Останки цієї мови віднайдено ще у стрілкових написах і гльоссах. Святі книги, в цій мові списані, звалися „Зенд — авеста“, се є канон і закон. Білобоги передали їх мудрцєви, пророкови і богови Зоро-тустрі, се є Золотозорому, а цей списав їх на 100.000 скі-рах у 21 книгах — на тисяч літ перед Христом. З тих книг заховалася лишень двайцята часть в цілости, а прочі лишень у відривках або змістах. Основною підвалиною науки Зоро-тустри — була віра у двійність світа, світ добрий, понятий у вічній боротьбі зі світом лукавим, начало добре мусить побідити, чоловік повинен прямувати до добра і добротворення, чоловік лукавий — терпітиме вічну кару. Чистоарійське поняття добра — затрачується вже в Іранців як одинокє начало світа, як ціль остаточна всіх сотворінь, а побіч нього висувається як його про-тивенство начало зла; чистоарійська понука добротворення не вистарчає вже в Іранців, а предвиджує нагороду і кару як конечні услівя добротворення. В однім пішли Іранці поза Індів; при-роду брали вони так, як живий привид; досліджували й пізна-вали її; вони плекали ботаніку і розумілися на всіх зелах; вони як хлібороби знали домові звірята і розумілися на хижаках; вони як знахорі розумілися на звіздохиттю і погоді, вони винайшли числа і перші вміло ними орудували; хлібороб-ське звання заставило їх вчитися дещо геометрії й мірництва. Як далеко вони розвинули названі реальні умілости, а що ви-творили їх сусіди і наслідники Перси, Вавилонці, опісля й Араби, не дасться ще нині вирішити. Певно однак, що наші „арабські“ числа — се витвір чистоарійський, головно іранський, тому за-мість семітської назви „арабські“ годилосяби казати „арійські числа“.

Іранці перші ввели також міри й ваги, а може й гроші. Побіч ідеального напрямку у вихованню й навчанню видний

у Іранців реальний напрям, викликаний потребами й обставинами дійсного земського життя. Однак організація виховання й навчання мусіла бути дуже слаба, коли Іранці вчасно вже підлягли семітським впливам, відтак передали їм завязки нової науки й культури і зeszли десь з картин історії, поглотені сусідніми галапасами. Одиноке, що їх пережило, це віра в доброту людської вдачі, в перемогу світла над тьмою, в кращу будучність арійського відродження.

2. Семітизм.

Семітизм се природне протиставлення до аризму. Семіти — племя легке і суєтне, не томило себе загадками вселенни, жило сучасністю та все вміло її для себе як найлучше укласти; займалося головню, а то й виключно, торгівлею, змонополізувало її та не випускало з рук при допомозі розсіяних колоній; через се навикло до лукавої хитрості і всякої зради. Зглядом несемітів були всі семіти безоглядні, і немилосердні; також поміж собою кривили і лукавили душею, ворогували і жорстоко винищувалися. Їх віра одностороння і вузконаціональна, переважно многобожна. Семітське божество — це суворий, змисловий володар, який сотворив землю для Семітів, зробив її осередком світа, а даний нарід — вибраний в порядкував строгими законами і заповідями, однак об'являв часто свою силу недугами і лихами, показував свій гнів допущеннями і карами, домагався кровних жертв, молитов і покор, та зберігав свій культ страхом і пімстою; для своєї потреби мав сатану й пекольні сили гієнни. Арійський загальнообов'язковий ідеал боговочоловічення — перетворили Семіти в одинний случай, виобразовавши віру в месію, що прийде на землю, задоситьчинить за всі проступки вибраного народу і знов усіх приверне до ласки розгніваного божества. З цих залогень все семітське богомілля обмежалось до зовнішних видів і способів; піст і покора мірились часом і місцем; хто чотири дні празнував, спішив вчасно після празника на торг, щоби страту надробити. На тих залогнях оперлося всяке виховання й навчання. Духова спроможність мала; семіт нездібний до самостійної творчості, за те легко і пристрасно поглотує чужі добуток, а присвоюючи їх собі, пережуває і переісточує так, що весь слід початкової стійності затрачується. І якраз ці перерібки і перетвори, докладувані до історії людства на протязі віків, вирішували часто про якість загальної культури.

Історія розрізняє дві галузи Семітів: північну творять Фенікійці, Евреї, Хананайці, Арамейці, Вавилоно-Асирійці; до полудневої належали Єгиптяни, Араби й Абісинці.

Фенікійці. Найбільшими торговцями були Фенікійці. Середземним Морем повз береги Атлантичного Океану оплинули вони цілу Європу, зі Швеції й Данії спроваджували янтар і деякі метали, за те розвозили туди скло і скляні вироби та різні сукна, закрашувані червоною краскою, „фенікійською“ пурпурою, яку самі навчилися виробляти; для комунікаційних потреб між собою виробили найстарше семітське звукове письмо, їх алефгімель став первовзором для єврейської азбуки і позичив грецькій азбucci назви для поодиноких букв.

Як виглядало фенікійське шкільне уладження, не знаємо докладно. На основі історичних істин висновати треба, що школи були переважно практичні. З фабрикацією пурпури чи скла, і всяких сукон і полотен злучена була якась школа, що підготвляла молодіж до цього національного промислу, її ведення й наглядання мусіло бути дуже строге, коли іногородці не зуміли про їх промислові секрети нічого розвідати. Для моряків мусіла бути також якась підготовна школа, що поза рідною мовою й історією вчила географії й природи, а може дещо з чужих мов. Самі Фенікійці ніяких памяток не лишили, хиба у посереднім впливі на розвиток грецької культури.

Єгиптяни. Меткими були також Єгиптяни. Від арійських племен приймали вони суспільне поверствовання, віру й науку та все переобразували на семітський лад. Арійська віра у скитання грішних душ у різних звірячоростинних видах, поки не удосконаляться, затратила у Єгиптян свою філософічну основу, а стала звичайним страховищем у руках священичої касты; священича каста стала чимсь посереднім між людьми, а богами, для того не хотіла навчати й удосконалювати других, але скривалася за різні тайни і заклази, щоби свій вплив на нарід як найдовше задержати в своїх руках; з науки й мудрости зробила власний монополь, якому пособляло образкове „гієрогліфічне“ письмо. Образкове письмо орудувало й думало самими представленнями; коли священик хотів щось сказати про сонце, чи льва, чи крокодила, то малював все на папирусі, чи іншим матеріалі; в образі сонця — містилося все, що хто небудь знав про сонце; малий якийсь значок, або інше поставлення картини — було цим тайним ключем, що відкривав гадку, яку дана картина мала висловити. В руках священиків спочивало виховання й образования; однак не всі могли вчитися; стан робочий — демос, був від освіти вилучений, а призначений лишень до робіт і до життя в темноті і трасі божім.

Стан військовий, що мав у своїх руках політичний провід, не горнувся дуже до священничих тайн, бо цілу свою увагу звертав на фізичну силу і на її вироблення у молодих своїх поколінь. Тому отже, що священничий стан станув на скрайнокастовім становищі і хотів змонополізувати при собі науку, приходило до частих внутрішніх потрясень, за котрими слідувала зміна письма й певна популяризація науки. Історія знає три роди єгипетського писання: гієрогліфічне або образкове, гієратичне упрощене образкове та демотичне-значкове; воно мало вплив і на славянську азбуку, однак не передало трівалих пам'яток. Високо розвинулася в Єгиптян астрономія, медицина і будівництво. Як хлібороби, зависимі від виливів Ніля, мусіли вчасно орієнтуватися по зорях, після них числити і мірити, щоби довідатися, який буде рік, коли вилле Ніль, як довго повинь треватиме, кілька часу мине до найближшого виливу; мірництво — мусіло сейчас по виливі вимірити та розмежувати замулені простори, щоби кождий Єгиптянин впору своє засіяв, обробив, зібрав і кожду природну нагоду як найкрасще вихіснував. Тому Єгиптяни були земельними богачами і доставляли збіжжя для всіх прочих семітських племен.

Торговлею менше займалися, однак оплинули Африку і знали морську дорогу до Індій, звідки присвоювали собі многі добутки матеріяльні і духові. Єгипетська медицина стояла дуже високо, їх забальсамовані мумії задержують ще досі свою природну краску і первісну свіжість, а їх катакомби зберігають трійливі гази, якими відстрашувалося злодіїв від могильних рабунків; однак цей секрет медичний взяли заздрі священовчителі зі собою в могили. Їх величезні будівлі, над котрими цілий свій вік працювали бідні закріпощені верстви, задержалися ще до сього часу, — піраміди, сфінкс, гроби, як німі свідки цього дому неволі і робіт, про який згадується в заповідях Мойсея.

Наука спочивала отже в руках священничого покоління. Доступ до шкіл був дуже трудний; навіть воєнна каста могла лишень тоді свої діти у священників образувати, коли призначила їх до священничої служби; демос був зовсім вилучений від навчання. Предмети навчання були ріжнородні: крім релігійного образования — вчилася геометрії й астрономії, інженерії й будівництва, медицини й фармацевтики; вся наука мала також характер практичний і завертала все до служби і більшої слави фараонів. Для потреб шксли винайдено папируси, як дешевий, тревалий і вигідний матеріал до писання. Єгипетські папируси стали також важним джерелом торгівлі. Щойно,

коли єгипетські тирані, заздри на поступ людства, облекшений через уживання папірусів, заборонили вивозити папіруси поза Єгипет, тоді в Пергамонт винайдено спосіб приладження шкіри до писання — пергамент.

Школи єгипетські були довгий час первовзором для сучасних; туди їздили і Греки і Слав'яни, щоби навчитися єгипетської мудрости; там розвинулася і позірна наука, всякого рода во-рожитство і знахорство (єгипетські сонники), що викликало лишень баламутства і хаос, бо заздри священники лишень до таких позірних умілостей допускали чужинців, а дійсне і реальне знання зберігали між собою в як найбільшій тайні. Навіть Александрія — пізнійше покликана на осередок духового життя, не вглянула в реальні добутки єгипетського знання.

Ассиріо-Вавилонці: Трете з ряду численне і плідне семітське плем'я, з фараонськими тенденціями й уложеннями — це Ассиріо - Вавилонці. Вони підбили й поневолили Іранців, Слав'ян і Євреїв (може ще з тих часів спільної неволі взяли спільні мотиви і мельодії народні цих народів, та зорганізували сильну одновладну державу. Однак поза своїм суєтним много — і маловірям не витворили нічого власного і самі довго не вдержалися. Їх стрілкове письмо, мабуть якась питомосемітська перерібка арійських букв, не мало впливу на розвиток загальної культури; писане на крихкій і нетривкій матеріалі, як цегла, глина, камінь, підпало в великій кількості знищенню. Подивляти хіба треба це, що Ассиріо - Вавилонці могли мимо всього підбити многі племена. Не опиралися однак вони в своїй підбиваючій політиці на силу, зручності, чи мудрости, але послуговувалися підступом, зрадою й перекупством.

Євреї. Властивими представниками семітизму для Європи — є Євреї або Ізраїльтяни. Вони самотні між семітами, що не допускали до себе многовіря і зберігали мимо всього монотейстичну закраску віри. Однак і це єврейське однобожество, висловлене в книгах Мойсея і пророків, було одностороннє та так вузконаціонально очеркнене, що збергло Євреїв через довгі віки до наших часів у їх національній окремішності і релігійній неподатності. Для цьогі ціли було знапрявлене навчання й виховання молодого покоління, яке мало чисто спекулятивний характер та не дозволяло на практичні знання. За часів патріархів — виховна праця була приватна. Голова родини був учителем і виховником цілого, свого покоління. Діти вчилися божих заповідей — з пам'яті, пошана родичів і старших була строго зберігана, любов ближнього не мала ще вузкона-

ціонального обмеження, поза читанням і пояснюванням святих книг памятно механічним, діти нічого більше не вчилися. Фізична праця й практичне знання не були ще заборонені, ані помітувані. Виховання полягало на при звичаюванні до добротворення та послугувалося тілесними карами й упокоряючими засобами. При тім всім, стихійний спосіб думання не знав ще лукавості, злоби і кривосердя у народі пастирським, часто неволенім сильнішими сусідами.

Щойно на два століття перед Христом навчання і виховання сталося державним, а його виконавцями були рабїни і поставлені ними вчителі. При кожній синагозі, при кождім домі молитви утворено прилюдні школи, оперті на шкільнім примусі. В цих школах наука підпорядковувалася вихованню. Читання, писання, числення, оперте на знаках азбуки та виголошування з пам'яті — це було головне навчання після обрядових книг. Доцільно тепер вже не дозволялося навчання практичних штук і наук, не згадувалося про мову й культуру, ані про природу інших народів, за те впоювалося вже змалечку переконання, що поза книгами Мойсея і пророків не було ніде лучшої мудрости; над природою поставлено обявлення бже і заборонено поза це обявлення гадкою сягати; все, що єврейське, освячувалося й виіначувалося. Відносно іногородців—неєвреїв плекано ненависть, погорду і злобу та давано повну свободу лихотворенню, яке в тім случаю уважано безкарним і богонеобразним. Методом навчання було славне хорове, бездушне голосіння, серед котрого губилася одиниця зі своїми духовими спосібностями, а виступала однопостатна сіра маса. Наука не промовляла ані до чистого серця, ані до правдивого розуму, лишень до вигімнастикованої пам'яті і викривленої волі; одностороннє виховання надавало зміст і напрям всякому навчанню. Стихійне думання — одержало вже тепер свій клясичний тип. З упадком державної самостійности виступають поміж Євреями також поступові учителі й мудрці, котрі хочуть відлучити школу від синагоги, направити лихо та зберігати стійність та істинність науки. Вони збирають довкола себе молодіж, учать свобідно, не вяжуться лихою традицією, стараються передати і придбати своєму народови чужі наукові системи, або творять на їх основі власні; до таких учителів належав Іван, учитель та Хреститель Ісуса Назарейського, пустиножитель, який перенятий арійським світоглядом, запровадив у своїй школі піст і ярський спосіб життя, як помічні середники до навчання й удосконалення. Однак такі учителі не мали ніякого впливу між

Євреями, бо довкола них збиралися звичайно люди нееврейського походження. Коли Палестина увійшла в склад римської держави, Євреї розлізлися по цілім стариннім світі, асимілювалися й асимілювали так довго, поки не витиснули свого знамени на всій європейській культурі. Осередком європейської культури стала Александрія, столиця геленістичнолатинського світа. Тут повстав ославлений переклад святих єврейських книг на грецьку мову, „Септуагінта“ dokonаний нібито через сімдесять учених разом, які про себе не знали, а всі переклали однаково єврейські книги в сімдесяти рукописах; тим дано можливість цілій Європі пізнати єврейську віру й традиції, тим облекшився розвиток християнства, котре весь старий завіт, признало і приймало вновні. Епітьгом єврейського впливу на європейське думання було посередництво Євреїв між новітнім семітським племенем, Арабами та Європою; тоді переклали Євреї з арабської на свою мову Арістотеля і його арабських коментаторів; у середніх віках була це одинока дорога до пізнання Арістотеля і грецької культури взагалі; тоді Араби ще раз скріпили за посередництвом Євреїв семітський вплив на арійську Європу і віддали послідну прислугу схоластиці.

Євреї — це одинокий семітський нарід, що доси зберігає вірно свої семітські звичаї і надає напрям європейському життю і думанню; вони, як каже Карпелес, дали народам свого бога і свою віру, вони обмотали світ як павук сіткою та не дадуться назад вже ніяк завернути до своєї правітчини; в їх руках всі фінанси, отже й політика й економія, в їх руках всі важніші часописи і накладні, отже й наука і філософія, вони представляють це, що зветься загально семітизмом, а з чим починає змагатися чистий аризм.

3. Славянщина.

Славянщина виступила перша в історії між європейськими Арійцями; щойно за нею прийшла грекоітальокельтська і германська галузь. Славяни були мабуть найближчі до праарійської вітчизни і стали її оборонцями підчас великих і численних переселень народів і рас. Наслідком постійних політичних потрясень і воєнного поготівля — не могли вони полишити трівких і незнищених памяток своєї культури, а навіть це, що ще могло би про неї достовірно засвідчити, науково досі мало оброблене; чужі, головню німецькі дослідники старини, часто присвоювали много для свого племені, або часто затирали та обезцінювали; мимо

всього — можна вже тепер витворити собі образ славянської давноминувшини.

Славянщина — творила колись одну велику родину, що мала власну віру, власну культуру, власний громадський устрій. Славяни заселяли землі довкола Чорного моря в Європі й Азії, їх межі тягнулися від Дону по Адрійське море й Альпи на захід, по балтійське море на північ; вони виступили в історії вже на десять віків перед Христом під різними іменами — Траки, Гети — Беси, Венети, Скити, Гіпербореїці, Сармати, Россомани — Гіппомольги (Гомера Іліяда XIII). Нарід се був — після грецьких письменників, найсправедливіший, найчесніший і найхоробріший у старині. Слава — була родичкою цього народу і надала йому своє ім'я; вічні ідеалісти, поклонники природи, її богів і її чудес, безвпинні пошукувачі добра, краси, правди, прихильники поезії, пісні й музики — се Славяни, що не вміли лукавити й торгувати життям, не вміли дволицювати, не любили кривдити й пакостити, але й не знали милосердя й пощади в местній боротьбі. Дятого й Геродот (книга IV. гл. 92.) величає Гетів, — що „вірять в безсмертність душі і є найхоробріші і найправедніші“ дятого німецьке передання взорує своїх богів на Славянах: Одін (Водан) — мешкає близько землі Ванів (Венети — Waneu), Фрая — се Vanica dea, німецьке небо — се Vanaheim — недалеко осель „мудрих Ванів“ — словянське святе письмо се Wendarunir.

Славяни жили громадським ладом, що виконувався вічем й общиною; любувалися в скотарстві, кочовиками не були, а переселялися хибань з конечности; були мужними борцями, справними їздцями й голосними лучниками, не менше радо запускалися на чайках здовж рік на Чорне й Середземне Море та до Єгипту. Віра Славян красна, олицетворювала сили природи й стояла в безпосередній лучности з наукою. Найстарші славянські божища сталися олімпійськими володарями Греків і Римлян: Біл або Білун — бог сонця і світла, краси і пісні, творець ліри й струнних знарядів; його „поянія“ і на його честь творені „піянія“ — співи, стали первовзором грецьких „пайянів“ — пеанів, співаних в честь — Білуна, якого Греки прозвали Апольоном; Дій, що мав свою головну святиню в болгарському місті Низі, плекатель веселої пісні, обрядових ігор і танців, винахідник сопівки і дутих знарядів — звався згрецизований — Діоніз і дав зачаток атенській драмі; Лада — богиня весіль і любови, подателька ладного родинного й суспільного життя се знов та германська Фрія (freien — сватати) — „Vanica dea“ — сватебна богиня, після котрої цілий час в нашій літературі і в самім

життю муж зветься ладо, жінка — лада ще доси. Найми-
лійшим славянським богом був Яр — Ярило (св. Юр), вірний
заступник воевничого славянського племені; йому жертвували
всі первини воєнної добичі, оружжя і воєнних бранців; його
зелізний, великий святий меч, символ славянської незалежності,
ставилося на дари, привезені на возах зі всіх сторін і віддава-
лося загальну честь серед співів і кровних жертв зі скота і з во-
єнних бранців; Ярилове свято — сталося для Греків перовзором
до їх олімпійських і інших ігрищ; в святині Яра — висів святий
щит, якого ніхто не смів доторкнути, а який здимали лишень
в часі війни; Ярські торжества, повні пісень, ігор і танців, свідки
тілесної й духової дужости славянського племені, ще доси збе-
рігаються в своїх несвідомих останках у різних славянських пле-
мен; з упадком воєнного духа в народі — пише Омелян Пар-
тицький (Старинна історія Галичини — Львів 1894) — затратилися
народні обряди й установи, а воевничий Ярило став шутливим
Кость-Рубоньком, або чистохліборобським запрятанцем; його культ
злився опісля з культом другого славянського бога Зальми (ве-
ликодний Кость-Руболько і Зельман), який був посередником
між людьми а богами, в його імені видавали закони, постанови
й пророцтва, всі звичайно в ритмічній формі; він податель родин-
ного щастя, плеканий танцями, співами й забавами, більше че-
рез жіноцтво як через мужеський пол. Вже зі сказаного можна
вносити, як високо мусів умово стояти славянський народ у ста-
рині. Між всіма славянськими племенами найславнійше плем'я
Гетів, а зокрема одно його коліно Беси, (від них виводять
назву наших гір: Бескиди); Беси були священниками-жрецьми
і пророками славянського племені; в їх руках були всі святині;
до них належали обі найбільші славянські пророчні, в Радон-
ських горах — Ретра і на острові Рана-Аркона, до яких гор-
нулися не лиш всі славянські племена й просили о пораду в кож-
дому важнішому ділі, але й чужинці; в хвилях небезпеки ставали
священники — Беси на чолі військ, освячували зброю і визволяли
народ з неволі або клали радо, але дорогою своєї голови в обо-
роні народної волі. Беси були учителями й виховниками славян-
ського племені. У Гетів — каже Йорданес — було багато учи-
телів мудрости, тому вони завжди уважали себе більше образо-
ваними, чим інші. На іншому місці згадується про славного
Дікеня, що вчив Гетів льогіки; викладаючи практичну філосо-
фію, вказував, як треба прикрашувати своє життя добрими ділами;
при теоретичній викладці філософії учив їх наглядати дороги
12-ти небесних знаків і біг планет, себто займатися звідар-

ством; він пояснював Гетам, звідки воно йде, що місяць то більше то зменшається та о скільки огненна сонішна куля перевищає величиною землю; пояснював, як зовуться ті 346 звезд, що на небеснім дворі сходять і заходять, якби стрімголов скакаючи зі сходу на захід. І якаж мусіла бути радість, коли герої-мужі, припочиваючи на хвилю від збройних трудів, наповнялися науками філософії? Тоді можна було бачити, як один наглядав положення неба, інший розсліджував природу зел і корчів, сей глядів за ростом і меншанням місяця, сей робив досліди над затьмою сонця. Иорданес — згадує тут про висшу славянську школу; подібних шкіл мусіло бути більше, коли славянські мудрці, як — „хитрі“ були поважані в Єгипті (Деметрій Хидрях в Александрії) і в Греції (Скит Анахарсіс). Про нисші школи не знаю ніяких джерел, але вони мусіли існувати, коли виховували так чесно і для слави цілий великий народ, який усі в старині називали найчеснішим, а котрий рішився від слави і для слави себе називати!

Школа й церква (поганська) були у поспільній лучности, вони себе доповняли. Наука була загальнообовязкова і для кожного доступна. Побіч читання, числення й писання важним чинником виховання була наука віри і славянської моральності. Найперше письмо Славян — се руна. Руном звать сегоднє зелені колоси збіжа, що колишуться на ланах в маю-червні. Вже це каже догадуватися, що творцем славянських рун був Ярило. Джерела голосять, що руни були спершу букові прутики (може первовзори для стрілкових значків), їх металося на землю, їдучи на білім коні (жеребяти), звідси взявся зворот „метати жереб“; їздець на білім коні — се Ярило, пізнійший християнський св. Юр. Зі случайного уложення прутиків складали священники „букви“, читали й укладали віршом пророцтво Бога; старославянське „чичти“ — значило „збирати“, се значіння ще досі збережене в „четі“. Від читання йшла дорога до писання; писати значило первісно „живописати“ (малювати — „писанки“). Про первісне славянське письмо є згадка у болгарського ченця Храбра: „прѣжде оубѡ словѣне не имѣхꙋ книгъ, нꙋ чрътами и рѣзами чьтѣхꙋ и гатахꙋ, погани сꙋще“. Письмо отже було образове, „читали“ і відгадували, в тім містилася якась таїнственність; чертанням і відгадуванням займалися священники — Беси. Коли прийшло християнство — задержало побіч візантійського „монах“ слово „чернець“, всі прочі поняття знизило до означування ряду заборонених або й диявольських появ чари, чарівник, чорт, біс; від „рѣзи“ дієслово „врити“, ріс, риса — знак, образ; від „книга“ — основа „кон“ — за-

кон, кнувати, князь, книжник — германське з того konnig, чин; від „мѣтати“ — мѣти — nota, метѣльникъ — notarius — Graf (γραφειν) — мета: від слова „жеребя“ — жереб = глосъ, лос, судъба, а з того лоша; можливо що від „руно“ — германське Runs = Rouns — наше знорманізоване „Роусь“. Збираючи наші заложення, вирішаємо, що читання й писання було Слав'янам знане і що знатоки письма — були провідниками народу; позаяк писали на м'ягкій матеріалі, як дерево, полотно, для того сліди того писання затерлися, тим більше, що слав'янські землі від найдавніших історичних часів горіли і кровавилися безпереривно. Новіші дослідники стверджують, що початків рун треба шукати в полудневій Україні над Чорним Морем; чи й о скільки слав'янські руни сходилися з германськими, та справа ще не розбрана поважно. Годиться лишень ствердити, що творці христ'янської слав'янської азбуки — переймали від давньої рунської азбуки назви для своїх букв і деякі знаки („ж“) — се вношу порівнюючи з германським і готським фусарком. Для чого вони се зробили, годі усталити; однак насувається сама про себе гадка, хочай не стверджена ще доказами, що Греки могли поступити із письмом так само як поступили зі святою вірою; від Слав'ян переймали руни, а від Семітів — назви для поодиноких букв і так принаровили для своїх потреб. Колиби сей здогад був вірний, тоді слав'янські апостоли, памятаючи на передану історію грецької азбуки, завернули назад до первовзорів і витворені слав'янські букви назвали по старим рунським назвам, змінюючи їх лишень там, де вже первісне значіння назви було неясне. Хочай — отже Слав'янина не лишила безпосередних памяток, а то, що було, знищенося случайно або й намірно — (сюда належить оповідання про сибілінські книги мудрости і пророцтв, які поневолені Греками Слав'яни предложили до купна римському королеви), то вона була підвалиною, на якій здвигнулася грецька культура, а по часті й римська; для того заслугує на се, щоби їй дати в історії виховання й навчання перше місце перед Греками і цим підбадьорити будучих слав'янських учених до пильних дослідів у цім напрямі.

4. Греки.

Греки або, як вони себе звали, Е л и н и, злучили в собі азійсько-арійське і слав'янсько-арійське знання, даючи рівночасно семітизмови можність витиснути пятно на своїй душі. З цих первин витворили Греки в часі дальшого самостійного розвою свою культуру, що стала підвалиною культурного життя Європи.

В десятому століттю до Хр. зачалось грецьке путешествовання і переселення, злучене з кровавою й безпощадною війною зі Слав'янами. Ціла південна Європа від Дніпра через Дністер і Дунай, разом з балканським півостровом, Мала Азія і всі острови між Азією, Балканом і Єгиптом, були заселені трацько-слав'янськими племенами. Племена ці мали високу власну культуру; їх божества, ще в Гомера по стороні Троянців поставлені й против Греків, стали опісля сподвижниками грецької культури: на півночі „трацький Діониз, син Семелі (себто Землі) — творець дутих інструментів та пособитель пристраснозмислової поезії ліричної й драматичної — на полудни Білус або Білун, бог сонця, згрецизований на Пельоса, Польона, відтак Апольона, від нього походила назва Пелясгів, „Пеляс + ге“, він творець поважної ліри і семиструнних інструментів, пособитель „пеанів“ і хороворелігійної поезії; його дельфійська святиня — основана „трацькими“ священиками була ще в історичних часах в руках трацько-слав'янських священиків, що нераз кермували грецькою політикою. Від цих, побіджених Слав'ян, переймили Греки значну моральну і наукову часть своєї віри і своїх обрядів та злучені з ними обрядові установи як ігри, плесання, гудьби, а тим самим основу своєї калокагатії та творчі завязки літератури, науки й філософії.

Другим народом, з яким Греки вчасно стрічалися, були Семіти, головню Фенікійці; від них переймили Греки свою азбуку (альфавит); самі назви поодиноких букв: алфа, бета, гамма — не мали у Греків ніякого значіння, підчас коли алеф, бей, гіммель — се не лишень фенікійські назви азбуки, але й повні значіння слова. Від Семітів присвоїли собі Греки славнозвісну в нас хитрість, малохарактерність і лукавство; від Семітів навчилися Греки цінити себе висше, а других всіх негреків звати варварами і недоцінювати; від Семітів переймили змісл купецький в життю, стихійність в думанню, маловажність у вірі.

Наслідком цього було, що розвій Греків був розложений на дві ріжні доби. В першій добі, малозвісній з памяток, Греки завоювники поглочують в себе все те, що їх вороги чи сусіди добре або хосенне витворили; в другій добі щойно слідує більше самостійна й оригінальна творча праця.

Перша доба. Про першу добу грецького розвою нема багато вісток; війна, ненависть, знищення й мечь захопили ціле єство (істоту) Греків. У присязі, яку складали ефеби (молодці) з Дзерос на Креті, говорилося: „Присягаю на Гестію в періпатеїон, на Зевеса (і прочих тут названих богів) ненавидіти і все

й всюди нищити мешканців з Леттос, і бути вірним поселенцям Дзерос і союзного Кносос..., боги мене побийте, як не додержу присяги, а винагородить, як виконаю". В цій присязі — напрям семітськостихійного думання вже вирішений.

В троянській боротьбі стають проти себе не лишень союзні різні грецькі племена і союзні негрецькі численні народи, але навіть боги — одні є за Греками, се питомі чисто грецькі, як Атена, інші стають проти них, се зелинщені славянські боги, як Апольон, Арес, Посейдон, пізніші патрони грецьких шкіл. Наказувала отже природна конечність, як і що треба робити Грекам, щоби в боротьбі о буття остоялися. Силу тіла і силу духа треба було вже від дитинства виростати й виробляти та змагати до гармонійного їх розвитку. Двотиповість грецьких шкіл — так гарно удосконалена в клясичній добі Греції, — вже була від найдавніших часів.

Гімнічні школи. Заведення чи там школи тілесних вправ — гімнічні — (*γυμνάσιον* — вправляю) плекали тілесні сили Греків за славянським первовзором і то так дітий, як і молодців і мужів та старців, для кожної верстви в окремім місці, або в иншій порі. Основниками і звичайно першими учителями гімнічних шкіл були боги або півбоги, як Гермес, Гефайстос, Атена, — Гераклес, Тезейос; школи такі звалися палестри, (*παλαίστρα*) або гімназії (*γυμνάσιον*). Рівність рухів, себто ритм, запозичені з трацько-славянських релігійних і воєнних тактів, були ціллю тілесного виховання й доказом тілесної сили і вдатности. Що-рік в честь шкільного патрона, або якого иншого місцевого божества — відбувався в школі святочний попис, злучений звичайно зі співами й танцями й прилюдними змаганнями. З таких шкільних торжеств вийшли опісля місцеві племінні і загально-єлінські ігрища й торжества.

Музині школи. Природним доповненням гімнічних шкіл були музині школи, звані дідаסקалейон (*διδασκαλείον* або *ορχή*). І дивне диво: основниками й учителями музиних шкіл — є знов чужі трацько-славянські божества, Греками адоптовані: Апольон Ликійський („Вовчий“) — творець ліри й учитель гри на лірі, Діониз Іакхос — творець дутих інструментів й учитель гри на них та Музи, поселені десь в трацько-славянських горах. Задачею поодиноких шкіл було зберігати й величати память богів та плекати умілости, яких вони вивчили. Як виглядали ті школи в старину, не знаємо. Загально лиш передано, що школи кобзарів і лірників-аойдів і рапсодів витворили і зберегли з уст до уст з рода в рід пісні Гомера, не вміючи ще їх списувати. Саме пись-

мо стало предметом науки щойно в IX. віці перед Хр. Писання відбувалося на воскових таблицях, в піску, на дереві, на камінню, а вкінці прийшла шкіра — з Пергамонт виправлена — звана пергаментом і єгипетський листок — папірус. За рисельцем прийшло чорнило, кисть і краски; з писання витворилося рисовання. Від висших шкіл аойдів і рапсодів, відділилися елементарні школи, які взяли на себе завдання через елементарне навчання підготувати молодців до висшого образования. Провідниками й творцями того виховного напрямку були малоазійські й островські Греки, найбільше обзнайомлені з культурою своїх сусідів. Дещо більше знаємо про висші школи тих часів.

Висші школи. Найстарша філософічна школа була в Мілеті, її основник Таліс мав доволі велике число учеників; за Вединими упанішадами приймав він воду за начальну стихію, з котрої всі прочі складники і весь світ розвинувся, все оживляв й, одушевляв віруючи у вселенний пантеїзм (*πάντα πλήρη ζεῶν*), підчеркував як тяжко досягнути совершенне відання (*χαλεπὸν τὸ εὖ γινῶναι*) та заохочував до світла, підчеркуючи, що неумацтво се найбільший сором для чоловіка (*βαρὺ ἀλαιδευσία*).

В тім самім місті учив сучасник Талиса Анаксімандрос, котрий зладив для школи першу географічну мапу старинного світа та космогонічну мапу вселенни, для котрої землю приймав за осередок. Молодший від них був також Мілезієць Анаксіменес, котрий перший став доказувати у вселенній красний доцільний лад, який назвав „космос“, де кожда частина, кождий член і знаряд як найтісніше звязані з поняттям і життям цілості. Мілетські — а з ними й прочі малоазійські школи мабуть вже перед виступом Персів розлетілися, може ще в часі трацько-славянських походів на Персію. Більше дещо знаємо про школу Питагора Самосівського. Полишивши свою вітчину — Самос — відбув ряд наукових подорожий, був в Індії, в Єгипті, в Скитії, вкінці оснував у Кротоні, в полудневій Італії власну школу як релігійне братство. Школа Питагора — окрема мужеська, окрема дівоча, мала три степені. Перший степень творили слухачі *ἀκουστικοί* (-αί) або *ἀκουσματικοί* (-αί), вони мали від 2-5 літ вправлятися в мовчанці, слухати і роздумувати у скупленню духа. Другий степень творили математики — *μαθηματικοί* — які вчилися систематично числення, геометрії, астрономії, поетики й музики. Третій степень творили фізики — *φυσικοί* —, вони досліджували з учителем вселенну і тайні причини й начала річий природи та могли з ним провадити наукові розговори. Хто покінчив школу й погодився з основами науки й хистом учителя

вступав торжественно в питагорське братство та провадив життя після спільного уставу. Устав Пифагорового братства став первовзором для християнського монашого життя, а наука моральности Пифагора — зібрана в притчах і приказах як „золоті слова“ — χρυσὰ ἔπη — була довгий час предметом науки в християнських школах.

Друга доба — се час спокійної самостійної творчости. Цю добу зачинають Спартанці, а продовжують і доводять до розцвіту демократичні Атенці.

Б) Спартанці. С п а р т а н ц і — були спершу наймогутнішим племенем грецьким на півострові балканським, хотяй чисельно були найменші. Кілька тисяч боярської дружини, жорстокої й безсердечної зглядом підбитих і сусідних народів (гельоти і месинські війни) — мусіли бути залізно зорганізовані, щоби могли підбити й правити Пельопонезом та проводити Греками (гегемонія Спарти). Спільність майна, виідеалізована опісля соціялістичними письменниками, воєнне поготівля, таборове життя — притупили родинні, народні та моральні почування, однак виробили по думці спартанського законодавця Лікурга — таке горяче почування обов'язку і релігійне пошановання закону і розпорядків влади, що хиба смерть могла спинити від виконання. Длятого присвята борцям з під Термопилів є знаменною для всіх Спартанців:

Путнику, гей сповісти славним Лякедомонцям, що тут ось
Ми розмістилися всі, слухняні законам їх!

Спарта се одинока держава в старинній Європі, що мала державні школи, державних учителів і обов'язуючий шкільний примус“.

Спартанські діти уважалося за власність держави. Вже при народинах рішала держава, чи дитина має жити чи ні; слабих та хоровитих новородків убивали або викидали в гори. До сьомого року життя виховувалися здорові діти в домах родичів, відтак ставали вони власністю держави і переходили на виховання до державних заведень, де вже лишалися аж до своєї повнолітності, яку досягали з трийцятим роком життя. Державне виховання мало два степені: нисший степень — творили діти (παῖδες) від 7 до 18-го року життя, висший степень — молодіж (ἑφῆβοι) до 30 року життя. Головним предметом науки була руханка та гімнічні вправи взагалі, на висшій степені зі строговою військовою і дружинною за красою. До гімнічної науки не було окремих шкіл, вправи відбувалися на площах денебудь на вільній просторі. До вправ ставали наго (γυμνός), звідси назва γυμνάσιον — γυμνάσιον = гімнастика—гімназія; на вправи складалося

пять родів вправ: 1) скок (в гору, в діл, на віддаль та злучно); 2) біг (прямо, наворотно, довго); 3) двигання й метання кружків; 4) метання списів; 5) рукопашний змаг. Ті пять родів тілесних вправ, злучені в одну спільну цілість, становили славетний пятибій — *pentādolon* — загальнонародну торжественну ігру всіх Греків. Після поступу у вправі — зачиналася наука танцю — орхестика, а релігійний танок був складовою частию народних свят. Орхестика становила перехід до музичного формування, з ньюю вязалися спів і гра — хоревтика.

Музичне формування у Спартан було як найменше: читання й писання не було обов'язкове; зате всі мусіли вміти і виголошувати наізусть всі закони Лікурга, пісні Гомера та деякі дорійські дружинні та хорові пісні. Краснорічність була заборонена, а завданням і признакою спартанського формування був короткий і ядерний „ляконський“ вислів. Дещо більше плекано спів і музику; знарядом гри була ліра (*lyra*) та семиструнна кобза (*khitharis* — *khithara*); оба знаряди були вдатним достроєм до поважної дорійської хорової пісні. Шкільну науку доповняло домашнє ведення; спільність пожиття, спільне, скупе й просте харчування, біг і напруга серед спеки, виставлення на холод і зимню, доцільне наражування на недостачі й невігоди — це все служило до закріплення витривалості тіла та затвердження духових спосібностей.

Окремим середником тілесної вправи було смагання киями; попис такого смагання відбувався раз в рік на празник Артеміди Ортії, коли серед обкладання зверталося увагу на се, щоби з уст смаганого не вирвався ані один мимовільний крик, а судорожно не задрожало ані одно стегно; хто з більшим терпцем і спокоєм приймив цю жорстоку науку, мав більший вигляд визначитися колись між земляками.

Дівчата ваховувалися також публично, в їх формуванню поминано всяку жіночість, соромність і красивість, а плекано лишень здоров'я, крепкісь і витривалість. Торжественний попис і прилюдний іспит ефебів відбувався на всеспартанським торжестві молоді — Гимнопадіяй. Мимо деяких ясних сторін було спартанське ведення молодіжи схиблене: занадто підчеркувало тілесну сторону, а занедбувало духову, нищило всі пориви одиничні й моральні, а призвичаювало до нелюдності, неприродності, робило з підростаючого покоління сіру масу, яка не могла здобутися в своїй закостенілості на ніщо нове і животворне.

В) Атенці. Атенське ведення молодіжи — хочай мало вид приватності, стояло о много висше, як у Спарті, а найвисше в цілій Греції Національним Богом Атенців був Діониз

Іякхос — трацько-славянський розсадник винної лози, бог зми-
слової роскоші, хмільного підойму та пристрастного одушевлення,
почитаний як бог і рівночасно висміваний як чужинець, тво-
рець веселого і свобідного життя серед гамору й крику сіленів
і русалок, супроводжуваного грою на сопівках і гуслах, злученою
з ударами тимпанів, решіток і дзвіночків. Культ Іякхоса — при-
чинився до поширення ліричної поезії; з похвальних дитіра-
бів розвинулася атенська трагедія й комедія, а національні праз-
ники в честь бога Ленайя — сприяли виробленню легкості й мо-
торности тіла, ясності й критичности духа, надали життю стихій-
ні демократичні основи.

Атенський законодавець Солон зясував закон про ведення
молодежи коротко й вільнодумно: „Кождий горожанин
буде про се дбати, щоби його діти обучалися
в гімнастиці й граматиці. Родичі, котрі ділатимуть
в супереч сьому розпорядкови заслугують на
догану. Лишень ті родичі є управнені на ста-
рість до удержання від своїх дітей, котрі придба-
ли своїм дітям пригоже образования“. За переступ-
ства в школі зі сторони учителів учеників, або напрасних посто-
ронних назначив закон дуже сувору й безпощадну кару
смерти, а тим поклав раз на все під виховання й образования
в школі моральну основу. По Солоновому закону виховання
й навчання не було державною konieczністю, але полишалось
свобідному почуванню обовязків кожного; держава подавала ли-
шень місця та доми до науки, оплачувала й удержувала учителів
руханки та наглядала над тим, щоби шкільний закон, доповню-
ваний в кожній школі окремими, урядом затвердженими, припи-
сами та розпорядками, був безусловно бережений. Родичі самі
вибирали учителів літературно-музиного образования, оплачували
їх і брали за якість і вдатність вибору всяку відповідальність самі
на себе. Наслідком такого зарядження було, що неграмотних
між Атенцями майже не було, а найбідніший, коли набув відпо-
відне образования і виявив свій талант, міг дійти до найвисших
урядів і державних почестий. Ідеалом атенського виховання була
благокрасивість — калокагатія —; родина, школа й громадян-
ство змагали згідно до цього, щоби до сього ідеалу зближатися
та його здійснювати. Виховання й образования було в Атенах
також довільне: тілесне й духове; однак змагалось до цього,
щоби рівномірно розвивати тілесні й духові сили, а викорінюва-
ти всяку односторонність. Великою опікою окружили Атенці
до шкільний вік, котрий і в них сягав до семого року життя.

Вже від дитинства одержувала кожда дитина собі за опікуна полоненого або купленого на торзі трацько-славянського невольника-раба, котрий був її невідступним товаришем безпереривно аж до парубоцького віку; до круга ділання такого пайдагога належало видумувати для дитини відповідні ігри; знані були доскопчні, як коник з прута, гуска, цапик, бузько; добіжні як сліпа коза, жмуток, пчоли — трутень, яструб, питка; дометні як качка, окоманка, обруч, сикавка, проца; змагові, як гуска, душа, відгадування, млинок, шнур, щудла; всі ті ігри на вільнім воздуху або в громадських городах злучені були з легенькими піснями, або короткими примівками, в роді нашої народної: „гаду-гаду гадуля, чи не сива зазуля понад море літала, сивим пірям махала, вій—вій, повівай, — а ти (—) душу дай“.

Сама шкільна наука зачиналася від осмого року життя й обіймала також два степені: хлопячий (*παιδεία*) від 8—16 року і парубоцький *ἐφήβεια* від 16—20 року життя.

Гімнічні школи. Атенські школи тілесних вправ були: палестра і дромос для хлопячого віку і гімназія для ефебів і старших. Учителями тілесних вправ були: пайдотрібес — себто управитель школи і його помічні сили: гімнастес, іятролейптес — шкільний лікар та хородідаскалос — учитель танців і хорового співу. Наука тілесна відбувалася рано; що місяця був прилюдний попис, злучений зі змаганнями о нагороду; ціль тілесного виховання була підготувати до прилюдних змагань (як на олімпійських торжествах), притоготувати до війни і походів. Ефеби, крім побільшеного пятибоя і танців вправлялися в походах, в орудуванні оружєм, плаванню, човнованню, верхованню, а також возуванню. Число їх учителів було більше, вони звалися: гімназіярхос — директор, косметес — опікун, софроністес — інструктор.

Музині школи. Школами для музиної науки — були всякі державні атенські вільні будинки, особливо дідаскалійон і схола; а також приватні заведення учителів, що стояли під державною контролею. Звичайно були вони, (особливо приватні) красні, просторі, прикрашені картинами й статуями, злучені з подвірєм і городом; при школі була рівночасно й капличка для складання жертв Музам і для молитов. В научній світлиці було високе крісло (тронос) для учителя, стільці для учеників, таблиця велика стінна до писання, мапи, малюнки, представлення циклічні (до Гомера), числило, начиння до пиття і миття та славна демонстративна берізка, чи лоза. До приборів ученика належали: табличка і рисельце, опісля папірус або пергамент, чорнило, краски, книжки. Учителі звалися: грамматістес — або грамματοді-

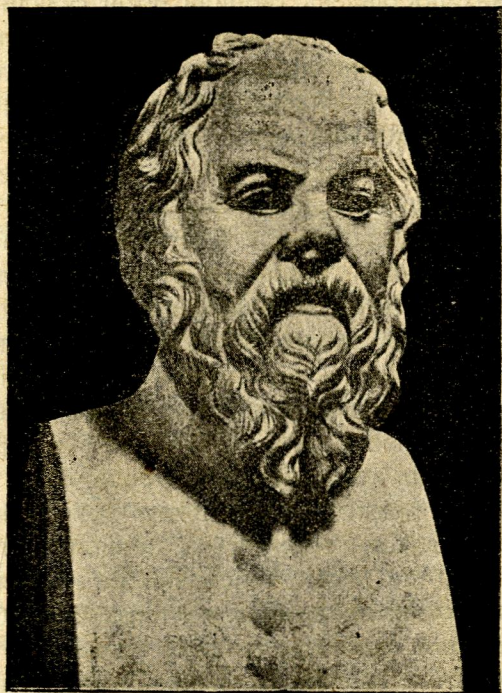
даскалос — букварщик, який подавав перші відомости читання, писання й числення; його помічниками були: гіпограмматевс — підучитель практикуючий, грамматикос або дідаскалос, що вчив граматики, літератури й історії; зографос — живописець учив краснописання, рисовання, живописання; авлетес-флетист-сопівкар, кітаріетес — бандурист.

Само навчання було поглядове й безпосереднє; для присвоєння поодиноких букв азбуки існувала навіть якась окрема азбучна трагедія, видумана Каліясом, в якій виступали поодинокі букви хлопці і з різних поставлень творили різні склади і слова, а інші ученики хором після сталих мельодій відчитували кожен нову азбучну появу; слова виголошувалося голосно, точно, ядерно, від початку виробляючи знаряддя мови та актуальність зміслів, особливо зору і слуху. При науці числення послуговувалися учні спершу пальцями й камінчиками, опісля Питагоровим числилом; числення обіймало всі чотири ділання й практичні відомости помірні. Граматика обіймала відміну й складню, етимольогію й термінольогію; підручниками літератури були Гомер, льогографи та історики. Писемна часть науки була підчеркувана і обіймала хрїї=себто короткі подання чужих гадок або ділань, та етомольогії, себто свобідні визначування характерів і осіб. Співногравне образования обіймало в хлопцям віці саму практику, в парубоцькім віці приходила ще теорія; треба було знати всі роди грецьких тонів гармонію, ритміку й метрику, треба було відтворювати вдатно і самостійно творити. З двацятим роком кінчився вік парубоцький, а зачиналася горожанська повнолітність і самостійність. Хто хотів набути висше й основнійше знання, йшов на науку до платних висших шкіл, яких в Атенах було багато.

Висші грецькі школи. Висші грецькі школи були реторичні, софістичні та філософічні. Вони не підлягали або найменше підлягали державному наглядові; науки тілесних і співногравних вправ зовсім не подавали, а що були високоплатні, для того доступні лишень для богатих, без огляду на се, чи се був вільний, чи раб, Грек, чи варвар, чоловік чи жінка. Предметом науки були літературні, природничі й філософічні умілости; формою навчання був виклад і навязані до нього розговори; розговори лучилися з пирами, так що сімпозія — перетворилися в окрему наукову й літературну появу; побіч аналізи-розбору, була приміненна сінтеза—складання; Сократ навчив вдатно лучити оба способи для цілий науки. До витворення висших шкіл причинилися два великі Греки: Анаксагорас з Клязомені (500—428)

і Сократ Атенський (469—399). Анаксагорас переймив і голосив за індійськими мудрцями двійність світа: вічну матерію — порядкує вічний ум (*νοῦς*); з матерії повстала земля, сонце, місяць і прочі тіла небесні, котрі не є ніякими богами, але такими самими тілами, як земля, мають гори, ріки, доли і власні сотворіння. Анаксагорас відкинув також всякі передання, а вглянення (*θεορία*) уважав за ціль людського життя; з цієї точки зріння уважав себе за горожанина вселенни, — „космополітес“ — і позорив всякими релігійними, національними й державними святоща-

Сократ.

ми. Його учениками були і такі велитні як Періклъ, Евріпід та Демокріт,¹ але і многі ретори й софісти, котрі викривили й опоганили науковий атеїзм і космополітизм свого учителя. Перед смертю спасся старець утечею з тюрми, при допомозі Періклія. За те Сократ мусів вже випити в тюрмі чашу отруї, не хочачи тікати й соромною утечею давати лихий примір. Не мав Сократ власної школи, не вчив як другі за гроші, але зовсім безкористно йшов, де більше міг стрінати людей і навчав їх. Предметом його

науки була моральність, себто „фільософія з небес на землю спроваджена“; досліди космографічні лишав він на боці, а зробив мікрокосмос — себто чоловіка предметом своїх дослідів. „Знаю, що нічого не знаю“ — це був перший канон його науки; одинок, що можна чоловікові пізнати, се був він сам — „пізнай себе“ — цей славний напис на дельфійській пророчні був альфою й омегою міркувань Сократа. Двома способами доходив Сократ до цілі: найперше при допомогі несподіваних, а обдуманих питань дорогою аналізу розбирав та вглядав у річи ніби вже ученикам відомі і висказував правдивість першої своєї засади: ученики самі признавали, що нічого не знали — сей спосіб названо Сократовою іронією (глумкою). Позитивна часть лекції опиралася на напровадження (індукції) та самоздобуванню (геврістиці): від стихійних, загальнозвісних появ і подробиць доходив Сократ з учениками знов при допомогі обдуманих питань до трудніших появ і загальніших міркувань, від спостережень переводив до представлень, від представлень переносив до понять, рішень і ключів, так збирав добутки пізнання, котрого найвисшими поняттями ставив добро і зло; після цих найвисших понять велів укладати й напрямлювати життя і діла, від них узалежнював щасття одиниці і загалу. Рішальним чинником в таким пізнанню був після Сократа голос совісти — божество чуже і незнане в старині, за котре прийшлося мудрцєви життям постояти. Сократ не лишив сам ніяких писань, про нього знаємо з творів його учеників, однак він вводить в людську культуру нові річеві і формальні добутки.

а) **Реторичні школи.** Реторичні школи — повстали на републиканській Сицилії, удосконалися в Атенах, а поширилися опісля по цілому світі; головним предметом науки — була реторика, але побіч неї подавалися відомости зі всіх наукових областей, оброблені після правил реторики. Реторика — себто наука красномовства, поставляла правила, як порядкувати гадки, як їх оживляти при допомогі добору слів, милозвучної складні, вдатних порівнянь наглядних образів, як їх на вні виголошувати при допомогі зміни, степенування й примінення голосу, як їх драматизувати при допомогі відповідних рухів і висловів рук, лица, чи цілої постави та обдуманих перерв. Кожда реторична цілість складалася з пяти части: I. вступ — себто промова до слухачів, II. сама річ, III науковий доказ, IV опрокинення противних поглядів, V. закінчення знов до слухачів, щоби їх приєднати для себе.

Найпершу реторичну школу в Атенах основав Гоціяс Леонтіноійський; відтак було їх багато; вони підготовляли судіїв, адвокатів, політиків і бесідників.

б) **Софістичні.** Софістичні школи — витворилися з реторичних; вони ставили собі метою дати загальне образования й навчити мудрости. Учителі самі уважали себе гордо за власників мудрости; — софістес = мудрець — се був їх титул; за науку казали собі добре платити, для лучшего заробковання часто змінляли місце побуту; предметами їх навчання була література, наука, політика, філософія і все, що хто собі бажав; ціль науки була — довести учеників на тлі наукового універсалізму до такої бистроти, щоби могли про все без приготування по сталим раз засвоєним правилам розговорювати, доказувати й переконувати. Головним середником до того була діалектика, себто спосіб розговорювання, від котрого виходило діалектичне доказування й переконування. Розговор — не звертав до сталої якоїсь правди, але мав на меті якусь личну, часто й не дуже похвальну річ; при помочі реторичних заговорень відверталось увагу слухача від даного оспорюваного змісту, а переходилося на формальну сторону розговорів: при помочі хитрих рішань, невідповідних заложень і ложних висновків, свідомо або напівсвідомо ужитих для доказу усталених опісля як софізмати — ключки або паральогісми — промахи, задурювалося слухачів позорами науковости, виводилося їх з рівноваги, відтак підсувалося їм хибний доказ і вихісновувалося се для власних цілей: в цей спосіб легко можна раз доказати, що щось біле є темне, другий раз, на случай потреби, що воно червоне. Щоби сей неетичний субективізм оправдати, визнавали софісти дві основні правди: 1) Чоловік є мірилом всіх річий. 2) Про всяку річ існують дві правди. Стоячи на тих основах, софісти впоювали погорду до віри, легковаження до обрядів, відразу до національного й суспільного ладу, сумнів до всякої праці й всякого знання. Метафізичний і логічний нігілізм софістів провадив у життю до розкладу й занепаду, валив всяку моральність і повагу, хотая в науці нераз давав товчок до основніших дослідів, частих провірювань і поправок. Головним представником софістики був Протагорас Абдеритський і Гіппіас Кеосівський.

в) **Філософічні.** Філософічні школи — майже всі вийшли від Сократа і ділилися на дві категорії: етичні й академічні.

Етичні школи. Етичні школи — були більше популярні, їх обсяг науковий був обмежений лиш до деяких предметів, їх круг ділання був теж обмежений до свого гуртка людей; якоїсь однастайности й однодумности в них не було, бо всі себе посполу перечили, поборювали, нищили й висмівали; одинокою їх заслугою було це, що взялися теоретично обгово-

рювати справу виховання й навчання та започатковали педагогічну літературу. Були три головні роди етичних шкіл, заснованих учениками Сократа.

1. Кинічні. Кинічна школа витворила свою назву або від державної гімназії Киносаргес в Атенах, де Антістен учив і розвивав свій етичний погляд, або від собачого (*κύνων* — собака) життя, яке вели киніки. — Найпершою чеснотою киніків було не узапотребовання нічого зі земських дібр, до крайности посунене: жебрацька торба, опанча або грубий сірак, перевязаний мотузом, дико заросла борода і костур — це були зовнішні признаки киніка. Тому, що киніки домагалися такого самого земського відречення від своїх учеників, для того мали їх небагато; через те перестав кинізм, як школа, скоро існувати, а скристалізувався як окрема етична форма життя, яка в християнстві найшла собі класичних прихильників у жебрацьким і аскетичним чернецтві.

2. Стоїчні. Лагіднішою появою кинізму був стоїкізм. Творцем його був Зенон Кітіонський, ученик Киніка Кратеса, який отворив свою школу на базарі у притворі, пристроєнім пестро картинами (*στοά παικίλλη*), звідси пішла назва школи стоїчної або притворної. Так як Киніки, вчили і Стоїки логіки, фізики й етики, але в подробностях розходилися; у фізиці старалися природу погодити з вірою, закон природи звали судьбою (геймармене), котрої ніхто не мине, отже на всякі її несподіванки повинен бути приготований; в етиці поставляли, що добро, що зло, а що є байдужне; до добра зачисляли славні арійсько Сократові чесноти: мудрість, справедливість, повздержність, хоробрість; злом навали невіжество, неотесанність, несправедливість, гнів, лінивість, байдужним було життя, смерть, багатство, слава, розкіш, журба, нужда і прочі земські суєтності. Особливим середником до морального виховання себе й учеників уважали Киніки й стоїки строгоярський — вегетарянський спосіб життя. Стоїчні школи поширилися по цілій римській імперії; виховували римських учителів, урядовців, провідників, різних ісповідників християнства; їх діяльність сягає поза третій вік по Христі.

3. Гедонічні. Противенством до кинічно-стоїчних шкіл були гедонічно-епікурейські. Ці школи перечили або мало доцінювали замогильне життя, а всю свою увагу звертали на туземське життя. Першу гедонічну або киренейську школу отворив Арістіп з Кирені, ученик Сократа; він викривив науку свого учителя про блаженство, уважаючи за добро туземське щасття, а за зло туземське нещасття. Для нього і його учеників цілю життя була розкіш; а що минувшина — у споміні такої

живої розкоші не давала, а будуччина в надії часто заводила, длятого жили теперішністю і в ній шукали здійснення мети свого життя.

Гедонічних шкіл потворилося дуже багато, вони представляли собою цілу низку ріжнородностей і суперечностей; найкрасшою їх відміною були епікурейські школи. Епікур Самосівський, (340—270 Хр.), ученик Демокріта, оснував в Атенах у власних красних городах-садах школу; будинок був величавий і вже самою красою і красними садами приманював молодіж. Виклади відбувалися часто в саді, звідси прозивано Епікура і його учнів „садовими філософами“. Сам Епікур мав много учеників з ріжних сторін, був моральний, добрий, лагідний, навчаючи, не приказував, а просив, переконував або захвалював, поручав приятель і дружбу, уникав прилюдности і світа, за те любили його всі і почитали як божество. Головними предметами шкільної науки, була — каноніка себто завязкова психологія, етика гедонічна та фізика. Епікур впровадив свята і шкільні ферії, бо поручив у своїм завіщанню, щоби день його вродин і річниця смерті — в його школі були завсіди вільні від науки. Гедонічно-епікурейські школи у всіх своїх відмінах задержалися до 3 століття по Хр.

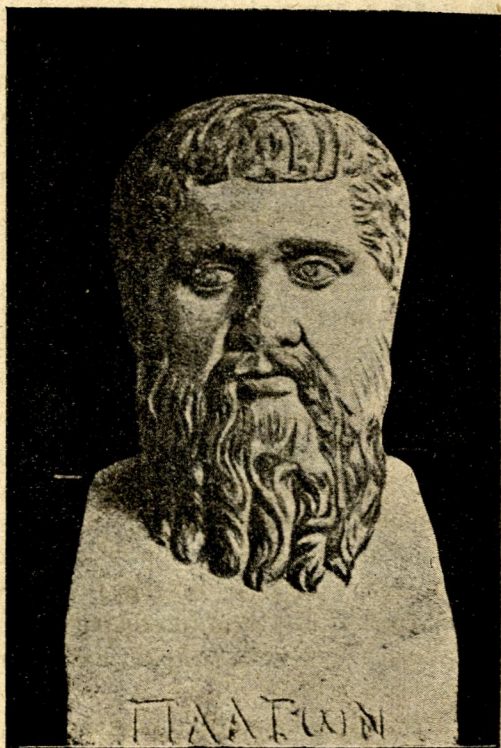
4. Ерістично-скептичні школи, які покликувалися також на Сократа, оперлися на його науковим сумніві („знаю, що ніщо не знаю). Вони управляли сварливу діялектику, легковажили змисли і їх досліди, а перецінювали чисте думання; підкопуючи повагу науки і знання та проповідуючи у всему сумнів, вони будили нехіть до поривів людського духа та пособляли всякій містиці і всякому суевірю.

Академічні школи. Академічні школи — це були наче старинні університети, котрі були тим знаменні, що витворили власну одноцільну філософічну систему; в ній узгляднили все це, що людський дух доси здобув; мали власні робітні, власні бібліотеки, власні наукові збірники власні фонди і власну самоуправу. Таких шкіл у Греції називають три: Академія Плятона, Ліцей або Перепатетична школа Арістотелева в Атенах, Училище Демокріта в Абдері.

1. Академія Плятона. Плятон Атенський (418 — 347 перед Хр.) ученик Сократа, знаток арійської філософії і всеї тогочасної науки, по довгих наукових подорожах закупив в Атенах великий сад з мешканням, притвором і полем, посвячений атенському геросови Академосови; тут оснував Плятон релігійне братство Муз, а побіч братства школу, від героса прозвану Академією, котрої організацію сам перевів; при братстві муз:

основав власний науковий Музей, де містилася бібліотека, наукові збірники, студентські робітні та мешкання братчиків і деяких учеників. Управителем школи і братства був сам Плятон: він добирав професорів, іменував урядовців та завідателів майна, приймав службу та дбав про матеріяльне й моральне забезпечення школи і братства на будуче; перед смертю назначив свого наслідника і поручив йому і кожному дальшому управителеви школи поставляти наслідника в управі.

Плятон.

Наука в Академії відбувалася на університетський лад через виклади, дискусії, збирання й оброблювання наукового матеріалу, спільне приставання. Хто хотів стати членом братства, піддавався вступному іспитови; тим то в Академії була накрасша частина молодези.

Фільософія Платона — обіймала три діли: діалектику, фізику й етику; в них була зібрана всецілість людського знання з точки погляду Платона. Між численними фільософічними тво-

рами Платона важний для історії виховання й навчання є твір, в котрім він начеркнув суцільну організацію будучого виховання й навчання молодого покоління: „Наука про державу — Політейя“. Після Платона повинні бути всі діти спільною власністю держави сейчас після народин; родичі не повинні знати, котра їх дитина, [щоби однаково любили всі діти без різниці; діти, щоби почували себе рівноправними й рівними братами. Під контролею держави сходять дітям у спільнім заведенню діточий вік на ігрі, розговорах і науці, тут пізнається, котре має який талант: „підчас науки ви є всі в державі між собою братами; але бог, коли вас творив, одним домішав золото, щоби були дужі до володіння, другим дав срібло, щоби були оборонцями закону й помічниками в управі, а іншим додав залізо і крицю, щоби працювали, як хлібороби й ремісники“. Платон передбачує отже три стани: трудовий, воєнний і володіючий або учительючий. Після таланту дітей розділяється їх відповідно на дальшу науку ремісникам, хліборобам, воїнам. Вихованням цих дітей Платон дальше не займається. Його журять діти талановиті, вибрані до правлячої й учительної державної служби. Виховання таких талановитих дітей обіймає три відділи: від 10 до 20 року час гімнічно-музиного образования, від 20 до 30-го року час вищого академічного образования, від 30—35-го року — курс філософічної діялектики. Час від 35-го року до 50-го року життя, се час виконування своєї вибраної повинности; однак ніхто не сміє мати власного майна й посідання, все є спільне і державне: мушчини, жінки і діти. По 50-тім році життя не можна нікому родити. Від 50-го року життя зачинається начальна й правлячо-учительна служба в державі. Платонова організація держави і виховання горожан лишилася утопією, однак витворена була після дійсних появ грецького життя.

Академія Платонська переходила з віками ріжні переміни, нераз відступала від первісного напрямку й сходила до ряду звичайних інших шкіл; щойно за цісаря Тиберія, коли учений Трасіль видав усі твори Платона, наука в Академії завернула знов до напрямку її основника. Платонові твори сталися шкільними підручниками, їх читано, пояснювано й доповнювано. Так перетривала вона до 529 р. по Христіі щойно тоді на указ цісаря Юстиніяна її закрито і дальшу діяльність застановлено. Академія стала первовзором середновічних університетів.

2. Лицей Арістелеса. Арістотелес Стагейрітський (384—322 перед Хр.) ученик Платона, котрий виховав Олександра Великого та був товаришем його воєнних походів, найбільший зна-

ток старинної культури та ревний збирач географічно-геологічних і зоологічно-ботанічних питоменностей старини — оснував в Атенах власний Ліцей; назва від Лікейон — публичного гімнічного заведення, присвяченого Аполлонові Лікейському Світлоносному; тут учив Арістотель сам 12 літ (335—323), відтак віддав ціле заведення ученикам. Науку в своїй школі опер Арістотель на книжці і досліді. Підручниками були його власні твори, які писав майже про кожду область науки; при школі оснував бібліотеку, для якої придбав рукописні первовзори або наукові відписи всіх визначніших творів старини; для кожної царини знання заложив науковий музей, — окремо ботанічний, зоологічний, мінеральо-

Арістотель.

гічний, історичний. Наука відбувалася рано для обмеженого числа тих учеників, котрі мали відповідне наукове підготування; сполудня була наука для всіх, популярна, примінена для різних потреб і здібностей случайних слухачів. Арістотель мав звичай підчас викладів ходити там і назад — *περιπατεῖν* — звідси пішла назва походжаючої — періпатетичної школи. Арістотель перший уложив ціле людське відання в одноцілістну наукову систему, розпадаючуся на три області: теоретичну, поетичну й практичну.

I. Теоретична область займається всім, що існує; сюди належали географічно-природничі відомості; за свої епохальні твори з області зоології, фізіології і ботаніки став Арістотель батьком природничих наук. Зате його наука природи й астрономії (метафізика) — що оперлися з браку помічних засобів на самій спекуляції — були схибленнями, які на довгі віки спинювали правильний розвій природно-астрономічних наук.

II. Поетична область — обіймає сім свободних штук та всі хосенні (трудові) штуки. Арістотелева поетика, реторика, діалектика, логіка й психологія в головних своїх начерках ще до нині обов'язують.

III. Практична область обіймає по Арістотелю — етику, економіку й політику. Реаліст Арістотель інакше представив собі виховання молодого покоління у своїй реальній державі (*Πολιτεία*); духова аристократія Платона мусіла зробити місце родовій і становій; Арістотель одобряє невільництво і приватну власність та забезпечує їх законами.

На загал беручи, приніс Арістотель для поступу більше лихачим добра; аж до часів гуманізму обов'язувала його фізика, що дала товчок до знахорства й чорнокнижництва, його астрономія звелася тоді в астрологію, його соціологія, що одобряла невільництво і гнет, обов'язувала мимо Христової науки. Сама школа — удержалася поза третій вік по Христі.

3. Дідаскалейон Демокріта. Демокрітос Абдерітський (460—370) предтеча філософії XIX і XX століття, одноліток Сократа, ученик Анаксагора, після довгих наукових подорожей на схід аж до Індій, на полудне до Єгипту, на захід до Італії, перещепив в Європу арійський матеріалізм й уложив його в наукову систему. Школу свою отворив в Абдарі; основою його науки була атомістика, до неї примінював науку інших предметів; після неї визначив плян виховання й навчання молоді. Для навчання сам писав підручники; з шістьдесяти його творів, виданих звісним Тразіллем, осталися лиш уривки й заголовки; писав про мову, ритм, гармонію, поезію, співність слів, про святі книги Вавилону, хальдейську мову, недуги, рільництво, малярство, війнство, про математику, етику, велику вселенну, малу вселенну, космографію. Головні основи його виховання й навчання були: 1) молодіж навчати й виховувати заохотою й переконанням, а не насильно та наказами, 2) виховувати не через многовіжество, але через многоумність (*πολυνοῦν οὐ πολυμάτην ἀσκεῖν χρῆναι*), 3) неумцтво — се причина людського нещасття, 4) головними предметами науки — се природознавство й злучені з ним подрібні досліди, наука норов-

ственности та музика. На своїм гробі казав собі примістити: *οὐδέν με ἑξαπατήσει ἡ φιλοσοφία* — се в перекладі Сковороди на його могилі звучало: „мір ловив мене, но не піймав“. Школа Демокріта — існувала ще два століття по Христі; як і коли зникла, не знаємо; лишень злобна видумка зробила клясичною вітчизною неумаства й дурноти — рідне місто Демокріта, мабуть намагаючися в сей спосіб усмертити епохальну науку великого мудрця-учителя.

5. Латинське шкільництво.

Латинське шкільництво — не принесло ніякого вкладу в людську культуру своїм змістом, лише пособило дещо розв'язати формальної сторони шкільництва. Пять століть жили Римляни і не відчували потреби творити якусь літературу та давати вислів своєму духови. Старинна римська історія показує щоправда деякі великі характери, всі вони однак визначалися більше стихійною любов'ю до батьківщини, а ненавистю до ворогів, чим свідомою й правдивою інтелігенцією духа. Римський загаль був все темний, жорстокий, жадний чужої крові й чужого майна, байдужний на всі духові блага й цінності. „*Panem et circenses*“ — хліба й кровавих представлень — се його питоме гасло, хочай скристалізоване щойно за цезарства.

Перші, що прийшли до Римлян з якоюсь культурою — се були трацько-славянські племена, виперті Греками зі своєї вітчизни: вони предложили Римлянам купно пророчих книг сибілінських; історія купна тих книг се символ римського духового убожества: в закуплених останках — поручалося війну з Греками і безпощадне нищення кожного Грека, що в руки попаде. Довгий час боялися Римляне зачіпати Греків, аж за два століття до Хр. зачали вони свої походи на схід; ті походи закінчилися підбиттям і поневоленням цілої Греції, а заломалися десь високо на сході, отже на українській області. Не Греки, але Славяне — дали Римлянам термін на означення раба-невільника: „*sclavus*“; славянська надія, що їх природних ворогів Греків знищать Римляни, закінчилася остаточним поневоленням славянських Траків і Даків та зреалізувалася в остаточнім об'єднанні східних народів в грецько-християнській вірі. Побідники Римляни — поглинули в себе нагально всі здобутки культури підбитих народів. Від Греків переймали науку і літературу, від Славян много релігійних й культурно-суспільних чинників; поки дійшли до сякої такої самостійної творчості, затратили основи самостійного життя.

Часи королівства. За часів королівства нема мови про якенебудь доцільне виховання; читання й писання було відоме, веденням скупих державних записок та обчислюванням календаря займався найперший священик — *portifex maximus*, мале якесь образования бувало в його священичого окруження. Пам'яток з тої пори відповідних нема ніяких.

За вічевої республіки. За вічевої республіки виховання було родинне і приватне: дитину виростили мати й батько; добрий примір. привичка і живе слово, се одинокі способи виховання; мужність, простота, послух, се одинокі його чесноти; спосібність до війни та здатність до державної служби, се головні цілі виховання. Щойно в II віці до Хр. подибуються відірвані завязки дошкільного виховання й навчання. До Риму стали прибувати Славяни і Греки, виховані в грецьких школах і отворили тут власні школи. Звичайне місце таких первісних шкіл було перехресття трьох доріг (*tres viae*); звідси пішла згідна назва таких шкіл: „трівіальні“; звідси назва пізнішого нисшого курсу шкільної науки *trivium* і аналогічна назва до курсу висшого образования — *quadrivium*. Римський загал відносився спершу ворожо до трівіальних шкіл, а сенат окремою постановою заборонив учителювання. Однак коли знатніші роди взялися приватно при допомозі полонених Славян і Греків образувати свої діти, а прочі побачили добрі наслідки науки, тоді й загал начав займатися грецькими школами. Тоді щойно мусіла наука в грецькій мові піти на другий плян, а основою навчання сталася матерна — римська мова. Висланці або й бранці-учителі дали завязок римському письменству; вони переклали Гомерову Одиссею старим простакуватим сатурнійським віршом; зладили в сей спосіб перший латинський шкільний підручник.

Рішальною подією був рік 167 перед Хр., коли то після побіди Персея приведено до Риму 1000 визначніших грецьких „ахайських“ горожан, в тім багато учених, філософів й вихователів, а яким прийшлося загинати в чужині, бо щойно по 16 літах останки вернулися до своєї вітчизни. Ті люди вибороли між Римлянами власною достойністю й духовою висшістю почессть для грецької мудрости, права для грецької школи і духово полами Рим. Однак до цісарства існували в Римі лишень нисші школи, приміщені на торговиці в буді, між будами різників і купців або в приватних домах. Такі нисші школи — *ludi* — були спільні для хлопців і для дівчат. Урядження в них було подібне до урядження грецьких граматичних шкіл, до приборів шкільних прийшов листовий папір, гусяче перо й чорнило. Учителі —

ludimagister мав помічників: учитель писання: *notarius*, учитель числення — *calculator*. До предметів навчання в грецькій школі прийшла ще наука латинської мови. Тому, що учителі зависимі були від платень і числа учеників, для того повага їх була мала, а школи були повні гамору, крику, лайки та побивань берізкою учителя, що бив учеників, які відплачувалися учителями. Для того багатші дома не посилали своїх дітей до таких шкіл, а вчили приватно або посилали до Греції, головню до Атен. Тереотиками виховання й навчання були Марко Теренцій Варро (*Catus de liberis edicandis*) та Марко Туллій Ціцеро, якого твір „*De oratore*“ мав великий вплив на організацію шкіл за цісарства.

Цісарство. За цісарства (впровадженого Цезарем) витворилося пять типів ріжних шкіл:

1. Школи букварчиків (*ludimagister*) вчили читати, писати, числити, грецької і латинської мови; спів і музику, забороне ні за часів республіки, приверено знов у цісарських школах.

2. Школи літератів (*literatus, literator*) плекали красне читання, деклямовання і граматичу, злучену з етимольогією, стилістичою й діалектикою.

3. Школи реторів (*orator*), подавали літературне й загальне обраовання, через красномовство підготовляли до адвокатської, суддеийської й політичної карієри.

4. Фільософічно-етичні школи, головню Циніків, Стоїків і Епікурейців, були слабою відбиткою етичних грецьких шкіл.

5. Чистовійськові школи займалися воєнним й оружним ремеслом та вправляли спорт як пливання, човновання, лови; дуже пізно доповнено плян науки літературою.

З того становища розложилося римське обраовання на два степені: нисший, до 15-го року життя, творили школи трівіяльні і літератські. Від 15-го року зачинався юнацький—парубоцький вік: *tiro* — вибирав собі звання: *tirocinium militiae*, себто підготовки до військової служби давали військові школи; підготовки до громадянської служби—*tirocinium fori*, або до учительної; *tirocinium eloquentiae*, давали реторичні й фільософічні школи. Нову хвилю старинного шкільництва зачав Веспазіян (69—79 по Хр.); він прогнав з Риму всіх етичних учителів і позакривав їх школи, удержавнив всі граматичні, літературні й реторичні школи, помножив їх число, усталив плян науки й зробив його всюди обовязковим, привернувши спів, музику й гімнастику та впровадивши ще науку права, медицини й інжинсрії,³ всім учителям визначив державну платню та поставив за ціль кожної

школи виховувати державних учених, урядників і службу. В цей спосіб зі всіх трьох літературних шкіл витворився одноцільний літературний тип шкіл семиклясових: *trivium*—трилітня початкова школа з трема клясами: граматикою, реторикою й діалектикою, *quadrivium*—чотиролітня середня школа, з чотирма клясами: арифметикою, музикою, геометрією й астрономією. В цей спосіб повстав сталий обсяг наук — *orbis ille doctrinae, quem Graeci „ἐγκύκλιον παιδείαν“ vocant*.

Цісар Адріян (117—138) відлучив від середніх шкіл висші науки й утворив у Римі на взір грецьких академій найвисшу латинську школу „*Athenaeum*“, її учителям надав титул „*professores*“ та поручив їм переводити всякі практичні державні іспити, котрі були умовою прийняття в державну службу. В цей спосіб затратила школа свою чисто наукову ціль, а свідоцтва й іспити підкосили її етичну основу.

Бібліотеки. Доповненням й помічним чинником образования були державні, публичні й приватні бібліотеки, яких у самім Римі було понад трийцять, книгарні, які взялися торгувати рукописами й книжками, та театри. Однак всі ті чинники блідли й зникали серед розгуляної цісарської салдатеки, серед застрашуючого впливу купалень, цирків, кольосеїв і амфітеатрів. Купальні (*thermac*) піддержували розніжнення, розпусту і моральну гниль, цирки, кольосеї й амфітеатри були свідками звиродніння, одичіння та жорстокої середности цісарських Римлян: кроваві перегони бранців, головно славянських, кельтських і германських, звіринні боротьби, боротьби глядіаторів і бестіярів, звісні нам з Шевченка „Неофітів“, а за Шевченком з Сенкевичевої повісті „*Quo vadis*“, приготовляли розклад і упадок мілітарного цісарства.

Християнство. В цю смутну пору виступає до боротьби против суспільної й моральної гнилі християнство, спершу легковажене філософами, цісарями, державою й школою. Заповідь любови одного великого Бога, котрого рівними дітьми є всі люди, доповнена безумовною любовю ближнього та добротворенням навіть ворогам, піддержані грозою вічної гієни, яка чекає за всі кривди і провини кожного по смерті, приєднали для Христового Євангелія спершу найбідніші і найнещасливіші верстви людства, відтак всіх духових велитнів як циніків і стоїків, вкінці поступенно всю в гору від урядників—учителів до цісарів.

Катехетичні школи. Для своїх чисторелігійних потреб (хрещення, свячення, оснувала християнська церква свої окремі **школи катехетичні**, в котрих молодіж і старці „погани“ підготовлялися до прийняття християнства. Такі християнські катехетичні школи

на області римської держави були в Антіохії, Александрії, Едессі,— відси зачався християнський наступ на Рим. Ще цісар Юстиніян розпорядив, що ніякий християнин не може бути ані урядником ані державним учителем, однак через недогляд, через запертя, через пізніше навернення та інші подібні обставини християнство переймало в свої руки всі державні школи, задержало їх організацію і плян науковий, примінивши його до християнських потреб, задержало латинську мову на заході, грецьку на сході і так витворило новий тип християнської школи, котра після 529 року, себто після замкнення послідної поганської школи, стала одинокою школою будучої християнської Європи.

Теоретиками виховання й навчання були за часів цісарства спершу поганські учені, як Марко Фабіус Квінтіліян (40—118), учитель реторики, якого твір „*Institutionis oratoriae libri duodecim*“ був шкільним канонем середньовічного виховання й навчання.

Вселенське завдання. Християнська церква спершу недоцінювала виховний обовязок, який вложив на неї її великий основник Ісус Назарейський: „ідіть і навчайте всіх людей“; такий Тертуліян ще спокійно уважав учителів — *ludimagistri*, та професорів — *professores literarum* непотрібними у християнській державі. Щойно тоді, коли Орігін уложив в систему християнську науку по формальним вимогам старинної філософії „Про начала— *περι ἀρχῶν*“, а собор у Нікеї (325 р.) усталив основні догми державної католицької церкви, а Отці східної церкви створили велику наукову систему теології, котрій підчинили світську філософію, тоді прийшла черга на школи і на християнські теорії виховання й навчання. Амброзій (334—397) єпископ в Міляно, обробив псалми як церковну пісню і дав почин до схристиянізовання шкільного співу. Аврелій Августин (354—430), зачислений за своє життя і заслуги в почот святих, схристиянізував граматику, математику й реторику, переробивши її після основ і потреб церкви; Маркіян Капелля (430), своїми двома творами „*Septem artes liberales*“ і „*De nuptiis Mercurii et philosophiae*“, подав компендіум середньовічного образования і середньовічних шкіл; Боетій (Anicius Maullius Torquatus Severinus Boëthius 480-525) сам ще мабуть поганин по формі, а християнин по змісті, що переклав льогічні писання Арістотеля і поясняв, став головним джерелом середньовічної льогіки. В цей спосіб на звалища цісарства незаметно відбувався перехід з поганської старини в середньовічне християнство.

II. Середні віки.

Середні віки можна справедливо зачинати від 326 р. Рим затратив своє перворядне й доокружне значіння, його перевищали під географічним і культурним оглядом такі города, як Александрія, Газа, Антіохія. Ось для того переніс Константин Великий свою столицю до старої Візантії, яку назвав Новим Римом, а його поклонники охрестили по його іменні Константинополь — Константиногород, — опісля як столиця царів названий у Славян Царгород. Се місто надавалося більше на осередок великої римської імперії. Тут мали свою столицю апостоли Стахис та Андрій, з того випроваджували свою апостольську власть царгородські єпископи й патріярхи. В 395 р. наступив формальний розділ римської імперії: старший син Теодозія Великого одержав східно-римське царство. Хотяй ще через деякий час було одно царство з двома римськими царями, та незадовго наступив цілковитий розділ: східно-римське або візантійське царство перетривало середні віки і поширило свій вплив на сході (тут провідниками були священники); західно-римське, скоро розпалося, а на його руїнах повстало папське царство зі своїм впливом на західну й середню Европу та зі своїми спорами з новими західними володарями о західно-римські цісарські традиції (спершу провідником було тут священство, відтак боярство, після упадку боярства підноситься міщанство й селянство). По середині між обома впливами стоять славянські народи, які саме із-за цього не можуть витичити собі якоїсь одностайної світової політичної дороги.

1. Візантійство.

Візантійство розложилось на землях грецьких і славянських та поширило свій вплив на східні азійські різні племена; поглотило отже в себе філософію клясичної Греції, космополітизм гелленізму, красу і співучість славянства і сліпий деспотичний обман східних народів. З цих причин витворився у Візантії хаос філософічно-релігійний, науковий й громадянсько-суспільний. Новий цей державний народ не мав усталеної назви, раз

звав себе Греками-Єлинами, раз Візантіяцями (*Βυζάντιοι*), раз *Ρωμαῖοι*, себто „римські“. Його мова була також дволична: держава, церква й наука навязує до класичного аттикізму, однак не розуміє вже ані його звуковні, ані наголосу, ані складні, а для нових прояв, понять та йменвань, вводить багато латинізмів, славянізмів та інших варваризмів; в цей спосіб твориться „общая“ державна мова, „κοινή διάλεκτος“, з уряду всюди уживана, але мертва, для всіх малозрозуміла, отже й мало продуктивна. Побіч урядової мови, живе і розвивається вже від 2 століття по Хр. окрема народна жива мова — *γλῶσσα δημώδης*, яка з народу та його устної словестности через церковну проповідь і церковну пісню втискається в літературу та від X століття здобуває собі всюди горожанські права побіч урядової мови. Славянський вплив видно у вірі; візантійське християнство не обмежається так як на заході до сліпого вірування й безусловного зберігання зверхних форм релігійности, але старається осягати безпосередно сам зміст і саму головну ціль віри, після цього релігійного вглянення укладає своє земське, личне й державне життя, своє щастя бачить в таким безпосереднім огляданню Бога, його чудес і його премудрости; звідсіль береться містична закраска візантійського християнства, звідсіль духовна розбіжність у схизмах та ересях (односторонніх захопленнях), звідси витворюється погубна двотиповість життя; світські достойники серед праці зрікаються дальших земських достоїнств і чинів і постригаються в черці, черців покликається на важні світські становища, затирається різнота між світським і духовним світоглядом; світські писателі пишуть і розговорюють про церковні справи, монахи, єпископи й патріярхи пояснюють Гомера, Гезіода й інших поганських класиків та кладуть основи до філολогії, граматики і словарництва. З тим вяжеться також і старопоганський грецький вплив; хочай замкнено поганські школи, поганство як форма життя не скоро переводиться; сім учителів Плятонської Академії переселилися (по 529 р.) в Азію і там ще деякий час продовжали свою науку й мали визначних прихильників між урядничими й двірськими достойниками. Серед простолюддя християнство мішалось з місцевими поганськими релігійними чинниками; на місце околичних богів і геросів прийшли місцеві святі й патрони, на місце поганських памяток і святинь прийшли святі образи і церкви, на місце Діонізіїв і Лянаїв прийшли коляди і церковні пісні. Над тим всім закорінюється східно-азійська засада, що цар — *χρῆς* — се найясніший, богом помазаний самодержавець, він є рівночасно і найперший священник *ἱερεὺς*; в тім розумінню синод з 536 р. ухвалив, що „про-

ти волі й указу царя в церкві не може ніщо статися“. Видані за Юстиніяна закони (534 *codex repetitae praelectionis*), обов'язуючі в цілій державі адміністрацію, суд і школи — причинилися до залагодження противенств та якого такого зєдностайнення. Внутрішні релігійні боротьби, які за Льва III Ізаврійця (717—74) розгорілися в іконобурстві (іконоклясти), причинилися до радикальнійшого вирівнання противенств, а завершанням сього процесу була енцикліка патріярха Фотія (867 р.) (*ἐγκύκλιος ἐπιστολή*) що зривала остаточно й цілковито з римським папою і з западом. У благодарственній гомілії того самого великого візантійського патріярха згадує грецька церква ще до нині трьох великих царів: Геракліоса, (610—641), Константина IV Поганатоса (668—685) та Льва III Ізаврійця, які Візантію, грецьку церкву і християнство тричі мужно заступили, розгромивши трьох великих ворогів християнства: Аварів, Персів, Арабів. Від часів Фотія Візантія окружила себе його енциклікою та усталеним в тім дусі політично-культурним напрямом наче китайським муром і тим способом досягнувши відповідний степень розвитку на кожній області життя замкнула собі дорогу до дальшого розвою і підготовила свій упадок. Той вершок політичної й культурної могутости Візантії припадає на часи вірменської династії (867—1025); за цих царів виступають українські князі спершу ворожо (Олег, Ігор), опісля як союзники (Святослав), вкінці як свояки, які з одної сторони причинилися до піддержання династії і привернення ладу в Царгороді, з другої сторони скріпили свою столицю Київ, як друге й рівнорядне побіч Царгорода забороло проти азійської навали. Однак палатні коварства й революції в Царгороді, нещасливі й ворожі для Візантії хрестоносні походи та злучені з ними війни з Венекійцями, Норманами та Болгарами — зруйнували Візантію так, що вона не могла довше боронити християнства ні Європи. 1240 р. упав Київ, праве крило Царгорода, 1389 р. закровавилося сербською кровю Косове поле, а 30 мая 1453 р. рано впав Царгород. До християнської столиці вїхав Могамед II, переймив величавий Софійський Собор в посідання Ісляма; незадовго опісля Царгород став столицею турецької держави, яка на довгі віки поневолила східну, полудневу й середню Європу. Послідний візантійський цар Константин IX згинув геройською смертю в обороні своєї столиці, а його царські інсїгнія й коронаційну шапку перевезено потайки до Москви; звідсіль взялася місія пізнійших російських царів, коронованих візантійськими інсїгніями, визволити Славян зпід турецького ярма і віддати Софійський Собор назад на службу грецькій церкві; звідси цілий ряд турецько-європей-

ських воєн, яких продовженням була балканська і послідна німецько-турецька й європейська війна.

Візантійське шкільництво оперлося цілковито на старинних грецьких основах і добутках, було отже на добрій дорозі до розвою. Однак нехтуючи живу народну мову, оперлося шкільництво на чужім і забутім аттикізмі, через те відстало цілковито від життя; в школах училася молодіж лишень для школи і кар'єри. Школа закостенівши у своїх формах, виховувала бездушну світську й духовну ієрархію, нездібну до життєвих поривів і творчого підєму та спричинила ту мертву появу, яку звемо звичайно візантійщиною, а якої вірною наслідницею й відбиткою була пізнійше західна схоластика.

Так як у старій Греції, так само і в Візантії шкільного примусу не було, наука була доступна для всіх. Удержання шкіл належало до церкви, до держави й до приватних людей. Церковні школи були:

1. Катехуменські, призначені для селянства й міщанства; учитель-катехет виголошував конечні християнські правди, котрі ученики-катехумени повторяли і в цей спосіб училися; метода така звалася катехезою, вона обіймала зібрання сталих питань і приготування на них сталих відповідей.

2. Парохіяльні при кожній церкві вчили читати, писати й числити на церковних книгах і церковного співу для церковних потреб.

3. Катехетичні, опісля єпископські й патріярші образували й поставляли духовників; предметом науки були книги старого й нового Завіта; для політичних цілей узгляднювали старинну філософію й діалектику; звичайно при таких школах були бібліотеки, що облекшали джерельну наукову працю.

4. Монастирські школи, се найкрасший витвір візантійського духа. Чернецтво вийшло з Єгипту; перший пустиножитель між гробами єгипетських фараонів був Антоній, зачислений за свої заслуги в почот святих; його ученик Пахомій оснував першу чернечу громаду, за його приміром повстав цілий ряд різних чинів у Палестині, Азії й Європі. Василій Великий надав своєму монастиреви перший чернечий устав і як дипломований ретор оснував при монастирі першу християнську реторичну школу, через те поклав на Василіянський чин обов'язок шкільного навчання. Сейчас зреорганізувалися многі восточні й западні монастирі після Василіянського уставу та оснували школи; при жіночих монастирях були жіночі школи; до жіночих Василіянських монастирів належала також опіка над захистами й шпи-

талями. Другим важним, хоча й молодшим, чином був чин оснований 463 р. о Студіоні, званий Студитським. Студіон приймив для свого братства Василянський устав, але обострив його в тім напрямі, що заборонив безумовно уживати масні страви, уживання молока обмежив до певних днів, піст признав головним засобом до самоусовершення, для нисшого братства призначив фізичні роботи (пільні, ремісницькі), для висшого братства призначив учительну й наукову службу. Такий найславніший монастир був у Царгороді, він був плекателем візантійської науки й мистецтва, з його школи виходило багато письменників, патріархів, достойників, тут виховувалися многі царські й боярські діти. Устав Студитський приймало опісля дуже багато монастирів, з котрих визначний був монастир св. Сави в Єрусалимі. Найбільше число монастирів повстало на горі Ато́с; тут 962 р. св. Атаназій оснував перший грецький монастир, довкола нього повстало опісля много грецьких монастирів, окремих сербський, болгарський іберійський та український.

Принадою для всіх була величава Лавра, наділена правом відпустовим на весь православний світ. Цар Іван Ціміскес (969—976) упорядкував управу чернечої республіки в цей спосіб, що з ігуменів усіх монастирів утворив раду — *σύναξις τῶν ἡγουμένων* під проводом грецького комісаря протоса. Тут було багато шкіл, бо туди горнулася на науку молодіж усього православного світа. Атонські школи мали однак більше популярний характер; не наука, як у Василян і Студитів, була тут головно цілю, але популяризація науки, полеміка, та практична здібність; писання й живописання було у школах не лише важним предметом науки, але й невичерпаним джерелом доходів; звідси розходилися літургічні книги, звідси йшли малярі у світ малювати образи й церкви, тут розвинулася велика торгівля книгами, образами й церковними ризами.

Серед практичних цілий оригінальна красна творчість атонських монастирів здобулася лишень на життя святих — патерики і невдатну полеміку з латинцями. За се після упадку візантійської самостійности стали атонські монастирі самотніми поборниками грецької віри й плекателями християнської науки під ніч півмісяця.

Державні школи — були граматично-літературні, реторичні й університетські; їх завдання було вже визначене першими римськими цісарями, виховувати урядників, службу і військові чини. Побіч державних існували приватні граматично-літературно-реторичні; вони мусіли в пляні приміюватися до державних, але мали можливість поглиблювати науку й спеціалізувати її.

Граматично-літературні школи обіймали обостепенну науку — *trivioquadrivium*; найперше місце займала тут аттицька граматика, котра так як аттицька мова була для візантійської молодіжі чудним і незрозумілим предметом; науку аттицької мови облекшалося на нисшій степені сходами: слово розбирали на букви, з букв творили склади, писали їх на таблиці й виголошували, відтак подавали ціле слово з його значінням, словарець був упорядкований після азбуки, прим.:

ἀναξ — *ἐπάρχει βασιλεύς*

ἀνασσα — *ἡ δεσποίνη*

ἄρρον — *ἐστὶν τὸ σπῆλαιον* — подібно в нас наслідувано.

Висший степен ь граматичної науки убирано в катехетичну форму питань і сталих відповідей та присвячувано много часу малозрозумілій тоді звуковні, наголосні та складні. Доповненням науки граматики була лектура отців церкви та старинних клясиків, спершу в цілости, опісля в окремих шкільних виїмках, хрестоматіях. Другим важним предметом науки була реторика й діалектика, після геленістичних реторів Гермогена й Афтоніуса. Коли однак у римських часах реторика стояла ще в тісній звязи зі самим життям і була на його услугах, то візантійська була наскрізь відірваним і школянтським гімнастикованням ума на всякі обоятні або й мертві речі; „орачії“ — прогімнамати, — черпали теми з фільології, географії, природи, філософії, теології; *μῦθοι* (байки), *διηγήματα* (казки), *χοεῖαι* (бесіди на вільні теми), *ἀνασκευαί* (опрокидування), *γνώμαι* (приказки), *ἡθολογίαι* (характеристики) — послання, поучення, похвали та желання — се різні витвори сього шкільного красномовства. Всі бесіди плекали скрайний азіянізм, націхований неприродною надутістю, вишуканою стилістикою, комічними образами й порівняннями, а це все скидалося на „квітчасту“ мову. До піддержання цього предмету науки причинився звичай і обовязок з уряду часто при всякій нагоді виголошувати промови перед шкільними, духовними й світськими достойниками. Інших предметів вчили мало, неорігінально; одиноким живим і для життя призначеним предметом науки була метрика, злучена зі співом і музикою, її полем була церковна пісня й ірмольогія.

Реторичні школи — часто з університетським характером, плекали також сім штук, але більше науково, джерельно та академічно. Вони існували по всіх більших культурних осередках, як в Царгороді, Едессі, Солуні, Атенах, Газі й Александрії. І в цих не доставало животности й плодовитости, бо і в них обовязувала загально-візантійська схоластика.

Виключно державні — були три головні правничі школи в Царгороді, в Римі і в Берітос, їх заснував Юстиніян і застеріг для них виключно навчання права після свого кодексу і патентування. До державних прав — *νόμοι*, прийшли церковні закони *κανόνες*, в р. 1090 злучив їх в одну цілість як *νομοκανόνες* Теодор Бестес. Правничі школи, злучені з реторичними, доповнені богословськими й медичними, утворили цілість, яка стала перовзором для пізніших західних університетів.

Ціхою всіх візантійських шкіл є візантійська схоластика: Зміст її не є ще строго очеркнений і заокруглений; вона допускає довільність вибору матеріалу, його обсяг не обмежується лишень на церковну літературу, але поширює також на давню погансько-грецьку, однак завсіди порядкує, вибирає і чергує все по одній і для одної ціли се є аскетизму.

Аскетизм — се одинокий вислів візантійської схоластики; він заперечить науку й знання, дослід і природу, життя і слово, він стане до боротьби з вітраками і страшаками, які з дійсним життям мало що мають спільного, його виступи проти Євреїв, Магметан і Латинян, надуті неприродним узагальнюванням, заправлені небесними й пекольними розглядуваннями, не мають нічого спільного ані з потребами життя, ані з потребами церкви; замість науки і розуму плекають уяву і неприродні почування, замість переконувати, осмішають себе і справу, яку заступають. Рівночасно допускає той сам аскетизм облуду і гріх у лоні самої своєї церкви і держави, двійність думки, двійність діла, двійність правди, часто попадає в блудні захоплення і пособляє розростови многих ересей.

Візантійська схоластика має свої незаймані мертвецькі форми: в літературі і науці — штучну книжну мову, незрозумілу для живого народа, а часто трудну для самих її книжників; в мистецтві канонізовану скількість черт, видів та якостей, яких змінити не годиться (візантійське малярство).

Візантійська схоластика спинила розвій візантійської держави, викликала її внутрішній розклад та підготувала її політичний упадок, рівночасно потягнула в ту саму пропасть всі ті народи, над котрими поширила була свій вплив.

2. Християнське західне шкільництво.

Християнське шкільництво в західній Європі було одностороннім наслідуванням Візантійщини, лишень на латинській мові. Грецьку мову спершу ще узгляднювали латинські школи, однак

після релігійного розділу взяли її нарочно і доцільно нехати й помітувати.

Західно-римська держава не представляла собою якоїсь сильної й суцільної організації. Після розросту Царгорода Рим стратив своє столичне значіння політичне. Переселення народів, викликане приходом азійських кочовиків до Європи, заломалося на границях візантійської держави, а многими хвилями й ударами заливало Італію. Після знищення Вандалів, а опісля Гунів мусіло західно-римське цісарство розпастися 476 р., а його легітимний цісар Ромулус Августулус здетронізований германським ватажком Одоакром, не лишив ніякого наслідства. Тоді зачалася боротьба о Рим і о цісарські права між Римлянами й Германцями. Однак ані Одоакер, ані його побідник і наслідник Теодорих Веронський (493—526), ані Льонгобарди не змогли удержатися як представники західно-римського цісарства; не вдалася також проба візантійських царів загорнути під свою владу західно-римське цісарство. Політична розбіжність пособляла в часті релігійному зєдиненню і зосередкованню впливів довкола римських папів, які зі щораз то більшою свідомістю голосили й підчеркували своє вселенське післанництво з виразним й безпощадним осуджуванням царгородського патріярха та інших папів, що звали себе вселенськими; а що на сході не було єдності ані що до змісту віри, через недостачу безспорюваного усталення християнської науки, ані що до форми, тому, що побіч грецької мови, поширилися й інші, для того легко і потрібно було римським єпископам накинати в західній християнській Європі, щойно тепер наворотаній, латинську мову і християнську віру після римського ісповідання. А коли франконський ватажок Карло Великий (від котрого імени пішла назва королів) (768—814) побідив своїх многих ворогів, займив Італію й увійшов у дружні зносини з римськими папами, тоді папа Лев III, з вдячності за піддержання на папським престолі, коронував в Римі 800 р. Карла Франконського на цісаря римської держави. А що Карло заволодів тоді майже всіми землями західно-римського цісарства та побільшив ще свої посілости північними німецькими та славянськими землями, тому його коронація означала побіду Риму й латинства в західній і середній Європі. В латинізації західно-середньої Європи видно дві ріжні по собі наступаючі верстви:

Первісне християнство, поширине з Італії через край Меровінгів на Єспанію і бритійські острови, найшло собі клясичне прибіжище й заступництво в Ірії; воно не ставилося ворожо до старих поганських філософічних наук, а приймало в се-

бе радо все, що там найшло добре й благородне; ані не виступало войовничо проти існуючих національних вірувань, святощів і поглядів; національні вірування воно полишало, християнізуючи їх, національних богів змінювало після потреби на християнських святих або зсувало їх до ряду пекольних діяволів; національні святощі перехресчувало живцем на християнські, моральні погляди скріпляло доказами християнської науки. Наслідком такої появи було це, що всюди повстало знаціоналізоване християнство, що пособляло свободному розвою політичного й культурного життя. Місіонарем такого християнства був ірійський монах Колумбан, апостол німецьких племен і його ученик Галлус, оснуватель славного монастира і міста St. Gallen.

Друга верства християнства зачалася з Риму, вона була строго римська і безумовно латинська; вона очистила існуючу церкву від її апокрифічних і нехристиянських добавок, зробила латинську мову урядовою мовою церкви, школи, держави і науки й застановила науку грецької мови, узгляднюючи навіть Отців і письменників церкви грецьких лишень в латинським перекладі. Представником цього римського місіонарства був англійський монах Винфред, звісний опісля як св. Боніфатій, його працю продовжав і завершив Карло Великий, а до найбільшого розцвіту довів папа Григорій VII.

Християнське шкільництво на заході в середніх віках спочивало виключно в руках духовенства; організація була перенята з візантійських церковних шкіл. При кожній церкві були школи приходські або парохіяльні, в яких учили парохі і помічники їх сотрудники або й дяки; по більших містах були школи катедральні й єпископські, де учителювало образоване духовенство, переважно чернече. Велике значіння для цих церковних шкіл мав Карло Великий: він зробив латинську мову своєю державною, поділив край на дієцезії і начеркнув плян навчання в церковних школах. При кожній церкві мусіла бути отворена школа, завідатель дієцезії мав рівночасно нагляд над всіма церквами і всіма школами своєї дієцезії, над завідателями були архієпископи, а сам король рішився також бути контрольним чинником і часто звідував школи; в нисших школах наказав давати пояснення в народній мові, (народ по старонімецьке *diot*, *diotisk zunga* = се народна „хлопська“ мова — пізній *she deutsche Zunge*); до церкви впровадив щоденні молитви і проповідь в народній мові. Темних і неосвічених священників-учителів казав сейчас всюди поусувати та обострив священні іспити, щоби в цей спосіб придбати собі потрібних світлич

людей. Для плекання висшої науки оснував двірську школу в своїй столиці Аахен і спровадив для неї як найлучших учителів. Зарядження великого короля лишилося на довгі століття самотнім авторитетним начерком християнських шкіл.

Самостійно і свobodно розвивалися на заході монастирські школи. Первісні монастирі, засновані звичайно на василіянським уставі опирали свою діяльність на грецько-латинських традиціях. Однак коли в р. 529. Венедикт Нурзіанський, зачислений опісля до святих, збував на Монте Кассіно, коло Неаполя, послідну поганську святиню Аполльона і на її звалищах постройв перший латинський монастир на змінінєм дещо Василіянським уставі та дав почин до латинського монашества; монахи працювали фізично, плекали хліборобство, як ремісники постарчали рільничих, господарських і ремісничих знарядів та вчили ремесла, при тім поширювали Христову віру. Коли міністер Теодориха Веронського Кассіодор вступив в 540 р. в монастир, тоді доповнив ще устав св. Венедикта на взір Студитський — обовязком виховно-наукової і шкільної праці. Від тоді переняли Венедектини Василіянську працю на заході виключно в свої руки; опісля взяли також до виховної праці інші латинські пізнійше заложені чини, головнo Домінікани й Францішкани. Монастирські школи були двійні: внутрішні, (*scholae claustrae* або *interiores*) — були призначені для чернечих і священничих цілій; тут виховувалися діти, віддавані змалку (*pueroblati*) на Божу службу, вони одержували чернечу ношу та виховувалися під строгим наглядом, замкнені й відділені від світа; внішні монастирські школи (*scholae exteriores sive canonicae*) були призначені для образовання світської молодежи; ученики могли мешкати при родичах, до школи доходили або доїздили, носилися в звичайнім власнім убранню і поза школою були вільні від всякої окремої контролі. На чолі монастирської школи стояв управитель (*magister principalis*), він приймав та усував учителів, до нього належав нагляд над всіми прочими школами округа. Наука була двостепенна: нисша — *trivium*, обіймала читання латинських псалмів, виучування на память, віддавання їх напівів, писання спершу на воскових табличках, опісля краснописання (каліграфія) на пергаменті; многі школи на тім кінчили свій науковий плян; наслідком такої науки бувало, що не один навчився гарно читати, добре і много виголошував з памяти, вдатно переписував, однак сам зі всього того або ніщо або дуже мало розумів.

Висший степєнь науки — *quadrivium*, навязував до нисшого і продовжав науку; латинська мова й граматика були пере-

роблювані науково, головню на основі меншої граматики Еліяса Доната: *De partibus orationis pars minor*, складеної за Візантійцем Пріскіаном; лектура обіймала латинського Езопа, Катона й Вергілія і латинських письменників церковних. У многих рукописах подибуються над текстом дописані в народних мовах переклади, які доказують, що в школах нераз з конечности послуговувалися рідною мовою, хотяй шкільним каноном було розговорувати, всюди по латинськи, а хто відступив, наражався на кари й осмішування. Наслідок цього був такий, що витворилася латина—паламарщина, яка з давною мовою Ціцерона не багато мала спільного.

Побіч лектури плекали реторику й діалектику; замість Візантійських обовязкових промов заведено в латинських школах як писемні вправи писання листів, договорів та придатних державних і церковних документів; щойно за схолястики — найперше місце в науці займила логіка. Головними підручниками були Маркіян Капелля, Боетіус, Кассіодор. Методою навчання було виголошування й диктування і голосне повторювання за учителем, а книжок було дуже мало, бо вони були дуже дорогі; тому в науці переважало звичайно писання. Шкільна карність була тверда: бєреза, покута, пости — се були заохочуючі засоби до науки й молитви; місця для радости й забави було мало; за те празнували урочисто дуже багато церковних і шкільних свят. Примусова латинщина пособила побіді народних мов скорше, як на сході, а зовнішні монастирські школи виховали на заході численну світську інтелігенцію, якої громадським висловом було повстання романтичного боярства з його змаганнями—турнірами, з його походами, піснями й музикою. Культурною-ж стороною було повстання всюди богатих національних літератур, розцвіт науки і штуки, особливо малярства й будівництва. В часі, коли вже зарисовався роздор між духовними і світськими, між церквою і державою, виступив на полі церковнім великий папа Григорій VII (1073—1085); він привернув лад у справах церкви й духовенства, іменно осудив та усунув сімонію, себто продажність чинів духовних та впровадив вдатне зосередковання всеї власти в Римі, він запровадив між духовенством світським обовязковий целібат і скріпив вплив латинщини, він зніс інвеституру, себто зависимість єпископів від світських князів та заборонив світським людям мішати в справи церкви, він рішив, що одинокою власничкою знання є церква, а у всіх справах найвисшим і рішаючим є церковний суд. Внішнім висловом церковного принціпату були численні хрестоносні походи, які Палестини не освободили, релігійний запал ціл-

ковито остудили, а поза вигубленням многих людий і народів та пересадженням до Європи цілого рода доси незвісних проказ, мали хиба сей успіх, що навчили респектувати схід і нехристиянські релігії та культури. Внутрішнім висловом були інвеститурні війни, святі інквізиції, розгардіяш політичний і моральний, а в області наукової думки схолястика.

Основником схолястики був Іоан Скотус Ерігена (810-877) чернець ірійський. Він покликаний до Парижа на учителя дворянської школи (*schola palatina*), що оснував Карло Лисий, переклав на латинську мову з грецької твори Лже-Діонізія Ареопігити, де піддержано гадку про два божі обявлення: одно передане в св. Письмі, друге живе в природі, а ціль остаточна всіх річий природи — злука з Богом; Пізнання природного обявлення, подає Арістотелева льогіка, що поставляє пять категорій, себто найвисших понять пізнання: рід, ріжниця, вид, свійство, стан.

Вже сам Скотус мусів лично потерпіти за свій погляд, а 1220 р. приказав папа Гонорій III спалити прилюдо перекладені твори Скотуса разом з їх оригіналом. Скотус дав товчок до філософичного спору про категорії: реалісти — скрайні казали, що найвисші категорії Арістотеля й ідеї Плятона існують; уміренні реалісти голосили, що універсалія справді існують, але не саможитньо, лишень в одиницях. Осідок реалізма був у Ірляндії, вітчині Скотуса. Противне становиско займили номіналісти, що перечили існування найвисших категорій. Їх осідок був в Парижі. Цей пустомельний спір — пособляв до скристалізовання схолястики, яка остаточна згодилася на існування у всьому двох правд (хочби і суперечних): одна правда після віри й божого обявлення, друга правда після Арістотеля й природного обявлення; ту дволичність впорядкувала вона в окремих власний систем: Схолястицизм уважав себе за початок, вершок і кінець всякої науки та мудрости; правди віри вважав за неоспоримі, безсумнівні і не підпадаючі під якунебудь дискусію. Церковну науку обробляв на світський лад, опираючися на льогікі; не річевий зміст і збираючі його о ч е р к н е н н я, складалися на науковість цілости, але обсяг і точно його розбираючий поділ; безпроглядна сумішка глав, розділів, уступів, параграфів і точок голосновних, повних реторичних конечностей і доказових подібностей: наперед позірні докази „за“, відтак опрокидання „проти“, опісля безкритичні похвали й безцеремонні догани, вкінці якийсь не звязаний і обоятний висновок або конвенціональна аклямація.

Джерелом всякого відання, не був науковий дослід, життя, дійсний світ, але само обявлення і льогіка, котра своїми ключами

мала провадити до відкриття всіх правд об'явлення; світську науку й поганську філософію — терпілося як підчинені служебниці богословія лишень о стільки, о скільки вони доказово причинялися до пояснення правд віри. Нехтуючи земський світ і земське життя, схоластика цілковито не допускала ніяких дослідів природи, одинокою її уступкою було признавання Арістотелевої фізики й опертою на ній геоцентричної Птолемеєвої системи всесвіта: і це природне об'явлення уважалося за ненарушиму святість, доказану ключами логіки. Для зберігання цих своїх основ витворила схоластика окрему церковну цензуру і церковні суди — інквізиції, котрі урядували живцем на подобу візантійських комісарів з часів іконоклязма. Всякі природні досліді, уважалося за сатанські об'яви, а „тайна“ природна умілість, не могучи як слід розвинутися, довела до магії, альхемії, астрології, чорнокнижництва і ворожбитства, а з цим до переслідувань і процесів та замучувань — побіч знахорів і ворожбитів також чесних людей переконання й науки.

Хоч схоластика представляє нежит всякої науки й цілковиту закостенілість шкіл, де все життя і вся суть об'ясняється у буйнім розцвіті формалізму, пустомельства, й „візантійської“ облуди, однак вона дала зачиток до витворення наших сегоднішних університетів. Спершу були на взір старинних Академій, зглядно цісарських правничих шкіл — основані три різні: у Больоні (1119) правнича, у Салєрно (1150) медична, у Парижі (1252) богословська, зі світсько-артистичним курсом. Та вже в 13. ст. — злучено в кожній цій місцевості всі три виділи в цілість і в сей спосіб повстала всецілісна школа — *universitas* — університет, з чотирьох виділами; за взором цих трьох найстарших ^уповстав опісля цілий ряд нових університетів, які приймали без змін витворену вже організацію.

На чолі університету стояв ректор, вибираний через професорів й учеників та чотири декани; вони з професорами становили професорську колегію; студенти групувалися по провінціям або національностям. Спершу мешкали професори й учні разом, але пізнійше, як число молодіж зросло, утворено для студентів окремі дома, бурси, *bursae*, звідси пішла назва наших студентів бурсаків і німецьких: *Burschen*.

Університети виробили собі вчасно окремі свободи й привілегії, власний заряд, власне судівництво — однак їх розцвіт припадає на часи пізнійші, поза межами схоластики. Світсько-артистичний виділ (пізнійше названий, „філософічний“) був ще в середніх віках, звичайним підготованням до університетських сту-

дій; там подавалося обсяг наук тріоквадрівія у свободнійшій формі; позаяк доступ був для всіх, хто платив, можливий, для того часто треба було зачинати науку від початків. За те замість церковних авторів читалося тут залюбки поганських клясиків і зберігалося світськість науки у всіх семи штуках. Хто скінчив артистичний виділ, здавав іспит і получав „титул бакалара — *baccalaureus*“; бакалар міг або далше чотири роки прислухуватися університетським студіям і старатися о титул магістра й доктора, або йшов де учителювати. При університеті була звичайно бібліотека, різні робітні та музеї. Свобода навчання та певна незалежність від церкви й держави, се головні прикмети університетів; виклад і розмови по правилам реторики й діалектики на всілякі наукові теми й біжучі справи, та злучені з ними публичні спори й оборони — се були основні підвалини університетської науки. Однак, засліпившись в схолястичних рамках, середовічні університети, опановані через духовників й схолястів, розсівали назадництво й шкарлупництво, та поборювали всякий поступ та розвиток і свободу науки. Смертним відрухом схоластики був університетський спір о „універсалія“ — себто найвисші логічні поняття; реалізм голосив, що універсалія дійсно реально існують, подібно як Платонові вічні ідеї — по яким повстав змісловий і часовий світ; номіналізм обстоював гадку, що універсалія не існують, а є *post rem* витвором людського думання. Сей великий спір вели два новозасновані чини Францішкани й Домінікани, між ними Францішканин Родерік Бекон (*Bacon* † 1294), протеча сенсуалізму й емпіричних уміностей, та Домініканин Тома Аквінський († 1274), доктор „*universalis*“ або „*angelicus*“, канонізований 1323, його твір *Summa Theologiae*, як зібрання всієї людської мудрости на божих началах, се до нині Канон римської церкви.

Приложилися до розятрення спору о універсалія два мужі: Петро Абелярдус (1079—1142), Італієць, професор парижської катедральної школи; він у своїй діалектичній творі „*Sic et non*“ зіставляє побіч себе противорічні вискази й погляди поваг науки й церкви, радить бути обережним у досліді джерел і кладе основу під раціоналістичну теологію; німецький Фрідріх II. поручив ученим при допомозі Євреїв перекласти з арабської мови на латинську незнані доси твори логічні Арістотеля та його арабських коментаторів, головнo Аверроеса (Абдуль Могамед Ібн Ахмед Ібн Могамед Ібн Рошд). Через арабського Арістотеля — логіка в розумінню схоластики, стала найвисшою й найпевнішою дослідною уміlostю,

котра в своїй безплodности, завернула учений світ від досліду на спекуляцію, від змісту на форму, від знання в рабство й невіжество.

3. Християнська Славянщина.

Християнська Славянщина, займила посереднє місце між латинським Римом, а грецькою Візантією. Поодинокі спроби схристиянізованнє Славянства сягають початків християнства: св. Павло мав сам проповідувати між балканськими Славянами; св. Андрій мав дійти аж до Київських гір і тут застромити хрест і св. Єронім, славний Хорват, один з Отців латинської церкви й перекладчик канонічний св. Письма — *Vulgata* — був проповідником Христового євангелія між полуднево-західними Славянами; однак всі ті й подібні случаї відносяться до одиниць, до громад, а не до більшого славянського племені.

Властивими апостолами Славян були солунські брати монахи Кирило († 869) і Методій († 885), зачислені за свої заслуги до святих. Старанням візантійської дипломатії, котра мала всюди по більших чужосторонних осередках своє місійно-консулярне представництво, Моравський князь звернувся в Царгород і просив о грецьких священників, щоби в них найти силу, поміч і відпорність проти Німців і їх латинських германізуючих духовників.

В 863 р. приїхали до князя Ростислава оба брати-апостоли, привезли зі собою готове вже славянське письмо і списані славянською мовою літургічні книги. Цим сейчас потягнули за собою простолюддя, якому сподобалися віра й обряд у славянській мові, через це спинилося латинщення й германщення. Грецькі монахи, оснували сейчас при церквах християнські школи, в котрих вчили Греки, або спроваджені з полудня славянські християнські або й давні поганські тепер навернені учителі. Латинсько-німецьке духовенство, взялося обвиняти й очернювати славянських апостолів і їх обряд перед Римом; однак і папа Николай I. і Андріян II. заявили за славянськими місіонерами та апробували славянську мову як літургічну. Що-йно пізнійші папи під впливом візантійської схізми віднесли неприхильно до славянської церкви. Через се Чесько-моравська держава мусіла під ворожими ударами Німців і Мадярів упасти, однак славянська церква приймалася, доси держиться і має ще перед собою великі задачі до сповнення.

Славянська літургія має дві азбуки: кирилицю, збережену в т.зв. *Abecenarium bulgaricum*, та глаголицю — в *Glagolita Clozianns*. Винахід глаголиці приписує передання св. Єронімови

(324—420); глаголиця є досі літургічним письмом західних Славян і Дальматинців, вона в нас мало відома, хоть загально говорять, що вона молодша як кирилиця.

Назва кирилиці походить від св. Кирила, основою її є рунські фусарки і грецька т. зв. унціяльна азбука: на папірусах, як на усовершенім матеріалі до писання, та в грамотах виробився похилений, заокруглений простонародний (атонський) почерк, званий курсивом; він переймив зі середногрецького книжного письма т. зв. лігатори — титли і перетинки, котрі дісталися і в славянське письмо. Кирилиця сталася обовязковою азбукою полуднево-східних Словян; за те західні Словяни, а то Словінці, Чехословаки і Поляки прийняли латинський обряд і латинську азбуку, щоби тим спасти себе перед винародовленням, длятого їх судьба лучиться дальше з історією латинської церкви й культури. Між полуднево-східними Славянами три народи займили в середних віках почетне місце: Серби, Болгари й Українці; Москалі тоді ще були в завязках, длятого їх значіння припадає щойно на нові часи.

Серби, се найкрасший славянський народ; підчас європейського переселення прийшли з Карпат і поселилися на балканськім півострові й побережу Адрійського моря; тут поділилися на менші групи, які себе нераз поборювали й ослабляли: Чорногорці, Дальматинці, Словенці, Хорвати і Сербини. За царя Геракліоса приймили християнство в грецькім обряді і в грецькій літургічній мові. З природи річи вийшло, що славянська мова мусіла втискатися в проповідь і пояснення, потрібні для простолюддя; тут отже виобразувалася славянська звуковня й граматики взагалі, навяжуючи до славянської поганської науки. Солунські апостоли, йдучи на північ, найшли вже всьо по части готове. Від моравсько-славянської церкви поширився славянський обряд на полудні й випер грецьку мову зпоміж Славян. Від тоді славянська мова стала мовою держави, церкви і школи.

Від царя Властимира почавши (836—843) Сербія не дразнила Візантії, признавала суверенність візантійських царів і помагала їм проти східних ворогів християнства. За Степана Душана († 1355) осягнули Серби найбільшу могутність, мимо цього, що златинщені малярські королі безвпинно мішали й спинювали народний розвиток, уживаючи собі раз за оруддя навіть Галицького Данила і його свояка Ростислава „Князя Славонії“. Коли Візантія стала падати Степан Великий, як завзятий побідник Турків, нового ворога християнства, оголосився самостійним володарем і 1346 р. коронувався у Скоплю на „царя і самодержавця Сербів, Греків, Болгарів

і Альбанців". Та побіч Сербів зростала під боком Візантії друга славянська держава — Болгарія. Обачний Борис (851—888) покликав Методієвого ученика Климентія і поставив його болгарським єпископом. Двічі зривали Болгари з Царгородом і приймали латинство і все вертали назад до славянської церкви. Їх відносини до Візантії були завсігди облудні; за царя Симеона (893—927) досягнули Болгари найбільший розцвіт, а горда Візантія мусіла згодитися на поставлення шестого з ряду східного патріярха в Болгарії.

При допомозі Святослава Київського удалося Візантії розбити Болгарію; однак Болгарія, знов піднеслася. Злучившись з Мадярами ослаблювала Славян; через приязнь з Печенігами, Половцями й Татарами розбила Київську державу, а призвавши собі на поміч Турків проти Візантії, допомгла бісурманам до поневолення половини Європи — після Косового поля (1389). Не змогла Варна й інші спроби, Болгарія перестала політично існувати 1393 р. Сербська династія Бранковичів вдержалася ще під султанською суверенністю до 1502 р. Коли однак під обухом півмісяця закостеніла сербська церква, а з нею замовкли понищені школи, тоді сербська народня пісня стала одинокою і вірною вихователькою народа, вона величала давну сербську могутність, не замовкала про Косове Поле, про юнацькі подвиги Сербінів і Сербинок, оплакуючи соромну неволю, плекала з покоління в покоління віру у красшу будучність і постійно пригадувала народний заповіт: освободити вітчину, прогнати з Царгорода Турка, та віддати собор св. Софії знов на Христову службу. Велику прислугу віддав в цій праці сербський монастир на Атонській горі, велику політичну поміч найшли Серби в нових часах у могутніючих російських царів.

Другим співучим славянським народом, що в середних віках сповнив велику культурну прислугу цілій Європі, це Українці.

За часів переселень вони сиділи мабуть постійно на своїх землях, нераз смирилися перед переможною силою, (Гуни, Готи), нераз стрясали зі себе вороже ярмо і розгромлювали своїх ворогів (Германарих готський), часто втікали в ліси й мочарища і там чекали на відповідну хвилю свободи. В цілій старині України були тим тараном, котрий заломлював розгукані хвилі азійських кочовників, а часто навіть надавав напрям їх переселенням. Скупі та мало ще досліджені арабські й візантійські джерела признають могутність і велич української погансько-княжої держави.

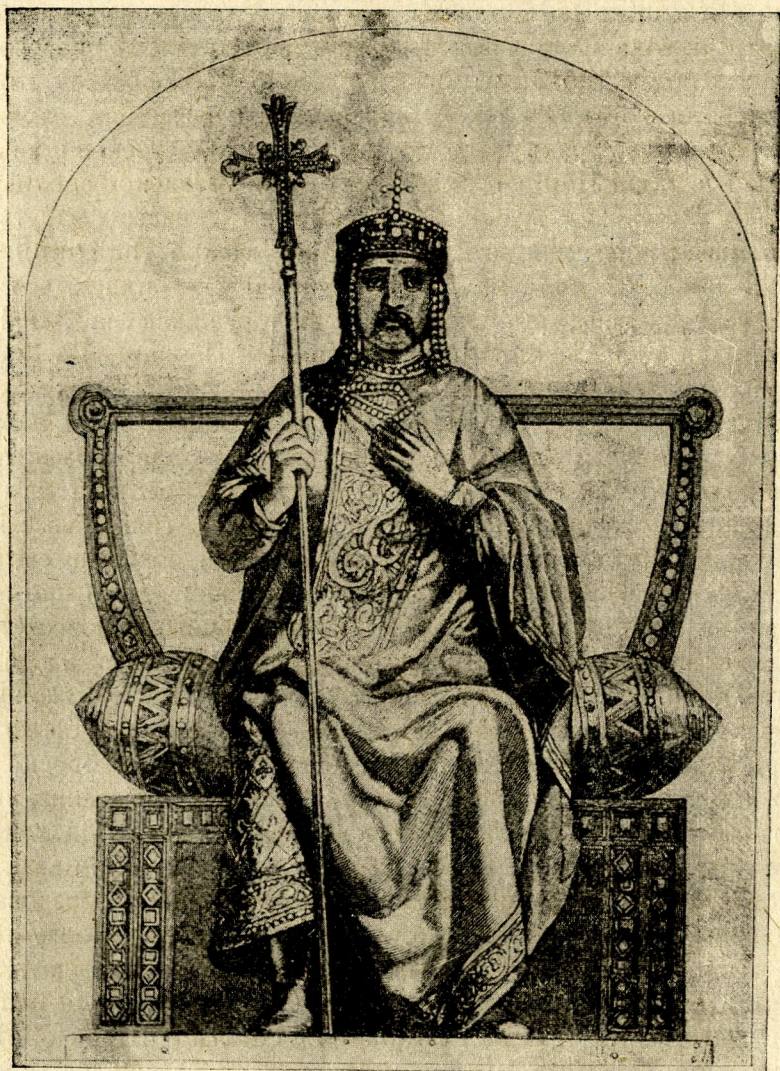
Цілий нарід ділився на верстви по арійським переданням: військова, священо-учителююча і робуча; побіч цих свободних були ще смерди, давні раби, утворені

з підбитих і полонених племен; зі смердами поводитися однак так людяно, що ті скоро упідсонялися й українчилися. Віра була на праарійських основах, заступала ідеал боговочоловічення або боготворила животворні сили природи; її останки ще досі зберігаються в щедрівках, гаївках, весільних та принагідних піснях. Кожда громада мала свій храм, храмом опікувалося брацтво, вибиране з поміж громадян; брацтво дбало про релігійну сторону життя, воно займалося також вихованням і навчанням молодого покоління, воно уряджувало храмові празники, злучені з пописами, іграми і пирами. Поруч громадських були загально-народні торжества, злучені „з гудьбою і плесанієм“, часто мабуть на честь Ярила, про них згадує Йорданес як про „*ludi militares*“.

В німецькій епопеї „*Nibelungenlied*“ — згадуються три українські племена, що висилають відпоручників на Атилі весілля: галицька Русь, *die Riuzen*, волинські Поляни „*die Polcan*“ та київська земля „*von dem Lande zu Kieven*“; — як окрему прикмету їх подає се, що красно їздили на конях, серед найбільшого бігу стріляли влучно до летучих птиць та мали красні питомо-народні нориви і звички. Коли в первісній редакції заги про Нібелюнгів у скандинавській „*Edda*“ — жінка Атилі убиває його, щоби пімстити смерть своїх братів, яких він позбавив світа, то вже в німецькій редакції під впливом славної історії про месьть Ольги на Деревлянах за свого норманського чоловіка, Крimgільда стається местницею смерті свого чоловіка на рідних братах. Коли отже були оспівувані славні герої, то мусіло високо стояти виховання й навчання в цім народі. Плекання здорового тіла і вироблювання сили та красних рухів, орудування зброєю всякого рода, метання тягарів, спинання по деревах, плавання, веслування, актуальність змислів, зором доглянути комаря під хмарою, ухом дочути тупіт і гук на кілька миль далекий, нюхом вивітрити всякого ворога, це були головні напрями тілесного образования. Істновання багатой словесности, свідоцтво „Слова о Полку Ігоря“ про пісні і теми Бояна, свідоцтва Йорданеса, доказують, що й умове образования, плекане Бесами, стояло високо, а руни — були писарськими знаками і науковими символами. Щирість, отвертість і прямолінійність, з якою Святослав все заповідав свої походи „иду на вы“ — була не лишень прикметою цього старого запорожського княжого гуляки, але загально-народною прикметою, яка була і на славу, але також і на згубу Святославови і відтак цілому народови. Коли 988 р. Володимир Великий йдучи по інтенціям свого шурина, котрого при допомозі українських військ посадив і закріпив на престолі в Царгороді, приймав

Володимир Великий.

приймив христову віру в славянсько-грецьким обряді і 14 серпня охрестив у Дніпрі Киян, дав почин до заведення християнства в цілій державі, та приймив за одиноко-державну християнську віру; однак не можна зрозуміти, звідки набралось в нього нараз стільки нетерпимости до давньої віри: „повелѣ — каже Нестор — кумиры испроверщи овы исѣщи, а другия огневи предати, Перуна же повелѣ привязати коневы къ хвосту и влещи съ горы по Боровичу на Ручий, 12 мужа постави тети жеслемъ, ся же не яко древу сююшу, но не поруганье бѣсу“. Тоді то повстала на місци святині Дажьбога чи Ярила церква св. Юра, на місци храма Веселового церква св. Власія, а в святім гаю Перуна храм св. Іллі.

З природи річи мусіла християнська віра змішатися з місцевими поганськими святощами й елементами, щойно тоді могла прийматися в народі. З християнською вірою прийшла з Царгород також візантійська організація церкви і злучена з ньюю візантійська організація християнської школи.

Організація церкви. Організація церкви була в нас від початків християнства усталена: Грек-єпископ з юрисдикцією митрополічною в Києві — був головою й пастирем українського народу, Весь край поділено сейчас на дієцезії й додано йому до помочи кількох єпископів, з них найстарші в Переяславі, Чернигові, Турові, Володимирі, Білгороді і Юреві та Перемишлі. Поодинокі дієцезії, мали в кождім селі пароха з одною або й кількома церквами, Коли київський єпископ бував звичайно Греком, то інші владики і духовенство були Українці.

Що-йно в 1051 р. князь Ярослав Мудрий скликав синод українських владик, та затвердив на митрополита о. Іляріона, першого українського митрополита, а цей мав під своїм жезлом 16 владик, в тім числі галицького й перемиського. Цей факт означав цілковите зукраїнщення церкви і признання митрополитови патріяршої юрисдикції. Природний розвій церковної організації перервався перед часом: пізнійші князі не противилися цьому, коли Царгород від часу до часу насилав на митрополічий стіл у Київ Греків; князі не були також і в тім послідовні, щоби за своєї могутности подбати про утворення патріярхату українського, котрий мігби був держати нарід в слухняности й єдности навіть в час найбільшого політичного упадку. Коли Татари займили Київ, тодішний митрополит Йосиф Нікейський, Грек, втік без сліду і край остався довший час без проводу. Аж 1246 р. на бажання короля Данила висвятив патріярх Царгородський галицького Українця о. Кирила на київського митрополита. Колиж по смерті Кирила патріярх знов прислав у Київ на митрополічий

стіл Максима Грека, цей, побоюючися за свою цілість серед татарського пановання, перенісся до Володимира над Клязмою. Це дало товчок до утворення 1303 галицької митрополії у Львові, котра з ріжними перепонами вдержалася; до львівського митрополита належало 6 владик і шість єпископських дієцезій, себто галицька перемиська, холмська, володимирська, луцька і турвська. В цей спосіб українські землі побіч двох схристиянізованих політичних окремодержав—київської й галицько-волинської, одержали два самостійні митрополичі столи: один у Києві, другий у Львові.

Організація школи. З візантійською церковною організацією нероздільно звязалася організація школи. При всіх єпископських катедрах повстали катедральні школи з осередною митрополичою в Києві. Обсяг їх наук обіймав загальнообовязковий плян схолястичного трівіоквадрівія, та доповнявся висшим курсом теологічним, приспособляючи вихованків до священничої служби; хто не кінчив теологічного курсу, вертав до світської — боярсько-державної служби. Тим способом пояснюється і в нас ця поява, що бояри часто доповняли в пізнішій віці своє образование теологічним курсом і ставали священиками або й монахами.

При парохіях і дочерних церквах повставали зараз парохіяльні і приходські школи — з нисшим курсом навчання. Підручниками шкільними були церковні книги, та залюбки читали в цих школах також життя й хожденія та апокрифи, які більше підходили під життя і світогляд напів ще поганського народу.

Монастирі. Доповненням церковної і шкільної організації були монастирі. Осередком чернечого життя був спершу Київ зі своєю Печерсько-монастирською Лаврою, зорганізований на студитськім уставі; він дав почин до цілої сіти студитських монастирів від сходу до заходу, а всі князі, хочби й найменші, навіть багаті бояри — з власних доходів будували й вивіновували такі монастирі, що для многих стали прибіжищем спокою серед переслідувань, чи воєнних бур. В XII. ст. у самім Києві було понад 20 монастирів, з цього можна погадати про їх скількість на всіх просторах України. Коли узгляднимо, що кождий з монастирів мав обовязково власну монастирську більшу, або меншу школу, так для монастирських цілий як і для загальної потреби навчання, матимемо повний образ цього духового пульсування, яке витворилося за політичної княжої самостійности.

В XIII ст. витворився другий монаший осередок у Львові. Тут повстав монастир св. Онуфрія, зорганізований на Василянськім уставі, що став матерним для Василянських мо-

настирів на Україні. І Василянські монастирі розвинули власну діяльність у звисних трох напрямках: школи, лічниці, захисти.

Основателем Печерського монастиря був Антоній Любичівський, зачислений за свої заслуги до святих, вихованок Атонської Лаври; як аскет поселився він у печері Іларіона і жив у молитві і пості. Коли довкола зібралося велике товариство аскетів і повстало велике число печер, Антоній організував їх в чернецтво на студитським уставі і поставив на ігумена Теодозія. З дарів, які щедро приносили зі всіх сторін, побудовано на горі монастир, церкву і школу, спершу для цілий монастирських, опісля доповнен світськими відділами. Тут повстав осередок іншої культури з княжої доби, для того нарід і повстання Печерської Лаври сповив переказами і печери, замінені опісля на гроби монастирські, звеличав чудами.

Основательскою св. Онуфріївського монастиря у Львові була Єфемія, жінка князя Льва; історія цього монастиря і його діяльності доси в нас ще належно не прояснена. Організація науки була в нас візантійська: Початків читання учили по сходам; писання було вірним наслідуванням і відтворенням даного рукопису, отже лучилося з красно і живописанням, (ініціали, орнаменти, заставки й ілюстрації); числення обмежалось до часослова. Цей плян був обовязковий у всіх нисших школах. Висший курс образования плекав реторику і предбачував практичні розмови і бесіди на предложені теми, по правилам реторики, з переведенням доказів, опрокинень, похвал, доган та типічних аклямацій; обовязкова була наука грецької мови й літератури, але не передхристиянської, хиба у християнських виїмках, та славянська книжна мова; з реальних предметів нічого в них не узглядняли самостійно, а все за візантійськими фізіольогами і хронографами чи космографами. Одинокий предмет дещо самостійний це була наука історії по літописи Нестора, наука права по Номоканоні і Руській Правді, та спів і поетика. В поезії розріжняємо два типи: східний і західний. Західна поезія знає вірші себто вязану мову з постійними ритмами, асонанцами і римами; східна поезія, не знає віршів, лишень уступи з одною гадкою, цю гадку розвиває вона кількома способами (паралелізм) та лучить важніші слова спільними початковими буквами (алітерація). В нас приймилася східна поезія, а типічним її приміром є „Слово о полку Ігора“. Впрочім само знання у школах всякого небудь типа в нас не поширювалося новими правдами, бо навіть і висша наша школа заkostenіла у візантійських рамах. До всього прилучилася ще вівантійська двоязичність: чужа! старославянська

мова була книжною мовою церкви, школи і держави, жива українська мова поборювана церквою і школою насильно держалася в проповіді, молитві та церковній пісні, розцвітала в устній словесности та поволи, але рішучо впливала на частинне українення чужої книжної мови.

В західних українських школах, обовязковою була також латинська мова і латинсько-християнська література. Маємо ще згадки, може не зовсім вияснені, що побіч церковних, було кілька чисто-державних боярських шкіл. Нестор подає, що Володимир Вел. „нача поимати у нарочитої чади дѣти и даяти на ученіє книжное“; про Ярослава Мудрого згадується, що оснував подібну боярську школу в Новгороді; по княжим примірам пішли міста і наважуючи до давних погансько-братських появ і традицій — основували власні практично-фахові школи; звідси мабуть йшла ця велика сила купців, малярів, будівничих, штукарів, золотарів і майстрів всякого рода, що витворили матеріальну культуру народу. Бо годі приймати, щоби для величавих будівель Київ та інших численних городів, спроваджувалося в нас завсігди чужих знавців. І саме через той світський напрям формування українська культура здобула собі за княжих часів великий розмах. Однак брак свого патріархату викликав часті спори й інтриги духовенства та розпускав церковну ієрархію. Нещасливий сеніорат Ярослава Мудрого підкопав політичну одиницільність князівства та дав почин до домашніх воєн і зрадницьких накликувань ворогів на вітчину. Через два і пів століття був Київ з Київською державою сторожем християнської Європи перед нападами азійських і нехристиянських народів. Однак коли (1169) московський князь Андрій Боголюбський знищив безпощадно Київ, то задав такий сам удар київській державі, який задав болгарський Іван Азні (1186) Візантії. Боротьба над Калкою закінчилася страшно, бо майже всі українські князі і знатніші бояри вигинули від татарських мечів.

Упадок Києва 1240 р., був не лишень нещастям для українського народу, він прискорював упадок Царгорода, за ним послідувало відтак довге неволення південно-східної Європи через Татаро-Турків. З упадком Києва, київський митрополит перенісся до Володимира над Клязмою, а Київ перестав на три і пів століття бути осередком Великої України.

На північ в болотисті і зимні околиці азійські загони не важилися йти, для того туди звернулася переважна частина українського біженецтва. Останки боярства, незарізані татарською сокирою, учені й урядовці княжі, священники світські і монаші, що лишали свої стада вовкам — понесли зі собою княжо-державні свя-

тоші й науково-культурні пам'ятки і дали на чужій службі почин до організації московського государства і до сотворення московської мови, літератури й культури, на котру не маючи наукової назви, перенесли староукраїнський схолястичний термін: Русь, руський. Термін Русь — не приймився, уступив місця термінові Россія, слабкий прикметник від іменника Русь, „руський“ — став іменником і переобразився на імя власне північного московського племені.

Друга частина українського біженецтва подалася на захід у галицько-володимирське князівство і тут стала на велику народну службу. І вона принесла зі собою схолястичну загальну назву Русь, що заступила тепер термін „Червоної Руси“; від цієї назви утворила сильну прикметникову форму русин на взір дробен, ясен, бабин і цю прикметникову форму зробила іменником, що приймився за імя власне цієї частини українського народу, що ввійшов у склад галицько-володимирського князівства. В цей спосіб витворила наша схоластика від одного й того самого слова Русь, два окремі прикметники, руський, русин як схолястичні назви двох різних народів і підготувала в граматично однаковій назві двох різних народів, це історичне баламутство, яке ще до сей пори в нас не є цілковито усунене.

Ще ціле століття плекалася в західно-українських землях держави і культурна самостійність. Однак лихо зближалось із зовні і з нутра. Зовнішнє лихо мало загально-європейський підклад: хрестоносні походи, що повели переселення європейських народів полудневими шляхами на схід, не досягнули своєї цілі, лишень викликали відрух азійських племен на захід. Тому що шлях, куда йшли походи хрестоносні, показався ще небезпечним і сильним, їх переселення подалося північним шляхом, що провадив через Україну. По упадку київської держави, прийшла черга на галицько-володимирське князівство. Політика князя Данила (1205—1264), що розпиралася візантійським ладом на всі сторони, потерпіла загальне поразення: папа проголосив на бажання князя нову загальну круціату, але голосу папи тепер вже ніхто не послухав; замість християнських військ проти поганців татар прийшли послы папи і вручили князеві королівську корону і папське благословенство. Син Данила Роман, оженений з Гертрудою, княжною австрійською Бабенберг, спізнівся зі своїми претенсіями на престол Австрії. Його суперник на галицький престол Ростислав Чернігівський, зять Белі IV угорського — успокоївся князівством „Славонії“ однак на бажанім престолі не вдержався і колотив далі спокій Данила і без того колочений. Шварно, що при по-

мочи військ батька розсівся на литовським престолі, не удержався також. Данило мусів на старість покоритися і піти з понижаючим чолобиттям до татарського хана.

Внутрішні причини були не менше важні. Недостача патріархату викликала церковне замішання, коли у Візантії розгорілася політично-церковна боротьба. Розгاردіаш церковний спричинив хаос на полі науки і просвіти. Церковні школи ниділи не представляючи ані наукової ані моральної сили. Школи боярські перестали плекати давні боярські ідеали: релігійне почування остудилося; княжо-державні святощі опоганила внутрішня боротьба, посторонні інтриги, як візантійська, угорська, польська, та жадоба личної наживи і суетности; з богатирів, що колись заступалися за вірою й вітчиною, та зберігали святість любови і родинного ладу, стали тепер легкодухи і розбишаки, що торгували з ворогами чесністю і совістю, вірою і державою; насила і зрада — підготовляли в нас підклад до притчи про господаря, що давав своїм синам до ломання цілу мітлу, відтак поодинокі прутики. Літописці з дивним смутком описують, як затрачувався в них воєнний дух, як пропадала народна достойність, як сходила в могилу політична самостійність: ані один князь не вмів достойно постояти за свою державу і згинути по лицарськи за рідний край.

Лукаве боярство власними руками розбирало на приказ татар городи і кріпости! Замістиковане духовенство видавало в церквах на заріз тисячі сильних і дужих рук, які не постояли за своє право до життя, — а від непохоронених трупів такий уносився сморід, що „Данило, вертаючи в свою державу з біженецтва від свого зятя, князя мазовецького, не міг перейти на полудне“. З Татарами прийшла чума, що поширилася відтак на цілу Європу. Внутрішній розклад пособив зовнішньому нещастю. Татари нищили, палили, розвалювали все по дорозі, а бранців забирали в неволю; в цей спосіб зникла велич й оборона та багатолюдність Галича, Рогатина, Звенигорода, Белза, Буска, Ярослава й інших городів, тепер зредукованих до сіл або й присілків.

По Татарах зачався напір сусідів з півночи й полудня. Польща, Литва й Угорщина ведуть між собою довгі спори. Вкінці Польща займає галицько-перемиську волость, Литва загортає волинські землі і в 14 століттю завершується перший поділ української держави.

Казимир Великий спровадив на опустілі простори Жидів і інших і тим осадникам надав окремі свободи і права. Рівночасно взявся за зорганізованя для осадництва латинської церкви. За княжої держави, латинська церква була лишень приватна де-

куди, всі приватні латинники підлягали єпископови любушському на Шлеску; тепер (1375 р.) утворено вже в Галичі латинське архієпископство, а костели перемиський, володимирський і холмський признано за катедральні. Добра церковні приділювано для латинського духовенства; до світського духовенства прийшли ще монастирі — Домініканів і Францішканів, які скоро розпосторонилися в нових землях. Рівночасно з тим зачалася загальна ворожнеча релігійна, ведена явно й безоглядно. Проти українського боярства виступило і духовенство й уряд, хто хотів свої маєтности зберегти перед насильною конфіскацією, переходив в латинство і вже почував себе безпечним і спокійним. Для народу розкладаючогося політично й морально — було це природною консеквенцією. До яких небудь поважних і рішучих протестів, з якими ще тоді всі були би числися, не здобувся ані духовний, ані боярський стан. Одиноким відрухом на ці події було досить значне нове біженецтво бояр і духовенства в литовські границі. Народну й церковну роботу сповняли лишень монастирі, з яких найкрасші були в Уневі, Лаврові, Созаню, Перемишлі і Крилові (коло Галича).

Литва займила велику часть українських земель, бо Київщину, Волинь і Володимирщину; побіч Вильни, стає Луцьк другою столицею литовсько-українського князівства. Сама Литва приймила в славянськім обряді християнство, церковно-українська мова стала державною, а князі дбали про піднесення народу з упадку. Митрополити Київські, звичайно резидували у Вильні, щоби освободити церкву східно-українську перед впливами Царгорода, львівського чи московського митрополита. Поки Литва політично злучилася з Польщею, підготувала вже українську суспільність до духового зоднання, суспільного скріплення і грядучої обнови.

* * *

Поляки були одиноким славянським народом, що в серед них віках закріпив свою державну самостійність і не попався в чужу неволю так, як всі інші славянські народи.

Під боком Польщі твориться ще одна самостійна славянська держава Россія, але її історія починається що-йно доперва з приходом нових часів.

Християнську віру приймила Польща спершу у славянськім обряді, який перещепила сюди дочка чеського короля Болеслава Дубравка, жінка Мечислава I. 966. р. Сліди цього маємо в пам'ятках, викопаних на заході з землі. Однак вплив латинського духовенства став сильніший і переміг, латинська церква стала дер-

жавною й загально-обов'язковою. Перехід з поганства у християнство відбувся у народі без важніших потрясень, впрочім Польща не має майже аж до кінця середніх віків, своїх хронографів, котрі би були про це дали якунебудь певну вістку. З латинською вірою поширився в Польщі тоді ще етнографічний і невеликий, сильний німецький вплив, який є замітний в організованню шкільництва. Переважна частина духовенства до 15 століття, це чужинці.

Перші школи, були такі самі, як у цілій Європі: парохіяльні, катедральні й монастирські. У Кракові було в 15 столітті парохіяльних початкових або тривіяльних шкіл 6 (при костелі П. Марії, Св. Анни, Св. Стефана, Всіх Святих, Св. Фльоріяна і Св. Миколая). Згадуються також деякі інші малі місцевості з початковими школами (Мехів, Позадже). Школи катедральні були при всіх катедрах; в Познаню вже в 13 столітті, в Полоцку після традиції вже в 10 столітті. Найстарші монастирські школи були Венедиктинів, пізніші Домініканів і Францішканів, або як їх в Польщі називано—Бернардинів.

Та епоху в розвою польського шкільництва становить академія права, яку заснував у Кракові Казимир Великий у 1364 р. і віддав спровадженням німецьким професорам. Краківська Академія права стрінулася з неприхильністю шляхти; академія учила римського права і заступала монархічну владу в державі, а тодішня шляхта почала змагати до захоплення для себе як найбільше свободи незайманности і праводатности. Для того ця Академія скоро заниділа, про неї нема вісток, а молодіж Польщі удається на науку до Праги. Аж королева Ядвига, памятаючи наміри свого діда, жертвувала на цю школу свої численні клейноти, постаралася в Римі о папське затвердження давньої Академії та поширення її фалькутетом теологічним; рівночасно (1397) зрівняв цей папа Боніфатій IX. бакаларів, ліценціятів і докторів академії з парижськими. Король Ягайло „nieumiejący czytać i pisać“ — виконав послідну волю своєї жінки, відбудував академію Казимира, з гроший, жінкою переказаних в завіщанню, купив ще спеціальну каменицю і в р. 1400 перепровадив з великим торжеством академію зі села Бавол до міста, та віддав оба доми до ужитку на науку і на мешкання; рівночасно надав він академії права переводити державні іспити, закладати свої школи і філії, контролювати їх діловодство в цілій державі, а рівночасно самоуправ й самосуд, від якого не було ніде відклику, а це піднесло повагу академії в її нутрі. Академія ділилася на дві часті: Collegium maius — творили професори теології й канонічного права; collegium minus — творили професори філософії, астрономії

та медицини. Бо вже в XV столітті розвинулися в Кракові всі чотири факультети. Наука відбувалася через виклади і розмови. В цій самій формі відбувалися іспити — якими розріжнено три академічні степені: бакалар (міг учити всюди в початкових школах), ліценціат (себто доктор даного факультета й учитель), та магістер (себто професор університета). Професорами академії були самі священники переважно Німці, (інколи мабуть і Українці), опісля Поляки, спершу світські, відтак монаші, головню Домінікани, опісля Францішкани.

Молодіж „Академічна“ мешкала при академії спершу разом з професорами, опісля в бурсах; бурс було кілька. Найстарша „*Contubernium pauperum*“, її заснував професор теології Іван Ізнер, в р. 1049 при вулиці Вислянй для молодіжи української і литовської „*ad usum pauperum, Magistrorum, Baccalaureorum Studentium et ad quam ante omnia si fuerin recipi Lithuani et Rutheni*“. Академічна молодіж ходила в приписаних одностроях, якими були бірети й тоги (*caputia et erodima*), та перестерігала приписи й закони університетські.

Мимо всего зовнішнього блиску і зовнішньої виставности, сама наука в Академії стояла низько; поки ще катедри були в руках німецьких монахів, тоді ще держався університет на рівні з іншими університетами; колиж опісля всі катедри перейшли в руки польського монашества, воно поставилося ворожо до всякого нового наукового розмаху, а стануло на сторожі незайманности середньовічної схоластики. Обнову життя й діяльности Академії спричинив що-йно на схилі середніх віків шляхтич з Тухолі Бартоломій Новодворський; він зробив для краківської Академії значну фундацію на заснування середньої школи мотироклясової: граматики, поетики, діалектики, реторика. Професори Академії уложили з фондатором науковий плян Новодворських шкіл „*ordinatio scholarum humaniorum*“. На основі цього випечатаного й обов'язуючого пляну наука в новодворських школах відбувалася рано й пополудни, денно 6—8 годин.

В I граматиці учено латинської граматики з пояснюваннями німецькими, читано Вергілія, Ціцерона, Овіда та Езопа „*cum inflexionibus graecis*“; два рази в тижні була писемна вправа на переміну раз шкільна раз домова в латинській або німецькій мові, рахунки та катехизм. В II. поетиці вчили два професори: латинського віршовання та польського на взірцях Вергілія, Горація, Персія, арифметики, історії й релігії. В III. реториці головним предметом навчання було красномовство по Ціцерону, та лектура Юстина й Фарсальського Люкіяна, географія,

історія, старинности, та арифметика (*Arithmetica latina* у противенстві до *Arithmetica germanica* з першої кляси), а релігія ма-
буть і в грецькій мові деколи (*Graecum per Classes Rhetoricae
et Poeseos selectis discipulis tandem traditur*); чи се розуміти
найлучших учеників, чи може треба се віднести до української
греко-християнської молодези, якої великий процент заповнив
Новодворські школи. В IV. діялектиці заправлявано до наукових
розмов злучених з опрокидуванням і доказом, докладно учено
альгебри, геометрії, більшого катехізма, злученого з історією Ста-
рого й Нового Завіта. Писання листів заступало тепер шкільні
вправи.

В Новодворських школах відбувалися що тижня іспито-
вання, лінивих і невідповідних карано; до кар належали витички,
карцери, побої, та виключення. Викладовою мовою була латин-
ська і німецька, опісля і польська (*in emendationibus diligens
item germanicae et Latinae orthographiae, tum utriusque Calli-
graphiae habenda ratio, — perpetuo adiungendae animadversio-
nes et reflexiones ad grammaticam germanicam*“). При кінці року
відбувалися роки іспити, злучені з торжественною промоцією до
висшої кляси. Цей вигляд задержали академічно-новодворські
школи аж до часів Едукаційної Комісії. Краківська Академія мала
також свої новодворські академічні філії на українських землях,
головно у Львові, Красноставі та Бродах (опісля в Луцьку, Кре-
менці, Каменці, Винниці та Житомири). Тому, що академічні шко-
ли й сама Академія держалися вперто схолястично-римських тра-
дицій і не допускали ніякої реформи, диктованої новими струями
науки й виховання, вплив її на уложення життя в Польщі в но-
вих часах меншався, або й цілковито уставав.

В середніх віках займаються організованням власних шкіл
Домінікани і Францішкани, що мають по всіх більших містах
українських свої чини і свої школи понад 30; вони відносяться
до Академії й академічних шкіл льояльно, або й признають ще
супремат Академії над собою.

III. Нові часи.

Нові часи обумовлюються загальним відродженням абот. зв. ренесансом; сей палкий рух на кожній області людського життя — мимо своїх ріжнородних, нераз і суперечних появ є злучений спільною ненавистю до схолястики в області віри й науки, а до боярства й феодалізму в області щоденного життя; він перечить середновіччя, ламає безпощадно його освячені кайдани, голосить свободу без застережень і повертає людині її природне достоїнство. Його підготованням були многі чинники негативні: розклад політичний (на сході упадок Царгорода, на заході звиродніння боярства на розбишацтво), розклад релігійний (відпусти й інквізиція) та йдучий з ним розклад науковий (схолястика); позитивні: винаходи (далековід, стрільний порох, книгопечатання), відкриття географічні (Америка, кулистість землі) та астрономічні (Коперник, Кеплер, Галілей). Головними обявами відродження є гуманізм і реформація.

1. Гуманізм.

Гуманізм се міжнародна поява, що на основі старинної культури, скріплена новими здобутками людського духа, переводить признання людського чоловічого я *humanitas* — се чисте, нічим не вязане й повносило чоловіче я, се радість з його свідомости і зі зрозуміння для нього; гуманізм відкрив землю, на котрій чоловік почув себе горожанином, а не гостем, відкрив життя, за яким, тужив довгі віки. Формальною стороною гуманізму було студіювання грецької філософії по джерелам, замилювання до старинної поезії й літератури, одушевлення до старинного мистецтва, що заставило відшукати в землі бельведерського Апольона, медиченську Венеру та групу Ляокона. Як колись християнство й боярство, так тепер гуманізм став цим вузлом, що злучив усі народи. Він взявся з Візантії; там вже в 11 ст. візантійські гуманісти (як Михайло Пселльос) трудилися

над розбудженням замиловання до грецької старини й наслідували її; через хрестоносні походи, через часті переговори Візантії з Римом і поменшими італійськими державами вплив візантійських гуманістів на Італію був незвичайний: реорганізація науки в школах у хосен грецьких письменників та поставлення загально чоловічих цілий виховання у противенстві до односторонного богословуючого схоластицизму — се перші ластівки сього впливу. Упадок Царгорода (1433), прийнятий на заході рівнодушно, був лишень завершенням підготовки: в Італію, а по части в Галицько-володимирські землі переселилося багато грецьких учених, що вивезли зі собою старинні пам'ятки і стали для Європи вчителями і товмачами грецької культури.

Покровителями гуманізму в Італії, був фльорентійський двір Медічеїв і папський. На фльорентійським університеті в Візантії професор Михайло Хризоморес виховав цілий ряд молодих гуманістичних учених і надав напрям діяльності університетам. Косімо ді Медічі (1384—1464) разом з кардиналом Бессаріоном, головним речником фльорентійської унії і його науковим дорадником і помічником Гемістосом Флетоном отворив у Фльорентії Плятонську Академію, яка після упадку Царгорода дала захист многим грецьким ученим і стала осередком європейського гуманізму. Між папами найбільше заслужився як опікун і ревний пропагатор гуманізму Еннеа Сільвіо Піккольоміні, як Папа Пій II (1405—1464); його латинські листи, бесіди, повісти й комедії — були наймилішою і першовзornoю гуманістичною лектурою і нашли собі многих наслідувачів у Німеччині і в Чехії; його педагогічна розвідка звернена до чеського короля Владіслава „De liberorum educatione“ дала товчок до реформи чеського й відтак європейського шкільництва; він ставить як першу умову доброї школи обрзованих і взірцевих учителів: виховання й навчання повинно відбуватися через представлення й образи, ради й перестороги, а не при помочі лайки і буків: побіч духового, радить плекати й тілесне обрзовання, побіч фільольогії, радить вчити математики й природи в імя гасла, що „*varietas delectat*“.

Важною подією для італійської школи було віднайдення і видання затраченого твору *Quintilian: Institutio oratoria* в р. 1415; на тім творі опираються італійські вчителі та вводять побіч латини й греки — обовязкові переклади на рідну (італійську) мову, обширнійше узглядняють реальні предмети, плекають музику, спів і живописання та обовязкову руханку. В цей спосіб кристалізується тип серед-

ної „гуманістичної“ школи. Найперший зразок такої школи дав Вітторіно ді Фельтре. В його гуманістичній школі „casa giocosa“ (хата радості) у Мантуї училися молодці не лишень в чистоумовім напрямі гуманістичнім, але щоденно їздили верхом, змагалися, мечувалися, стріляли з лука, бігали та закріпляли тіло на спартанський лад; для старших танець і добрі товариські норови були необхідні. Замилованням до співу й музики підготовили гуманісти розвій італійської опери, плеканням живописання поклали основи для італійського малярства, впровадженням науки рідної мови — дали почин до розвою італійської літератури й науки і до впровадження взагалі народних європейських мов у літературу.

Франція пішла перша за приміром Італії; підчас воєнних походів Карла VIII. привезено з Італії много книг і нових гадок; 1470 р., основано при парижським університеті катедру грецької мови й літератури — ся уступка схоластицизму забезпечила йому в Парижі животіння. Властивим прибіжищем гуманізму у Франції був королівський двір. Коли 1529 р. Франц I. оснував „Collège de France“, застеріг собі, що викладною мовою в цій гуманістичній школі була французька; тут отже виобразувалася рідна мова, національне письменство, та виобразувався сей напрям наслідування старинности, який загально звуть псевдоклясицизмом, а якого представником є славне французьке семизорє — *le pléjade française*, як Ронсард і Раме; сей послідний — *Pierre de la Rameé* як учитель королівської колегії, зачав боротьбу зі схоластикою парижського університету та опрокинув значіння логіки, доказуючи, що вона нових правд не може відкрити, найвисше може перевірити відомі: *quaecumque ab Aristotele dicta sunt, commenticia esse*. Сам розцвіт французької культури наступив щойно за самодержавного правління Генриха IV і Людвіка XIV.

Німеччині і Чехії приніс гуманізм менше хісна. Німецький гуманізм був більше латинським формалізмом, який спинював розцвіт живої мови. Три університети: у Відні, в Ерфурті, у Гайдельберзі — зреформували свій плян науки по італійським взірцям; інші держалися старого передання, головно в Кольонії, де були Домінікани й осідок німецької схоластики; Віттемберський університет — представляв якусь нову сумішку гуманізму й схоластики; тут витворився осередок науки Лютра. Німецькі гуманісти, особливо релігійна секта нідерляндських Єроніміянів, сотворили першу публичну народну школу зовсім відлучену від церкви; Іван Штурм зорганізував у Штрасбурзі

першу німецьку „гуманістичну“ гімназію і начеркнув її організацію і науковий плян, як її директор; його гімназія була перовзором для пізніших протестантських і католицьких середніх шкіл; його засада; „oportet scholam aut nullam esse, aut publicam“ — прийнялася як слушна і причинилася до заложення прилюдних міських і державних шкіл. Однак викликана гуманізмом реформація розділила німецький нарід на два ворожі табори та спричинила довгі війни, які на два століття спинили розвій німецької культури.

Чехія, стояла дуже вчасно в зносінах з Візантією, а відчужувалася від Риму й ненавиділа його за це, що попирав Німців на шкоду чеського народу; вже ця обставина пособила розвою чеської літератури в гуманістичнім напрямку. Епохальне значіння має однак Іван Гус (1369—1415), професор декан і ректор пражського університету; за його старанням видав король Вячеслав в 1409 р. закон, силою котрого чеський народ одержав на університеті три голоси, а німецький один голос; се означало чехізацію університету, одну з найперших появнаціоналізації в Європі.

Коли серед загальної турецько-татарської грози римські папи самі стали поширювати незгоду між християнськими державами маючи на оці своє світське верховолодіння, а навіть відважилися в цілій Європі проголосити новий хрестоносний похід не проти ворогів християнства, але проти Володислава короля Неаполя, тоді обурений Гус виступив проти папи, проти його розпорядку і хрестоносного походowego відпусту й обстоював університетською дискусією свій погляд; сим не поміг Візантії, але сам лично потерпів. 6 липня 1915 р. святкували Чехи торжественно п'ятсотлітній день смерти великого чоловіка, що в Констанції приймив мученичу смерть на костирі, ошуканий німецьким цісарем, який дав Гусови залізний лист як поруку свободи й незайманности. За старанням Гуса счехізовано всі середні школи, зорганізовано їх на гуманістичний лад та зачато закладати всюди чисто народні чеські школи. Посланія Гуса з тюрми — де він загірає нарід до праці в рідній мові, до здвигання рідної культури — се найкрасші тодішні памятки чеської мови. Європейське значіння й європейську славу здобув великий творець нової народної школи Іван Амос Коменський, якому належить в історії виховання й навчання окрема сторінка.

Англія пішла в напрямі гуманізму власним шляхом; не форму, ані не зміст старинної Греції, але її духа присвоїла собі англійська наука; для того не було там ані живцем наслідуваної гуманістичної літератури (як у Франції), ані такої впертої схоластики як у Німеччині; тому Шекспір став новим драматичним ве-

литнем побіч старинної драми; тому англійські школи від найнищих до найвисших мали погідний, світський вигляд і зберігали золоту середину між умово-філософськими і математично-природними умілостями. Практичність морського народу застала кожного в досліді природи шукати знання і здобувати сили для життєвих потреб; оскільки Англія ставилася заперечуючо і з недовіром до ялової схолястичної спекуляції на основі Арістотелевої логіки, остільки найшла в собі зрозуміння для його природних наук і в цім напрямі обявляючи свій гуманізм, стала творцем нового природного дослід-емпіризму.

Коли західний гуманізм, започаткований Греками, ворожо настроєними до латинського християнства, набрав більше світської і протирелігійної заправки, то східний гуманізм на українських і російських землях — поставився на чисто-релігійну основу, переміг ті західні впливи, які представляє собою славний падуанський Д-р. Франц Скорина, за-костенілий у візантійських формах, злився з деяким приміненням з тим рухом, який представляє реформація.

2. Реформація.

Реформація, се одна поява загального відродження на релігійнім полі: вона зібрала найкраще і висловила найпростіше і найліпше всі відрухи і свідомі виступи проти схоластики, попіраної Римом, а опираючися на мовах і верствах неволеного народу — викликала кровавий переворот в цілій Європі. Реформація зачалася в Чехії виступом Гуса; слідами Гуса пішов Мартин Лютер (1483—1546), хлопський син, чернець Августинів; він хотів спершу направити відносини в існуючій церкві, а коли се не вдалося, зірвав з Римом, оснував німецьку свою церкву, сам переклав прекрасною мовою книги Старого й Нового Завіта і на них, на проповіді і на церковній пісні, котру впровадив за Гусом і його прихильниками, опер своє нове богослуження; а йдучи за візантійськими іконоклястами — відкинув всяке почитання святих образів і усунув їх зі своєї церкви, так само, не признав поза св. Письмом ані одного церковного письменника, ані одного схолястичного богословського висновку. Виступ Лютера започаткував у Німеччині зараз у 16 ст. великі т. зв. „хлопські“ війни, їх продовженням була тридцятьлітня війна (1618—1648), а закінченням на ша Хмельниччина 1648—1654). Лютеранізм поширився на північну Німеччину, Данію і Скандинавію, найшов при-

лонників у Польщі та часто ідентифікував себе з нашими православними підчас їх боротьби з Єзуїтами; у Швейцарії закріпив свій вплив — Ульріх Цвінглі 1484—1531, він перевів свої церковні реформи, зближені до Лютрових, без проливу крові; у Франції поширився вплив другого швейцарського реформатора Івана Кальвіна (1509—1564), але його прихильники „гугеноти“ серед воєнної релігійної метушні діждалися „парижського весілля“ й „ночі Вартоломея“ — яких східним пендантом була „ніч Маковія“.

Найменше потрясень на тлі релігійним потерпіла Англія, де Генрик VIII. (1509—1547) силою власного указу на взір візантійських царів зробив себе головою державної церкви з полишенням папи і впровадив у 1534 р. т. зв. „супрематську присягу“, на основі котрої кождий духовник мусів присягою признати англійського короля головою т. зв. „англійської“ церкви; творцем цілої його церковної організації був королівський вікарій Тома Кромвель, який скоро винищив всіх противників суворими карами і безпощадною смертю, а між жертвами була шотська королева Марія Стюарт, якої смерть ніякого відруху не викликала між збайдужнілими масами. Але для самої римської церкви реформарія не перейшла безслідно; римська церква узнала свої хиби і на полі релігії і на полі шкільництва і примінилася сейчас до потреб і вимагань часу — на соборі тридентському (1545—1563). Здійснення постанов собору перевів вдатно новоснований закон Ісусового товариства Єзуїтів.

4. Гуманістичні школи.

Гуманістичні школи — се вже громадські або державні заведення, незалежні від церкви, ані від учителя, оперті на одностайній організації і подрібно начеркненім науковім пляні. В історії народної школи — рішачче слово мав Лютер; у своїм посланію „An die Ratsherren aller Stände deutscher Lande, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen“ — він сказав, що школа мусить бути прилюдна, громадська або державна, всюди мусить обовязувати шкільний примус, а рада громадська чи державна має уважати на його виконання. Для Саксонії випрацював Лютер сам і начерк шкільної організації і науковий плян та зготовив шкільні підручники, біблію, катехізм, співанник і дві читанки: байки Езопа та діточий підручник (der kinder Handbüchlein). Шкільним дорадником Лютера був Пилип Шварцерд.

що прозивався з гуманізма Мелянхтон; він мимо свого гуманізму, не міг відректися Арістотеля, він впровадив писемні вправи й деклямації.

Другий реформатор Цвінглі — впровадив до швайцарських народних шкіл, яко окремий предмет ручні роботи, для хлопців з рукотворної і ремісничої області, для дівчат — шиття, мережання й шилкування.

В 1559 р. вийшов у Віртембергії перший державний шкільний розпорядок, силою котрого держава переймила на себе ведення шкільництва; за гуманістами і їх учителями Плятоном і Квінтіліяном став 7 рік життя обовязковим шкільним роком; науку релігії розділено, окремо для католицьких, окремо для протестантських дітей; наука мусіла відбуватися зі затверджених шкільних підручників: над школами поставлено державних візитаторів і в їх руках спочив розвій народного шкільництва; мимо довгих і кровавих воєн 16 і 17 ст. — народне шкільництво в Німеччині не заникло, однак через те його розцвіт припадає щойно на 19 ст. Великий Коменський завершив розвій гуманістичної народної школи і сам причинився до зоднотайнення її організації і наукового пляну в цілій майже Європі.

Середні гуманістичні школи або „латинські“ (у противенстві до національних „народних“) — витворилися зі середновічних монастирських і катедральних шкіл спершу на протестанських просторах, опісля й на католицьких. Новатором тут був згаданий дорадник Лютра Мелянхтон; він у противенстві до французьких середних шкіл — завів обовязкову науку грецької мови і сам написав два шкільні грецькі підручники, а то: грецьку граматику і грецьку хрестоматію, які були ще у 18 ст. в уживанню в німецьких середних школах; він поправив науку латинської мови, бо впровадив самих клясиків, Квінтіліяна і Плїнія, а викинув середновічних латинників, побіч реторики й поетики узгляднув відповідно математику, сам зложив також підручники до діалектики й реторики, фізики, психології й етики, історії, математики — довго уживані в німецьких школах; його засадою було: *multum legendum est, non multa*. Властивим організатором гуманістичної гімназії був Іван Штурм, вихованок парижського університету, горячий приклонник Кальвіна; на зазив громадської ради zorganizував він у Штрасбурзі 1538 р. першу світську школу; його начерк організації „*de literarum ludis recte aperiendis*“ та науковий плян — „*epistolae classicae*“ — були підкладом для всіх пізнійших державних шкільних аряджень. Штурмова гімназія містилася у забранім Доміні-

канам монастирі, де вона ще до нині існує як „протестантська гімназія“; вона складалася з 8 клас, кожда класа з латинською назвою: перша = octava — дальші через septima... до осьмої що звалася prima. Викладною мовою була латинська; латини вчили в нисших класах з підручників Штурма, тут можна було послуговуватися німецькими перекладами й поясненнями, від шостої sext-и с. є. нашої третої класи зачиналося читання латинських авторів: Ethica Catonis, Cicero, Vergilius, Livius, Sallustius, Quintilianus, Terentius; в terti-ї се є нашій шестій класі обов'язковою була грецька мова і грецька лектура з підручників Меляхтона; тут спершу читано й перекладувано на мімецьку мову грецьке евангелія, опісля Єзопа, Ксенофонта, Демостена, Тукідида, Плятона, Лукіяна і Гомера; з наукою фільольогії лучилася реторика й поетика. І вже тоді зачалася та раціональна наука фільольогії, що до нині стисло виконувалася ще в німецьких школах, іменно що етимольогія й словотворення становили при кождім новім случаю основу науки. Реальні предмети і матірну мову узгляднено в програмі науки спершу коротко і загально, опісля в міру розвою їх і поступу поглиблено їх зміст та збільшено число годин.

Шкільна дисципліна була поступова, хотяй в Німеччині менше, як в інших західних краях; тілесні кари знесено, велику вагу кладено на моральну сторону виховання, на вироблення почування чести й обов'язку; до тої ціли служили як помічні засоби шкільні свята, заповнювані співом, деклямаціями, грою, бесідами та драматичними шкільними виставами (звичайно професорських гуманістичних драм). Окремим святом школи був кінець року і торжественний перехід до висшої класи, злучений з popisом, похвалами й нагородами пильности. Коли додати, що вже в первочинах гуманістичної гімназії запроваджено устрій шкільних і класових громад в обсязі нової нашої подібної проби, то будемо мати загальний образ величі Штурмового діла, яке обов'язково поширилося на всі західні краї і найшло собі хиба в Єзуїтській школі поважного суперника. Друга часть реформи Штурма не прийнялася; він додав до осьми гімназійних клас ще дві класи народні: decima — nona, або т. зв. alphabetarii — се в ширшій обсязі було тим, чим наша т. зв. „приготовча класа“ при деяких середніх школах: а в горі додав університетський „мистецький“ виділ — який до XVIII. віка вчасти обов'язував. Побіч гімназії витворилася ще друга середня школа — учительські семінарі, в яких з поминанням латини й греки, а більшим узгляднюванням рідної мови, підготовлювано до учительського

звання в народних школах. Оба ці типи середніх шкіл злучені були звичайно з інтернатами—бурсами, в яких ще на довгий час задержалася строга дисципліна середніх віків, давно вже висуджена зі школи. Англійський емпіризм і французький раціоналізм причинилися не лишень до реорганізації наукових плянів на хосен і більше узгляднення математично-природних наук, але і до втворення окремих реальних середніх шкіл і окремої реальної вищої школи — техніки.

4. Єзуїтські школи.

Єзуїтські школи — були продовженням середньовічних церковних шкіл, відроджених на загально-гуманістичних основах; вони станули в різкій опозиції до всіх світських громадських і державних, особливо протестантських шкіл і хотіли вивиснитися понад них і науково-педагогічною і спеціальною „єзуїтською“ конкуренцією. Першим новітнім теоретиком виховання й навчання був по католицькій стороні Еспанець Людвік Вівес (Vives 1492—1540); він не найшов собі прихильників у своїй архикатолицькій вітчизні, але учителював у Парижі та мав великий вплив на англійським дворі; його твір з 1531 р. *De disciplina* — захопив і Єзуїтів і Коменського і Бекона. І Вівес домагався удержавлення шкіл; здорове положення, простірні і ясні світлиці; гарна шкільна обстановка — се найперші умови нової школи; учительство, добре оплачуване з державних приходів, вільне від журби насущної, свободне — се друга важна потреба нової школи; рівномірне плекання фізьольогічно-гуманістичних наук і математично-природних наук — се третій важний чинник нової школи; побіч духового домагався вкінці Вівес і вдатного тілесного плекання. Однак не сей твір, а Єзуїтський „*Ratio studiorum*“ з 1586 р. став науковою програмою церковних і Єзуїтських шкіл. Основником Єзуїтів був еспанський боярин Ігнатій з Льюїолі (Loyola 1491—1556); в його чернечім уставі *Constitutiones*, затвердженім папою, названі три головні цілі: 1) проповідь для притягнення простолюддя й поборювання всіх некатоликів; 2) сповідь — щоби заволодіти загальною совістю; 3) виховання молодіжи — з особливими посяганнями на кермуючі і знатні роди. Щоби ці цілі осягнути, старалися Єзуїти за всяку ціну і не перебираючи в засобах „*ad maiorem Dei gloriam*“ — на більшу славу Бога — переймити всі духовні престולי, всі університетські катедри, всі впливові місця при пануючих і дукарських дворах, всі культурні осередки. Єзуїтські школи були спер-

шу неоднотайні, доперва пятий з ряду єзуїтський генерал Клявдій де Аквавівіа скликав 1582 р. що найкрасших єзуїтських учителів і випрацював з ними спільний науковий плян, що 1586 р. як „Ratio studiorum“ увійшов в життя, опісля дещо справлений і римськими властями затверджений 1599 р. — як „Ratio atque institutio studiorum S. I.“ І він обов'язував вже всі Єзуїтські, а по часті й інші церковні школи. Організація шкіл була проста: школи — collegia мали своїх ректорів; над школами провінції наглядав „провінціал“ над всіми школами єзуїтськими стояв „генерал“ як необмежений начальник цілого закону Ісусового Товариства. Кожда колегія була злучена з бурсою convictus, де Єзуїти наглядали і над домовим веденням повіреної собі молодіжи. Єзуїтські колегії були двотипові: середня школа й академічна школа. Середня школа складалася з п'яти клас в шести роках: I. граматика — з двома роками науки, II. середня граматика, III. найвисша граматика, IV. поетика, V. реторика, котра також нераз мала два роки. Головними предметами науки були: релігія в рідній мові, латинська мова як викладова й розговорна з лектурою Овідія, Цицерона, Куртіюса, Салюстія й Лівія — злучена з вправами красномовства і віршовання, грецька мова, обмежена до $\frac{1}{4}$ або $\frac{1}{2}$ години денно; історія, географія, математика, природа й спів — ще більше обмежені. підручники шкільні — всі були єзуїтські. Денна шкільна наука обіймала п'ять годин, розложених на рано й пополудне; між годинами були більші перерви для забав і розривки, навіть лавки були вибагливі і примінювані до стану учеників, була отже льокація, але не інтелектуальна, лишень соціальна.

Метода навчання менше добра; виклад і пам'ятні вимоги; матеріал тижня й місяця часто повторювано, самостійність молодіжи обмежено до домашних вправ, впрочім вимагалось безумовної слухняності, віри в слово учителя та сліпого підпорядкування. Окремим засобом виховання були ревнування: красні праці учеників (звичайно богатших, отже не їх власні) — виставлялося прилюдно, між учениками; творилося на взір гуманістичних класичних громад — уряди: magistratus, praetores, censores, decuriones, senatores, і тут звичайно рішали посторонні впливи; окремою новістю Єзуїтів були публичні концерти, пописи й драматичні вистави. Кари були, як у гуманістів — поступові але й упокорюючі: ослячі вуха, пересаджування в ослячі лавки, молитви і надзвичайні релігійні практики, рідко коли тілесні кари. Впрочім всякі проступки і скандали велико-дукарської молодіжи радше затиралося, як витикалося; самотою зарадою було безперервне

чування, щоби не допускати до зла; в тій цілі була зорганізована окрема громада доносчиків, шпionів та наглядачів. Ціль науки була: *abdication voluntatis atque iudicii* — знищення всякої самостійної волі і гадки, з виховання мало вирости сліпе оруддя для потреб і намірів Єзуїтів. Щоби однак ані родичі сего не доглянули і молодіж не відчула, завели Єзуїти обовязковість руханки і тілесних вправ; ці ріжнородні нешкідливі й етично безприкметні спорти зуживали надмір зростаючої енергії та витворювали типи будучих очайдушних Донкіхотів і мефістофелівських Донжуанів.

Академічна школа — була ще побільшена філософічним і богословським виділом, мала отже заступити університети, які щораз то більше зачинали мати світський вигляд. Найтемнішою стороною єзуїтського виховання було те, що в молодіж будилося і розпалювалося фанатичні релігійні почування, які доводили до цього, що молодіж публично зачіпала і зневажала визнавців некаатолицького віроісповідання, отже всяких протестантів, православних і жидів, бійки вуличні кінчилися нераз убійствами й насилою, власти шкільні такий розгардіяш піддержували, власти політичні й державні не заборонювали, а темна фанатична товпа одобряла. І та обставина причинилася до цього, що на протязі кількох десятків літ вплив Єзуїтів поширився на цілу Европу; 1552 р. одержали Єзуїти від папи дозвіл основувати в цілім християнськiм світі школи, поставляти учителів та надавати в школах степені бакаларів, магістрів і докторів; 1600 р. — коли гетьман Сагайдачний вписувався з козацьким військом у Київське брацтво — мали Єзуїти 32 провінцій, 372 колегій, 13.112 членів, до р. 1710 — колегій було вже 612, конвіктів і семінарів 157, членів — безчисленні легіони. В такий застрашаючий спосіб розвивалася Єзуїтська армія, що всі знатнійші роди прихильні реформації у Німеччині, Франції, Англії, Польщі й Козацькій Україні — привернула на лоно римської церкви і винародовила або відчушила від життєвих потреб народу.

В Польщу спровадив Єзуїтів вже (в р. 1565, кардинал Гозій; спершу чужинці, сліпі ревнителі католицької віри, взяли Єзуїти наvertати на латинський обряд дiтвору князів і бояр Литви, України і Росії; се було в інтересі Польщі, бо кожде таке навернення (смутна історія дітий князя Острожського) було однозначне з винародовленням (якого перші єзуїтські мисіонарі в Польщі собі не бажали). Тоді Польща поминула поважну Академію й її школи, поминула інші спокійні християнські монаші чини, а віддала спольщенням Єзуїтам організацію шкільництва, особливо

на півночі і сході: 1566 повстала перша єзуїтська колегія в Пултуську, 1569 у Вильні, 1572 у Познані, 1574 у Ярославі, поміщена в українській православній церкві, а відтак таким способом у Берестю, Городні, Замостю, Люблині, Львові, Луцьку, Каменці Подільським, Винниці, Барі, Перемишлі, Острозі, Кременці, а навіть у Києві в передодень бурі Хмельницького. Щоби задурити православних впроваджували Єзуїти науку релігії в рідній мові, причім в українських землях — уживали не церковно-славянської, а живої народної української мови; на своїх торжествах і виставах — казали ученикам виголошувати в рідній мові вірші й інтермедії, однак звичайно з хитростю понижити запрошених родичів, осмішити їх народність, зведену до хлопської — *gens*, збудити і в молодези недовіря до животности і стійности української мови; якби не Єзуїти, могла би була народна мова скорше в нас висадити церковщину з літератури. Наслідки цього для нас були страшні: вже 1608 р. заплакав Мелетій Смотрицький у своїм „Греносі або ляменті восточної церкви“: „Де тепер той безцінний камінь блискучий — карфункул у моїй короні — дім князів Острожських, що світив блеском світности своєї старої віри? де інші також дорогі і неоцінені каміння цьої корони — князі і княжата Слуцькі, Заславські, Збаражські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторійські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини — де Хоткевичі, Глібовичі, Кишви, Сапіги, Доростийські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Призни, Горностаї, Бокії, Мишки?“.

В цій застрашаючій порі — взялися наші духовники під впливом римським організувати уніятську церкву, але і се було в Польщі не до прийняття, воно вийшло і самій Польщі на загибіль, бо викликало Хмельниччину, якої останнім вислідом був розклад і розвал Польщі. Рух сей благословило православне духовенство, а чернець Вишенський у Посланні своїм з Атоса до Латинців кликав: „не надѣйтеся нинѣ, не надѣйтеся завтра, не надѣйтеся позавтрію, въ приидущее время и въ вѣки вѣковъ Амѣнь“. Не лишень в Україні розвинули Єзуїти погубну діяльність, не лишень підготували упадок Польщі, в цілм світі — попали вони в таку ненависть, що дальша діяльність цих Єзуїтів або як Німці казали *Jesuwider* — противників Ісуса, стала неможливою; в 1764 знесено всі Єзуїтські колегії у Франції, 1767 в Португалії, в королівстві Неаполітанським, 1773 папа Климентій XIII видав брєварієм касацийне „*Dominus ac Redemptor*“, силою котрого

застановив ту нехристиянську і некатолицьку роботу католицького чину. Від тоді майже у всіх державах перемінено Єзуїтські колегії на державні середні школи з державним пляном науковим, а як коли ще яка колегія де задержалася, то мусіла примінити плян науки до державного, піддатися державній контролі і затратила цілковито свій давний характер.

Іван Амос Коменський.

Іван Амос Коменський, з гуманістична називав себе Comenius, родився 28 марта 1582 р. у Нівниці, коло Брода, на Моравії, як син бідного мельника. Після покінчення примітивної народної школи дістався у 16-тім році життя до латинської школи в Прерові, відтак студіював богословіє в Нассав та займався педагогічно-філософічними науками; від 1613 — 14 відбував наукові подорожі по Німеччинні, відтак зачав своє мученицьке учительське життя: 1614—18 був учителем і управителем школи в Прерові і рівночасно місцевим гуситським провідником; після пораження протестантів під Білою горою — скитався як утікач, стративши майно і бібліотеку; учителював в Польщі, на Угорщині (тут переклав на угорську мову деякі свої підручники), в Англії, де зреформував шкільництво після своїх основ, у Швеції, де виготовив науковий плян і шкільні підручники для державних шкіл; кілька разів пробував поселитися у своїй любій Чехії і завсігди судьба його побивала і проганяла, вкінці поселився в Амстердамі, де кінчив свої послідні праці у одного чужинця приятеля. Помер на чужині в Наарден 15. лютря 1670 р. Заслуг великого славянського учителя не хотіли зависні вороги признавати, хотяй він зреорганізував ціле європейське шкільництво, дав для нього найлучші і довгий час одинокі підручники, зреформував шкільне навчання і дав нам таку — головню народну школу — яку сьогодні маємо. Коменський написав понад 140 ріжних творів, найбільше в чеській мові, відтак в латинській, німецькій і інших, з тих 49 відносяться до шкільництва. Епохальне значіння мають два твори: „Didactica magna“ — „велика умілість навчання“ в чеській і латинській мові, та „Orbis sensualium pictus“ — „живописаний змісловий світ“.

„Didactica magna“ — поставляє, „як треба всіх у всьому навчати, як по всіх громадах, містах і селах якоїнебудь християнської держави закладати такі школи, щоби вся молодіж, обох полів, не поминаючи нікого ніколи, могла в ядернім зібранню приємно та основно обучатися в умілостях, образуватися

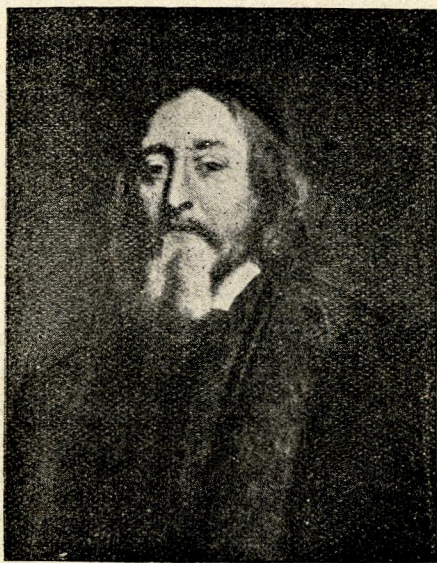

в норовах, наповнятися побожністю та в цей спосіб з поступом свого доростання заправлятися до всіх річей, що відносяться до теперішнього й будучого життя“. Канон нової умілості навчання, щоби школа вчила для життя і після потреб і обставин життя — походить від Коменського підкреслення. „Нашої штуки навчання початок і кінець повинен у тім визначатися, щоби вишукувати і винайти спосіб, після якого навчаючи менше навчалиби, а навчаємі більше вміли, школа менше малаби гамору, скуки та непотрібної муки, а більше розривки, приємності та основного поступу, християнська держава малаби менше темноти, забурень і роздорів, а більше світла, ладу й мира“. Другий інтернаціональний клич Коменського — се високе поставлення школи як першого державного, суспільного й культурного чинника. Третій його зазив був: державна школа для всіх: „Се вже річ певна, що Бог не раз із найбідніших, найнищих і найнезвіснійших виобразував на найвідличніші знаряди своєї слави; ми хочемо наслідувати для того небесне сонце, котре освітляє цілу землю, огріває, та оживляє, щоби все, що може жити, цвісти та приносити плоди в дійсності жило, цвило і плоди приносило“. Держава і нарід повинні подбати, щоби до шкіл могли ходити і найбідніші, щоби скриті таланти не марнилися, а вироблялися на хосен народа і людськості.

Його четвертою важною виховною проблемою се порядок навчання і спосіб навчання (метода): порядок в науці — се душа знання; що впорядковане, задержує так довго свій стан і свою незайманність, як довго існує цей порядок; вже Гіпократ — називаючи життя коротким, а мистецтво довгим — вичислив п'ять головних перепон, які не допускають людей до знання: 1) короткість життя, 2) різнородність річей. 3) недостача нагоди до науки, 4) приступлення людського духа й неясність людських постанов, 5) непевність і непостійність всякого людського відання; всі ті перепони дадуться легко усунути; короткість життя — не є перепорою, коли хто свідомий того, що і 30 літ життя — складається з много місяців і днів і вміє час використати; різнородність річі перестає для школи бути перепорою, коли школа даний собі матеріял перебере, скоротить, впорядкує та відповідно до віка і снаги учеників примінить; недостача нагоди до науки усунеться, коли прийметься засада, вихиснувати кожду нагоду до праці і до науки; четверта і пята перепона усуваються, коли розум розвивається постійно так, щоби він проникав усі річі, всюди сягав до дійсних основ і на них ставив і закріплював свої рішення. Порядку учить сама при-

рода, вона у всьому йде на відповідну пору, сама собі вперед приготує матеріял, поки зачне його образувати, у творенню не мішається, але розвиває все поодинокі й поступенно зачинаючи із нутра, від найзагальнішого, а кінчить на подробицях, не робить ані скоків ані довших перестанків, а виминає всякі противенства і шкоди: то само треба точно і вірно примінити і зберігати в образованню молодежи. І в способі навчання є для нас учителькою природа: вона все невідповідне усуває, самою матерією так кермує, щоби ця сама надала собі й образувала форму, вона все поступає від лекшого через щораз то

Іван Амос Коменський.

тяжше до найтяжшого без скоків, без перестанків, послугуючися всім тим принайдедим, що пособляє осягненню ціли, у всьому поступає однаково, рівномірно й безсторонно; — така сама дорога навчання повинна бути в кожній школі; всяке знання береться від змислів і через змисли, увага і пам'ять — освідомляють наше знання; вправа й уживання закріплюють наше знання; не лишень річева наука повинна і мусить бути безпосередна і наглядна, але також наука мов і граматика; безпосередність і наглядність не лишень облекшають, але й окрашають і уприємняють науку. Щоби свою науку реалізувати, написав Коменський відповідні шкільні

підручники. В розвою чоловіка розрізняє він чотири степені: I. вік дитинства — час дошкільного домашнього і родинного виховання; II хлопячий вік — хлопець, дівчина учаться в школі початків мови і реального знання; III молодецький вік — заставляє молодіж красно й легко розговорювати; IV мужеський зрілий вік — заставляє розговорювати річево, переконуючо, різко і сильно. Для всіх цих чотирьох степенів життя домагається Коменський окремих наукових підручників; для науки мови написав Коменський сам чотири такі взірцеві підручники: I. *Januae linguarum reseratae Vestibulum, quo primus ad Latinam linguam aditus tirunculis paratur* 1633 p.; II. *Janua linguarum reserata* видане 1632 p.; III. *Atrium rerum et linguarum ornamenta exhibens* з 1651 p. та IV. *Thesaurus* — скарбонка, як хрестоматія з різних найкрасших письменників не вийшла. В області реальних умілостей — написав Коменський перший буквар — *Orbis sensualium pictus* — се є всіх найважніших річий світа і життєвих уряджень представлення та іменовання; книжка складається з двох частий: а) представлення себто відповідний образок, малюнок, б) його іменовання — себто подання назви та коротке пояснення; ціль книжки оперти науку вже від початку на живих психольогічних основах; замість уха, каже Коменський наперед образувати око; воно опісля в злуці з ухом і дотиком та іншими змислами заставить до самодільности; наглядність навчання і спільна праця учителя й ученика — се умова початкової школи Коменського, а знаменні прикмети нинішньої нашої „трудової школи“. Як четверту книжку в цій області видав Коменський, „*Pansophiae diatyposis*“ 1649 p. яка як університетський підручник мала завершити образования. Дальшою важною новиною Коменського для виховання є, що він звернув увагу суспільности на дошкільний вік дітей і домагався окремої опіки зі сторони родичів; від добрих перших основ, які дитина одержить у школі — залежить часто її дальша доля і будуччина; щоби родичам ведення дітей облекшити написав Коменський дві підручні книжки: „*Schola materni gremii*“ та „*Informatorium der Mutterschul, das ist ein richtiger und augenschaulicher Bericht, wie fromme Eltern theils selbst, theils durch ihre Ammen, Kinderswärterin und andere Mitgehülffen ihr allertheuerstes Kleinod, die Kiuder, in den ersten sechs Jahren, ehe sie den Praezeptoren übergeben werden, recht vernünftiglich Gott zu ehren, ihnen selbst zu trost, den kindern aber zur Seligkeit auferziehen und üben sollen*“ 1633. Вкінці звернув Коменський

увагу на поправу шкільної карности: чеська приповідка каже: школа без карности, се млин без води; карність то спосіб, через який ученики дійсно стаються учениками; кари — проступка не відкликують, але перестерігають караного на будуче, а відстрашають других; кара мусить отже без подражнення, гніву й ненависти бути примінювана з такою чистотою та повагою, щоби караний сам покмітив, що карність примінюється для його власного добра; лайки й побої — не заціплять любови до умілості, хиба неохоту і ненависть; для того найлучшим взором карности — нехай буде сонце, що безупинно поступає, розсіває всюди світло і тепло, подає часто дощ і вітер, а дуже рідко блискавки і громи“. Щоби до такої достоїнности піднятися, мусить учительство само бути дійсно образоване й методично вишколене.

6. Боротьба за методи науки.

Боротьба за методи науки — причинилася також успішно до розвою шкільництва; боротьба ця велася головню між псевдокласичною Францією й практично-гуманістичною Англією, між раціоналізмом, а емпіризмом. Творцем раціоналізму був René Descartes, прозваний з гуманістична Cartesius (1596—1650), вихованець Єзуїтської колегії; джерелом його мудровання був сумнів, се принцип грецьких софістів у новім виді; одинокою умілостю, в яку Декарт вірив певно й безсумнівно — була математика, одинокою певною метою добування знання се математична дедукція, все проче не має признак певности (*de omnibus dubitandum*); при допоміжній дедукції він дійшов до початкової основи всякої правди, що висловлюється в нашій свідомості: „*cogito, ergo sum*“; Основа ця не так береться з досвіду, але є висновком розумовання; вона одинока є вповні ясна і виразна; ясність і виразність, зміслово представлена (у спостереженнях і змісловім пізнанні) веде до замотання й неясности, до уявлення (*imaginatio*); ясність і виразність, математичною дедукцією досягнена є властивим розумовим пізнанням (*intellectio*); розум отже (*ratio*) опертий на математичнозмісловій дедукції — се перша і послідна умова всякого знання. Коли схолястика і Єзуїти оперували також дедукцією, однак зачинали від свого Об'явлення, то Декарт обмежився лишень до чисто-людських границь; з цього становиска зраціоналізував він цілу вселенну з її всіми появами, всю людську умілість і всю віру (ідеїзм), констру-

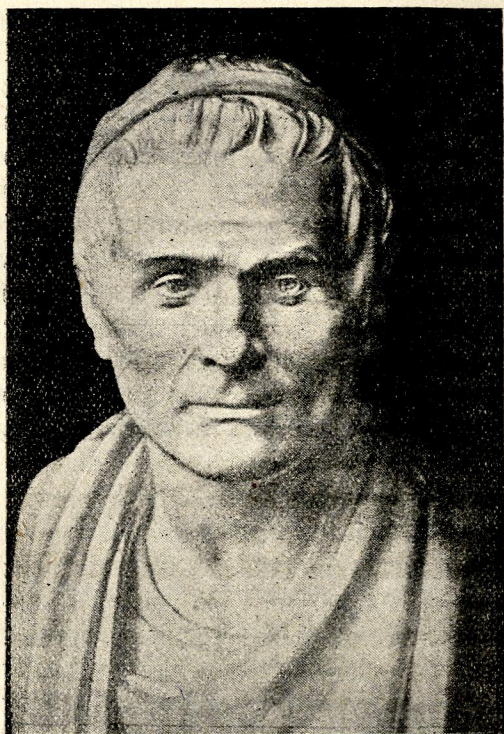
уючи космологічний або фізико-телеологічний доказ істновання Бога. За раціоналізмом заявилися французькі висші школи, університети й многі континентальні учені (як Лейбніц а навіть Кант): проти раціоналізму виступили всі віри без огляду на ріжну закраску — з релігійного становиска, а англійський емпіризм з наукового становиска; ця завзята боротьба триває приблизно від англійської революції (1688) до французької (1789); час сей зветься загально добою прозріння.

Душею прозріння є Вольтер — *François Marie Arrouet de le Jenne* (1694—1778); він, пристрастний поклонник розуму й людського ума, виступив до завзятої боротьби проти всяких релігійних пересудів і передань, проти всякої догми, проти політичної і релігійної незайманности, проти неучтва і рабства; чистість і чесність його переконання, правдивість і щирість його любови до правди і добра, а оправданність ненависти до неправди, кривди і неволі — висловлювані в чарівній зовнішній формі — се головні черти сього мудрця, що, втікаючи перед переслідунням з вітчизни по довгім бурлакуванню, найшов в особі Фридриха Великого — пануючого приятеля й ревного приклонника; доказ його математичного бога звучав: *si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer, mais toute la nature nous crie, qu'il existe*; деїзм був лишень переходовим мостом до безвіря та натуралізму, якого речниками були т. зв. енциклопедисти і Руссо. Енциклопедисти *Jean d'Alembert*, *Denis Diderot* і інші видали від 1751—1772 трийцять п'ять томів *Encyclopedie ou dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, де подають добутки і висліди всіх умілостей, зіставляючи поруч себе найсуперечніші погляди (прим. релігійні й атеїстичні). Явно безбожним що до віри, анархічним що до державно-суспільного устрою був твір енциклопедистів, виданий під псевдонімом *Mr. Mirabaud* — *Système de la nature ou de lais du monde physique et du monde moral*; ця книжка призначена для прозріння й двигнення робітництва та хліборобів проти державної й суспільної несправедливости, проголосила одність тіла й душі, спільність земського життя, беззастережну суверенність народу замість божих елєспомазанників і пурпуроризців, під кличами французької революції: *с в о б о д а — р і в н і с т ь б р а т о л ю б і є*.

Теоретиком натуралістично раціонального виховання й навчання — був Руссо. *Jean Jacques Rousseau* (1712—1778), син бідного ремісника з Женеви, переходив часто як сирота подібну життєву долю, як наш Шевченко; случайно як слуга дво-

рянки Варенс дістався до монастирської католицької школи; освітлення доповнив як самоук, за революційну розправу „Discours sur les sciences et les arts“ 1750 одержав нагороду Академії в Діжон (Dijon) і став відразу славним у цілій Франції; його „суспільний договір“ — „Contrat social“ — був евангелієм французької революції, його педагогічний твір „Emile ou de l'éducation“ 1762 — був канонічним твором революційно-

Руссо.

анархічного виховання від французької аж по більшовицьку революцію.

Всі сторонництва і монархічно-державні і всі віроісповідні (без різниці), прийняли з обуренням появу сеї педагогічної книжки, осудили її: парижський парлямент визначив окремого справника ката, котрий прилюдно спалив книжку Русса у Парижі, те саме зроблено в родиннім місті Русса у Женеві та Берні, позбавлено автора горожанських прав, а католицький архієпископ в Парижі

зачав над ним суд; Руссо втік,² скитався по чужині всюди переслідуваний темними, а сильними духами.

Від 1770 р. жив у Парижі самотній в нужді, помер тихо і незаметно 1778 р. Та в 1794 р. очутилися републиканські Французи і серед торжественного, революційного здвигу перевезли мощі Русса у народний Пантеон.

„Еміль або виховання“ — се життєписна повість, в котрій Руссо подає суцільну історію розвою Еміля від його народин до 25-го року життя, себто до одружіння; виклад виховання й образования є спершу чистонауковий, відтак набирає повістєвої форми, взором Русса була Плятонова Політей, менше Арістотелева. „Все є добре, коли виходить з рук творця, все вироджується під людськими руками“ — так зачинає ця виховна повість, що ставить себе в різку суперечність до всіх дотеперішних теорій виховання, опертих на первороднім грісі й потребі відкуплення або на загальній моральности; чоловік приходить на світ слабосильним і безрадним, йому потреба виховання; виховання походить від природи, від людей і від річий. Внутрішній розвій наших знарядів і душевних спосібностей — се задача виховання природи. Розвинені знаряди і спосібности приміняти відповідно до життєвих обставин і потреб, учить людське виховання. Набувати досвіди, облекшаючі життя, а виминаючі всі лиха — подає виховання річий. І річеве виховання і чоловіче — виховують чоловіка не як самоціль, але як засіб будьто державно-церковний, будьто горожанський; з цього беруться одиниці непевні, повні суперечностей, дволичні і лихі; длятого виховання, що походить від людей і від річий, є ложне і шкідливе, а одиноким учителем чоловіка повинна бути природа, котра в обсязі свого виховання счеркнула всі подібні відносні поняття, як „вітчина“ „горожанин“, „держава“, „церква“. Виховання й навчання по вказівкам природи прямує до цього, щоби всі вдачі і душевні цінности дитини, добрі по своїй первісній суті, могли без перепон розвиватися, а всі зовнішні й погубні впливи щасливо виминатися; дитина не сміє присвоювати собі наших рабських пересудів і привычок та нашого горожанського, себто смиренного способу життя: „наша ціла мудрість міститься в цім, що ми рабським пересудам віддаємо керму над собою; наші всі привычки накладають на нас неволю, обмеження, пута; кождий горожанин доси родиться в рабстві, в рабстві жиє і рабом умирає; при його народженню завязують його в пелинки, по його смерті замикають в домовину“; як довго він має людську статть, так довго стісняють його всі наші урядження — висновок такого

заложення є: вертаймо до природи. Під цим кличем сирота Еміль, виховується без пеленок, без школи, без церкви — однак морально в розумінню Русса; перше і найхосенніше правило виховання заперечуюче: гаїти час і не запрятувати до нічого, хоронити перед блудами, не силувати до нічого; „вправляйте його тіло, його знаряди, його змисли, але його душу полишайте як можна найдовше у бездільності“. Головне моральне правило, яке Еміль мусить собі присвоїти, звучить: не роби ніколи нікому ніякого лиха! Від фізичної сили залежні умові сили: зроби хлопця сильним, а він буде рівночасно й мудрим; так сильний і мудрий є дикун, що зріс на волі, а безрадний і дурний буває і найсильніший хлопча, що зріс у неволі. Мимо такої безобмежної свободи дитина Еміль не сміє нічого такого робити, чого його учитель не передбачив — навіть уст отворити без цього, щоби учитель не знав, що він хоче мовити. Для успішного виховання треба примінювати кари, але рівномірно, щоби вони виглядали як природне наступство провин. Саме виховання книжкове повинно відбуватися без книжок і підручних засобів; книга природи це одинокий засіб і джерело до здобування дійсного знання, як географії, природи і реальних предметів взагалі; одну книгу, яку Еміль Русса читає, це Робінзон Крузо — Дефоа, як приклад самостійного творення культури; побіч умовореального і практичного знання, мусить Еміль навчитися фізичної праці і хотяй одного ремесла, бо умові знання не все придатне і не все дасть хліба. „Цар Петро був корабельним робітником, служив у власнім війську як тарабанщик і щойно опісля став великим“; все виховання й навчання було доси звичайним призвичаюванням. Доперва від 16-го року життя починається властиве свобідно-моральне виховання; від самолюбства і пристрастий переходить Еміль поступенно до альтруїзму; помостом є йому співчуття, бо людське серце легше розуміє людське нещастя, як щастя; між лихами лишень такі чужі будять наше спочування, перед котрими ми самі не є певні себе; впрочім — „співчуття, яке нас огортає на вид страдання наших осіб, міримо не після величі даного болю, але після вражіння, яке ми приписуємо тим, що страдають“. Не слова але діла людські є їх образом; для того головним засобом виховання й образования є тепер для Емілі історія, як показчик людських діл, добрих і лихих, казка як ілюстрація й зеркало діл, та живі приклади: „додавайте молодцям поучення не в словах, а радше в ділах, що вони можуть навчитися з досвіду, нехай не вчать цього з книг!“; вкінці тепер доперва учиться Еміль релігії, але не якоїсь обявлено-канонічної, лишень доумної, деїс-

тичної, де більше значить почування як розум. В цей спосіб ви-
образований Еміль іде ще на один рік в Париж, де образуються
й устальються його естетичні почування — через лектуру класи-
ків, університет, театр і журналістику. Великоміське зіпсуття так
велике що вже по році мусить Еміль вертати на село, щоби сам
не згіршився; „прощай Париже, ти славетне місто, ти розгукане
місто, повне димів і брудів, де жінки вже не вірують у честь,
а муштини перестали вірити в чесноту! Бувай здоров, Париже, ми
шукаємо любови, щастя, невинности; утікаючи перед тобою,
ніколи не зможемо сказати, щоби були вже за далеко від тебе!“.

В пятій і послідній главі начеркує Руссо плян виховання жі-
ночого, іменно Софії, що має вийти заміж за Еміля; і її вихо-
вання є природне; зачинає від забавок і шматок, поступає до
практичних наук, як шиття, взорування, орудування голкою,
з тим лучиться наука рисовання — писання; ціль науки завсіди
хосенність! Головною моральною основою виховання, правдо-
мовність і чемність; авторітетом для неї опісля у всіх справах
стати має муж, з котрим її звяже взаїмна любов і поважання.

Руссо зачав новоарійський ренесанс, який осуджу-
ючи фенікійську брехню і германсько семітський февдалізм,
заповів загальне оновлення людського духа на арійських осно-
вах, так різко окровавлене французькою революцією, так завзято
поборюване в XIX ст., так гарно заповідане в XX ст., а так жор-
стоко викривлене новою війною і новим семітизмом більшовиць-
кої Росії.

Колискою емпіризму є свободна Англія; творцем
його був Франціс Бекон з Веруляма (1561—1626). Як
канцлер Якова I. знищив Бекон в Англії ложну повагу католицької
схолястики, але рівночасно і відвернувся від гуманістів. Свій твір
у противенстві до Арістотелевого „Органон“ — назвав Бекон
„*Novum organon*“, свідомий цього, що його твір для нових
часів матиме таке саме значіння як доси мав Арістотеля. Гасло,
Бекона було: „знання це сила!“. Знання є отже після Беко-
на не самоціль, але хосенний засіб до володіння. Дорога знання
веде через пізнання природи, пізнання природи пособляє чолові-
кови заволодіти природою для свого і загального хісна і для хісна
всєї людськості. Стара льогіка була штукаю доказування й опро-
кидування, але не вела до нового знання; нова льогіка Бекона—
се штука дослідів і досвідів; головним її способом
є напровадження — індукція, яка послугується вичис-
люванням — енумерацією, виключуванням — ексклю-
зією, та уподоблюванням — себто анальогією.

Індукційним способом розвинув Бекон свій систематичний перегляд людських умілостей, в яких склад увійшли: історія, як витвір пам'яті, поезія як витвір уяви, філософія природи й чоловіка як витвір ума, з тих умілостей твориться *globus intellectualis* — отже знов рід реально-природної пансофії себто всемудрости. Хибою Бекона було, що він заперечив цілковито стійність дедукції і не признав її пригожости навіть при індукційних дослідах. Властивим шкільним теоретиком емпіризму був Льюке (John Locke 1632—1704); він відомий як поборник т. зв. „вроджених ідей“ — на яких раціоналістична етика будувала свій доказ „через згідність науки народів“ — *consensus gentium*. Льюке виказує, що людська душа після народження — се незаписана таблиця *tabula rasa* — на котрій щойно життя та досвід витискають свої знаки: *nihil est in intellectu, quod non ante fuit in sensibus* — лишень змисловий дослід становить основу умового знання! Свої виховні погляди висловив Льюке в „гадках про виховання“ „*Some Thoughts concerning Education*“. Твір цей займається головно приватним вихованням багатших дворянських дітей, але воно мало вплив на загальне виховання.

По Льюкею всяке духове образання се плід досліду; за дослідом йде досвід, на котрий складаються зовнішні вражіння (*sensation*) та внутрішні спостерігання (*reflexion*); виховник має навчити вихованка робити досліди, не сміє він однак його силувати, але завжди уможливлати свободний, природний розвій і творчу самостійність. Ціль виховання — се джентельменська чеснота, на її суть складається всестороннє образання, тілесна пристойність, суспільна придатність, моральна лагідність зглядом людей, звірят і всяких животин взагалі, свідомість страдальна й діяльна участь у благах і творенню людської культури, а через се часова й вічна щасливість. Дорога до такої чесноти веде по Льюкею не через прилюдну і громадну школу, але через приватне виховання під доброю кермою.

Гадки Льюкея, що відносяться до початків науки, ще доси находять прихильників: пр. писання вчити в цей спосіб, що листки записується червоною краскою і заставляється ученика червоної букви потягати чорнилом, науково і на граматиці вчити лишень рідної мови, а чужих мов учити лишень розмовною і для розмови, з полишенням всякої граматики, навіть латинської; головним предметом науки повинні бути реальні предмети, географія, історія, норовственність, політика, купецтво, книговодство, писання листів, рисування, танець, двобій, їзда верхом, ремесло, наукові про-

гульки і подорожі; поезію й музику уважає Льоке як непотрібні, для котрих шкода часу, за те для вироблення розумового думання поручає плекати математику. Начерк Льокея примінив до загальної англійської школи доперва Жан Мільтон (1608-1677), автор „Утраченого раю“; в творі „On education“ (1644) — впровадив він за Льокеом в наукову програму — реальні предмети, як головні підстави образования, однак привернув також науку поезії та співу; його програму загально прийнято і запроваджено по всіх англійських школах.

В історії виховання має ще велике значіння Данило Дефое — автор „Робінзона Крузо“ (1719): твір цей є власнито правдивою історією моряка Александра Селькірка, за кару покиненого на кілька літ на однім самотнім острові; ця історія дала товчок до представлення, в який спосіб могла творитися і розвинути культура одиниці, а через неї культура загальна; через перерібку Іоахіма Кампеґо (1779) одержав Робінзон свою властиву педагогічно-виховну основу і став клясичною лектурою молоді в цілм світі, заставляючи всіх до самостійного життя, думання і творення.

7. Українське відродження.

Українське відродження — се одна з численних появ загально-європейського ренесансу. Після упадку Київа, як осередка великокняжої держави, а Холма як столиці західно-української галицько-володимирської держави — довгий час не можна бесідувати про одноцільний вигляд духового життя українського народу; одно спільне всюди — се був упадок. Велика Україна була найбільше наражена на татарське й турецьке лихоліття; силою природи в населенню, яке скривалося по лісах, дебрах і мочарах, виробилося якесь очайдушне завзяття і воєнне поготівля; много воєнної дружини, яка виминула татарву, подалося на службу до Візантії і там до упадку Царгорода становило найвірнійшу і найпевнійшу частину царського війська.

Після здобуття Царгорода — мусіла боярсько-воєнна енергія великого народу найти для себе на збут инше місце; побіч литовсько-княжого війська, в якім наймався великий процент Українців, творяться свобідні загони, організовані на лад спартанський — здовж Дніпра, ці загони спершу не лучені зі собою, організуються опісля в окрему велику козацьку дружину; під впливом візантійського гуманізму — реорганізується козацтво на спартанський лад у вільну козацьку державу, з власними законами

й урядами; під впливом православно атонського християнізму — бере на себе завдання боронити православну церкву і християнську віру перед нападами бісурменців зі сходу, латинців зі заходу; зберігаючи чуйно напрям політичного й релігійного реванжу приймає козацька республіка за свій обов'язок непокоїти султана у візантійській столиці, визволяти бранців з полону, недопускати ворогів на українські землі та заступатися за гуманістичними ідеалами свободи, рівності і людяності.

Західна Україна — після прилучення до Польщі засмутилася ще душе. Коли в 14 ст. перемиський єпископ мав кільканайцять сел, з котрих доходи йшли на потреби катедральної церкви й школи та шпиталів, а його дієцезія сягала на захід поза Криницю, а звідтам в прямій лінії поза Тарнів, то вже з кінцем 16 ст. не лишилася ані десята частка давного майна і давньої могутності, а скорі латинщення сел, злучене з польською колонізацією, підступило аж під Ряшів і Лянець (Ляндсгут). Державною і пануючою стала в українських землях латинсько-польська церква; православну і славянську церкву поборювала й нищила.

Рівночасно з утворенням на взір німецький цехів, вся торгівля, ремесло і промисл перейшли з православних рук (Греки, Волохи, Вірмени, Українці) в руки польські (Поляки, Німці, Жиди). За упадком церкви пішов упадок шкіл, зубожіння владик, темнота духовенства і цілковитий занепад народу. Таким самим лихом, як на заході — відпусти і всякі земські і небесні грошеві окупі — були в нас на сході „братські празники“, злучені з пирами і піятикою; „братський празник“ — тривав тижнями, мав три різні торжества, передпразен, празник, попразен, народ зі всіх сторін сходився і п'янствував разом з духовенством; надто Єзуїти — витягали часто п'яних й найтемніших священників на університетську дебату в справах церковних і осмішували доконечню грецький обряд, славянську віру і звязану з нею народність; дворянство і боярство латиншилося й відчужувалося, український люд тратив віру в себе — серед таких обставин.

І в часі найбільшого падення починається зворот під впливом гуманістичної Візантії і западного ренесансу. Візантія переводить реорганізацію церкви і школи через реорганізацію церковних брацтв і монастирів, западна Європа — через свої винаходи і відкриття пособляє скристалізованню козацької республіки і закріпленню всіх благ і цінностей загального відродження.

Українська шляхта. Українська шляхта вироджується в нових часах. Ідучи з духом часу вона переймається всяким гуманістично-реформаторськими новинками, відстає від прадідного

обряду, пониженого темнотою і пропадає в чужім морі. Між українською тодішною шляхтою є індеферентні релігійно, а навіть свідомо безбожні, на взір західних гуманістів, є лютерани, кальвіни, соцініяни, приклонники Цвінглія і гельветської науки; вже 1590 р. — було на українських просторах понад 90 „зборів дисидентських“ — кождий збір старається мати свої школи. Дисидентизм став лишень помостом до переходу на латинство. Брак належно зорганізованої школи для українського боярства пособляв лиху. Звичайний спосіб образования українського боярства був такий: для дітей до 12 зглядно 14 року життя держали дома бакаларів-дяків, що вчили елементів науки з церковних книг, бакаларі-дяки вчили також славянських молитов і мали виробити любов і пошану до грецької церкви і прадідно-славянського обряду; поза крихіткою релігійного освідомлення не давали вони ніякого національного. Після такої підготовки — боярські діти, ще вчилися рік латини приватно, а відтак їх передавано на 5 до 7 літ до латинсько-польських шкіл, де перебували безпереривно і до дому рідко коли мали відпустку.

У школах Новодворсько-академічних — зберігано достоїнсть науки й віри, українська молодіж мала власну каплицю, власних душпастирів, професорів, та не винародовлювалася. Не менше лояльні були школи Домініканів і Театинів, що шанували грецький обряд, піддержували повагу української церкви і мали на меті самі християнські й етичні цілі. Колиж прийшли Єзуїти, поставилися в розріз не лишень до існуючих польсько-латинських шкіл, але й до основ християнського виховання. За їх старанням — українська шляхта стала свідомим відступником і ворогом власного народу. Замиканням „дисидентських“ шкіл (Кіселін, Гоща, Черпахів, Острог, Панівці і п.), переслідуванням православної шляхти, конфіскацією її маєтків, та попиранням перевертнів приспішили Єзуїти розклад українського боярства.

Козацтво. Відрухом на розклад українського боярства — було творення Козацтва, нового лицарського товариства. У степах київських вже в 15 століттю творяться ватаги степовиків = бродників, що самочинно обороняють край перед ворожими нападами. Вже з 1503 р. — знаходяться урядові вістки про козацтво і його отаманів. Старости й господарі Черкащини й Брацлавщини — стають радо на чолі козацьких ватаг, побивають ворогів, беруть добичу.

В 16 ст. — стається обов'язок козакування загально прийтий: підростаюча молодіж українських хуторян спішить в Козаки, щоби добувати слави й набрати життєвої мудрости. Не лишень

дрібна шляхта, але й старі княжі роди віддають свої діти й себе в козаки. Князь Дмитро Вишневецький, прозваний Байдою, гуляв на чолі козацького товариства аж попід Царгород, поки (1663 р.) не повис гордо на гаку, як величає його одна козацька дума. Від 1572 р. починаються невдалі проби зареєстровання козацтва й перейняття його на рахунок королівсько-державної служби, а Біла Церква стається столицею козацьких гетьманів. Побіч гетьманського козацтва розвинулося вчасно низове козацтво, що мало свій центр на Запоріжжі. Запорожці були зовсім свободні, вибирали собі окрему старшину, їх походи були страшні для ворогів; вони входили в політичні зносини з іншими посторонніми державами (в р. 1594 приймали німецько-цісарського посла Ляссоту, що свою подорож звітував); супроводжали на московський престіл самозванців, та після потреби помагали польським гетьманам проти Турків, або в пору їх лишали, щоби спричинити їх поразення. Через 16 ст. і початок 17 ст. обі ці сили й організації не стоять з собою в блисших зносинах.

Щойно Богдан Хмельницький злучив під своєю булавою Козаків і Запорожців, та видвигнув постулат зєдинення (соборности) українських земель в одну суверенну козацьку республіку, злучену персональною унією — у федеративну державу, спершу з Польщею, опісля з Московщиною. Справа мимо кількох кровавих спроб не повелася. Козацтво розділилося на три табори: гетьманське козацтво, інтелігентне, оперте на історичних традиціях, заступало самостійницькі змагання і більше хилилося до республіканської шляхотської Польщі; Запорожці—вели самостійницьку політику і воліли лучитися з Турком, ніж з невірними сусідами; К о з а ц ь к а ч е р н ь зорганізована за Хмельницького, без всякої історичної орієнтації та станової традиції — схилилася до православної Москви і в цараті бачила остаточну ціль своїх змагань. Всі три групи ворожо проти себе виступали, проливали злочинно українську кров і нищили край, — за те їх епоху прозвано руїною“. Зачеркнений раз потрійний вираз характеру українського народу — відбився застрашуючо на цілій дальшій судьбі народу.

Сама справа систематичного навчання для козацької молодіжи не була упорядкована. Загально приймився звичай, що козацькою школою стала братська київська школа й Академія Могилянська. Молодіж приміщена була в бурсах, які не мали забезпеченого осмотрення. Для того молодіж мусіла заробляти: академічний хор виступав на празниках, весіллях і похоронах знатніших горожан, за що казав собі добре платити; академічний театр давав вистави в Києві та в околиці і загортав вступи

в бурсацьку касу; особливо різдвяні й великодні драматичні картинки з віршами й ораціями були дуже поширені й улюблені. Нарід простий і ремісництво відносилися неприязно до хитрих козацьких академіків, а словестність устна знає много шуток і пригод, в яких мужик шуткує собі зі студента, то знов студент висміває дурного Івана.

Тілесне виховання й образования відбувалося завсігди в козацькій станиці або на Січі за порогами.

Студенти Київ-могилянської Академії.

Третім станом, що взявся до здвигання національної культури, було міщанство й ремісництво, а по части й селянство, зорганізовані в церковних брацтвах.

а) Церковні брацтва зреорганізувалися на взір гуманістичних — *societas fraternitas* — під впливом духовників і учених візантійських, які вже підчас домашніх візантійських воєн, а ще більше після упадку Царгорода великою хвилею прибули до нашої вітчизни; найперше усунено всякі пири і пянствования;

відтак приступлено до морального й національного оновлення; члени брацтва мусіли точно сповняти всі наложені церковні і братські обов'язки, а виключення з членів признано найбільшою карою і найбільшим соромом. Через оновлення брацтва — оновлялася жива церква всіх членів даної громади, оновлялася сама інституція, а з нею ціле світське духовенство. Вже з р. 1463 є передана вістка, що один багатий Львовянин зробив значну фундацію на Василіянський монастир св. Онуфрія у Львові (оснований ще Константією, жінкою князя Льва) та іменував Львівське брацтво правним виконавцем своєї фундації. Самі братські устави знані доперва з 16 століття. Устав благовіщенської Церкви у Львові з 1542 р. запропався; зберігся за те устав брацтва успенської „волоської“ Церкви з 1586 р. і він став осередним і матерним для всіх прочих українських як дочерних брацтв. Дух цього усташа чистогуманний, опертий на православних християнських основах: самооборона релігійно-просвітна й національно-політична, самопоміч посунена до самаританської саможертви; засоби до осягання цієї цілі були: братська церква з удержанням духовників і церковного причота, братська школа з безплатною бурсою для бідної молоді, братська лічниця для бідних, злучена з жіночим монастирем для шпитальної обслуги, братська книгарня й печатня для церковних книг і шкільних підручників.

Устав Успенського Брацтва затвердив 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким і надав Львівському Брацтву право первородности й первовзорности та поручив всім прочим брацтвам на Україні після цього усташа зреорганізуватися, а 1588 р. закріпив се царгородський патріарх, що поширив устав окремим затвердженням школи й бурси. В 1593 р. зістало Брацтво піднесене до гідности Ставропігії, одержало патріярший трираменний хрест (*stavros* = трираменний хрест, *πύτυμι* вбити, примістити) як свій знак, через се було зависиме прямо від патріярха, а лишене зависимости від єпископів і митрополитів. На прохання князя Константина Острожського і магната Тишкевича — король польський одобрив се вивисшення: від тоді і формально стало Ставропігійське Брацтво осередним для всіх своїх дочерних Брацтв по цілій Україні. Між многими знатними членами Брацтва є з 1662 р. Іван Виговський, „воевода и енерал зем Киевских“ — та Григорій Лесницький „судья его королевское милости войска запорозкого енеральний“. Після усташа Успенського Брацтва зі Львова — зорганізувалися майже в кождім містечку, а навіть по селах поменші брацтва, та найславніші були в Перемишлі, Рогатині, Вильні, Острозі, Луцьку, Кам'янці та Києві. Зі спровадженням до Львова

Домініканів, Францішканів та Єзуїтів та з введенням унії — припинилася гнетом і жорстокостями діяльність Львівського брацтва, а вся братська робота перенеслася в інші осередки. Епоху в розвою брацтва, а тим самим в нашій духовій відродженню становить рік 1616, коли то славний Галичанин Петро Конашевич Сагайдачний як гетман вписав себе і все козацьке військо в члени

Петро Конашевич Сагайдачний.

Київського Богоявленського Брацтва і зробив всі братські школи державними школами козацької республіки, а православну церкву її державною церквою.

б) Монастирі українські піднеслися зі свого занепаду під впливом візантійських монастирів. Студитський монастир у Царгороді мав довгий час окремі шкільні відділи для Українців і південних Славян, тут виховувалися знатніші укра-

їнські богослови, тут переписували й перекладали книги для потреб церкви і школи. Подібну діяльність виконував для Українців другий Студитський монастир у Періплєвте. Та найбільшою популярністю тішився власний наш дзографський монастир св. Пантелеймона на св. горі чернечої республіки Атос; тут виховувалися для України православні місіонарі, що мали боротися з наступаючим на українські землі польським латинством; тут з поручення архимандрита писалися оборони православної церкви перед напастями її ворогів (латинян, магомедан, жидів), звідси вибирався часто з місіями славний чернець о. Іван Вишенський або посилав свої горячі послання. За візантійськими монастирями пішла обнова українських монастирів, між тими найславніші були Василянський св. Онуфрія у Львові, в Почасві, та Студитський „Скит Манявський“ і Київський Печерський, кілька разів страшно знищений і завсігди наново й величаво відбудований.

в) Унія була витвором тертя східно і західно-європейської культури. Царгородські патріархи ніколи не відносилися до унії з Римом прихильно, а навязували зносини лишень тоді, коли Візантії грозила небезпека і потрібна була поміч західних держав. З таких понук вийшла флорентійська унія, якої головним сподвижником був кардинал Бессаріон, відомий гуманіст і покровитель італійського ренесансу; в соборі флорентійським брав участь і Київський митрополит Ізидор і він разом з многими українськими вельможами 1429 р. підписав об'єднання восточної церкви зі західною та признавав найвисшу власть папи римського, Ця перша проба унії покінчилася швидко невдачою і не полишила в життю України ніяких наслідків. За те велику національну ворожнечу і домашній роздор викликала друга унія самої української церкви з Римом т. зв. берестейська з р. 1596. Головні її подвижники були Іпатій Потій, єпископ володимирський, Кирило Терлецький, єпископ луцький, Михайло Копистянський, єпископ перемиський, Гедеон Балабан, єпископ львівський і Михайло Рагоза, київський митрополит. Сама Унія мала добрі наміри: хотілося класти кінець всім переслідуванням української церкви і топтанням українського народу, думалося спинити латинщення і денационалізацію дворянства, міщанства і західного селянства, бажалося придбати місця в соймі і сенаті у Варшаві для українських Владик і заступників народу, бажалося видерти з мертвих кліщів Візантійщини на полі церковнім і науковім. І сям разом не пощастило: замість візантійсько-славянської прийшла єзуїтська і західно-європейська схоластика; замість гуманности й братства прийшла нелюдяність і нетерпимість, якої жертвою

був Витебський єпископ Йосафат Концевич, розцвітом козацько-польські війни, а фіналом — „Польща впала та й нас розвалила“. До перемоги православної церкви і її школи причинився гетьман Сагайдачний, за якого старанням Патріарх Єрусалимський Теофан 1620 р. висвятив і поставив Йова Борецького, вихованка Ставропігійської школи на Київського митрополита та інших ще 6 єпископів. Наслідник Йова православний митрополит Петро Могила (1632—1647) вихованець Парижського університета, затвердив на Великій Україні перемогу православ'я над унією, що задержалася в дуже невеликій частині Західної України і на дальший духовий розвиток великого впливу не мала.

г) Школи з часів нашого відродження представляють три різні типи: тип візантійсько-церковний, братсько-гуманістичний та уніятський. Візантійсько-церковні школи, нижчі парохіяльні, вищі монастирські — віджили справді всюди під впливом духа часу, однак вони не переломали візантійської схоластики й традиційної закостенілості, для того не могли сповнити для українського народу такої прислуги, яку сповняли всюди інде тодішні школи. Образ нашої тодішньої шкільної мізерії подають два твори: „Завіщення боярина Загоровського“ — яке відноситься до нижчих парохіяльних шкіл і „Зачапка мудрого Латинника з глупим Русиним“, — де Іван Вишенський начеркує плян науки чорноризців по монастирських школах.

Загоровський так представляє собі майбутнє виховання своїх дітей: „Коли моїм дітям дасть милостивий Бог по сім літ, тоді її милість пані дядна має придбати для них дяка, добре вченого і цнотливого, або того Дмитра дяка, що в мене служив а згодивши — дасть їх учити в моїм домі або у церкві св. Іллі у Володимирі руської науки у письмі святім. І не пестячи їх пильно й порядно провадити до науки, аби пізніше зі своєї науки були здатні Богу милостивому на помноження хвали, господареві своєму і річипосполитій на службу, а їх милости панам як родичам так і приятелям своїм як і взагалі всім і кожному з осібна до повнення своїх обов'язків. А коли Бог милосердний дасть їм дійти до доброї науки в своїм язичі руським, у письмі святім, у молитвах до Бога, у віддаванні відповідної чести його святій і божеській милості, тоді її милість моя пані дядна має згодити їм бакалара статочного, який мігби їх вчити латинського письма й казати вчити в моїм домі“. Коли отже так нужденна була „руська“ школа, то не диво, що багато знатних українських родин вибирали западну школу для своїх дітей,

тут часто дуже шкідливу польську, єзуїтську. З писань новгородського єпископа Геннадія з 15 ст. довідуємося дещо про подробиці парохіяльного навчання: за вивчення вечірні платилося горнець каші та гривну готівкою, за утренню іншу пайку в натураліях, ще іншу за Службу Божу, за псалтир, за граматику. Тому, що всі такі парохіяльні дякоучительські школи задержалися аж до 19 століття, відтак змінено лишень назву, змінено науковий плян і переведено державно-краєву організацію шкільництва, приймивши дякоучителів на державно-краєве удержання, то не диво, що віками і традицією одобрені приноси в натураліях лишилися і в народній школі 19-го століття, що побивання і тілесні кари та знущання — мимо нових забороняючих розпорядків — осталися далі як окрема давня метода і випробований засіб навчання, що рішачий вплив на долю народного шкільництва і на дальше задержало духовенство і церква. Не менше смутний образ мали монастирські школи, що приймали учеників „большаго ради ученія“ та приготувляли до монашого, священничого або дякоучительського звання — після пляну Вишенського: „По семъ по простотѣ нашего благочестія вѣри, боячися, жеби есте дѣти свои хитростію и ересію латинською не отравили і не поморили, залечаю вамъ православнымъ правовѣрную школу и порадую даю, чого ся учить имѣють, чтобы дѣти свои спасали и по васъ благочестіе задержали и христіянство своей вѣри не стратили. Въ первыхъ ключъ или грецкую, или словенскую грамматику да учать! По грамматикѣ во мѣсто лживои діалектики, зъ бѣлого черное, а зъ черного бѣлое перетворяти учащее, тогда да учать богомолбного и праведнословного часословца! Во мѣсто хитроумнымъ силлогизмъ и велерѣчиве реторики, то да учать молебный псалтырь! Во мѣсто философіи надворное по воздуху мисль разумную скитатися зиздущее, то да учать плачивый и смиренномудривый октаихъ, а по нашому церковного благочестія догматы осмогласникъ. Таже конечное и богоугодное преспѣяніе въ разумѣ, дѣльное богословіе, то да учать святую евангельскую и апостольскую проповѣдь, съ толкованіемъ, простымъ а не хитрымъ. А еслиби хотѣлъ, возлюбленный любомудрецъ, и надворное мудрости хитрость увѣдати, не возбраняешся у нашихъ въ церкви мѣстоимѣющихъ, то есть въ Соломоновыхъ притчахъ, Премуудрости, Екклесіастѣ, Сѣраху и прочихъ старозаконныхъ сѣновне образныхъ и къ истинѣ посылающихъ, съ пророческими предвозласіи и намъ, любимый брате, забавляй то чію

до поганских учителей и до латинское хитрославное лжи не ходы, бо вѣру згубишь! "... Такий приблизно плян навчання обов'язував у всіх наших монастирських „висших“ школах: не могла вона приготувати ані до життя ані до державної, політичної, національної і суспільної служби, не могли навіть відповісти потребам церкви, збільшеним через поступ і дух часу, а своїм неучтвом і назадняцтвом виставляла себе і свою кожду справу на загальне позорище.

О много висше станули наші братсько-гуманістичні школи; вони зорганізовані на європейський лад, їх характер більше світський, їх ціль підготовки молоді до національно-державної служби і боротьби на православно-релігійних основах. Наука тут була приступна для всіх, „убогихъ училося за прости Богъ, а богатыхъ за равнымъ даткомъ“. Учителі-діда скали були духовники або й світські, Українці або й Греки. Коли мимо цього ті школи належно не розвинулися, то винні тут загальні обставини: більша часть українських земель стояла *de iure* під польським впливом, отже всі державні чинники — особливо латинсько-польське священицтво і монахи — поборювали *lewem і prawem* все це, що було українське і православне; наше відродження припало на час великої і довгої політичної бурі, яка впливала лихо на буття шкільництва; вкінці домашний роздор, брак одноцільного національного фронту та недостача рішального авторитету — довели наші гуманістичні школи до руїни. А були два типи братсько-гуманістичних шкіл: нисші по малих місточках і селах — як у Перемишлі, Рогатині, Холмі, Володимирі, Луцьку — лучили початкову науку з нисшим курсом середньої школи; висші подавали повний курс середньої школи та університетські відомости з області богословія і філософії.

Висші школи були: Ставропігійська гімназія у Львові, Братська Колегія у Вильні, Славянська Академія в Острозі та Могилянська Академія в Києві.

Ставропігійська гімназія — основана 1586 р. за благословенням антиохійського патріярха Іоакима, що будучи у Львові, велів — „да устроится тутъ школа, яже нигдѣ же въ нас до нынѣ не обрѣтается“; так повстала „школа грецкая и руская ведле стародавнихъ обычаевъ и порядковъ святыхъ отецъ закону греческого, великимъ стараньемъ и накладомъ и пильностію мѣщанъ львовскихъ руского народу святого закону грецкого“. Ця школа обіймала і нисший ступінь — початкову школу і середний — гуманістичну грецьку та висший бо-

гословсько-філософічний. Нисший степень — мав три відділи: читання, писання, спів. Підручником була „Азбука, наука ку читанью и розумѣнью письма славенского“, Лаврентія Зизанія, друкована у Вильні. „Азбука“ появилася найперше в сталім порядку букви, відтак знов азбучно впорядковані двобуквові склади — ба-ва-га і т. д., бе-ве-ге і т. д., відтак трибуквові склади: бра-бре-бри — ті становили перехід до односкладових самостійних слів, вкінці йшла наука про многоскладдя і словотворення — ілюстроване на щоденних молитвах. По молитвах слідували приказки і ради, як прим: „будь веселый, когда на тебе фрасунок прійдесть, покорный, когда ти ласка и приязнь отъ всѣхъ будетъ“; опісля був словарець, „лексисъ, сирѣчь реченія в кратцѣ събранны и з словенского языка на простый русский истолковани як: А до на й — Господь, панъ, абіє заразь, а в в а тато, отецъ, ангелъ вѣстник албо повѣдачъ, а лекторъ пѣвень і т. д.. На кінці йшов короткий виклад православної віри: „Кто єси ты?“ Православный; поприроженю челоувѣкъ, а з ласки Божей сынъ Его єстемъ“. Крім „Азбуки“ Зизанія заховалися ще й інші граматично-літературні підручники, уживані на середнім степені: „Грамматка албо сложеніє писмена хотящимся учити словенского языка младолѣтнимъ отрочатемъ“ — видана у Вильні 1621 р., „Букварь языка словенска у Вильні з 1652 р., у Київі з 1664 р. і у Львові з 1671 р. Після складування на взір візантійських сxedів була тут відміна, наголошування, титлування і правописання; інколи на кінці грецькі молитви, писані славянською азбукою немов символічне перепроваджування у „грецьку“ школу. З читанням лучилося писання; воно було двійне: нисше уставне — се живцемне відмальовування книжкового і печатного письма, висше скорописне — себто канцелярійне для світських і державних потреб, уживане в литовсько-державнім і козацько-республіканським життю, се первовзір нашого скоропису.

Третім важним предметом науки було „спеванье“; на нисшім відділі — одноголосне і двоголосне на псальмах, ікосах і кондаках, висший відділ плекав хоровий і літургічний спів, що був прикрасою брацтва, а для чужинців загальною принадою до братської церкви. Середний і висший курс обіймав надто ще грецьку мову, латинську мову, реторику, філософію і богословія: „также учатъ на каждый день, абы дѣти одинъ другого пыталъ по грецку, абы єму отповѣдалъ по словенску и тыж питаются по словенску, абы имъ отповѣдали по простой мовѣ, и тыж не мають изъ собою мовити простою мовою, єдно словенскою и грецкою.

А такъ нинѣ тому учаться до большихъ наукъ приступаючи, ко-
диялектице и реторице, которые науке по словенску переведеные,
вынайдено въ школе львовской и рускимъ языкомъ списано: діялек-
тику й реторику и иные философские писма, школе належачие“.

Грецької мови вчили або з підручника Іоана Дамаскенського, виданого старанням князя Константина Острожського в Острозі 1586 р. або з „Адельфотес-а“ з 1591 р; „*Ἀδελφότης* — граматика доброглаголивого єлиносло-
венського языка“ зложена „споудеями“ львівської школи під без-
посереднім проводом учителя грецької мови Арсенія, митрополита димонитського і геласонського, на взір візантійської
граматики Константина Ласкаріса і німецької Мелянхтона й ин-
ших „отъ различныхъ грамматикъ“. Граматика обіймала чотири
часті: правопис, прозодію, етимологію та складню — „право-
писаніє, припѣваніє, православіє и сочиненіє“ і була пропедевтикою всякої мудрости: „сія бо єсть первая ключъ,
отверзаяй умъ разумѣты писанія, отъ нея же яко по степеняхъ
всю лѣствицу, по чину ученій трудолюбивіи достизають: діялек-
тики, реторики, музики, арієметики, геометрії и астрономіи и си-
ми же седми якоже нѣкимъ съсудомъ разсужденія почерпаємъ
источникъ философіи, разумѣвающе же и врачества ко благо-
искуству превосходимъ все совершеннаго богословія“...

Третім грецьким шкільним підручником була граматика Ме-
летія Смотрицького, друкована у Кременці 1638 р. За те не за-
держалися ані якінебудь підручники по філософії, реториці чи
діялектиці. З численних богословських підручників — годиться
назвати „Катехизисъ“ — Стефана Зизанія з 1595 р., „Катехизисъ“
Лаврентія Зизанія з 1600 р. та славний народний катехис
Петра Могили з 1645 р., виданий у Львові 1646 р. писаний
народною мовою, опісля сцерковщений і виданий ще в Москві 1649 р.

Учительський збір гімназії складався з ректора, упра-
вителя школи, вибраного брацтвом та з учителів, яких число бу-
ло різне в міру клас і учеників. Від брацтва одержували учителі
що чверть року платню, від родичів своїх учнів одержували харч,
а бічними доходами були продаж свічок, книг та диктатів. Учи-
телями були люди учені й високообичайні, як митрополит
Арсеній, автор педагогічних інструкцій для цілої школи, доси
ще не опрацьованих належито, Стефан Зизаній, Іов Борець-
кий, пізнійший ректор київської братської школи, учитель ла-
тинської мови та много інших загально лишень нам відомих, як
Леонтій, Келесій, Грек. Ученики — мусіли підпорядковуватися
братським і шкільним правилам: сам впис до школи відбувався

торжественно при участі свідків, при вписах родичі й ученик зобов'язувалися до зберігання всіх поставлених правил й обов'язків, які відносилися до шкільного і позашкільного життя. Всі ученики чергою по три мали замітати кляси, палити в печах, дижурувати у свій день так в школі, як і поза школою, дзвонити в церкві на всі часи та духовникам служити підчас богослуження. За невиконання всього — була призначена для менших кара тілесна, для старших виговір і ексклюзія, однак поручалося наставникам „карати не по тирански, по учительски, не вище ніж по сль“. Наука зачиналася о 9 годині, тревала денно 5—6 годин і була розложена на передполудне і пополудне; коли який ученик не прийшов до школи, сейчас посиалалося по нього і провірювалося чому.

В школі кождий мав визначене місце — однак не після богатства і знатности родичів, бо „богатые передъ убогими въ школѣ ничѣмъ не могутъ быть выше, какъ только наукою“. Науку зачиналося і кінчилося молитвою. Підчас лекцій зберігалася науковий спокій — „школьники мають въ часъ приходити зъ тихостію вшелякою, безъ розмовъ и шептовъ, миговъ и до себе прехажокъ“.

Сама наука зачиналася перепитуванням переробленої лекції: „мають первѣ мовити кождий вчерашнюю науку свою и письмо своє, што дома писалъ“; неприготованих сейчас карали „по учительски“ і переробляли ще раз занедбаний матеріал; відтак переходили до нової лекції. Суботня пополуднева наука була релігійним підготованням до неділі, що була злучена з обов'язковою експортою і богослуженням. Бідні ученики — містилися на кошт брацтва у братській бурсі, що була при монастирі св. Онуфрія, там діставали харч і одєжу за деякі церковні прислуги. Окремим лихом школи були братські провізори — що наймали професорів, чували над школою й молодежю, часто не маючи педагогічних основ, мішалися в несвої справи і викликували кvasи в школі та доводили до цього, що учителі нераз в часі року покидали школу і переносилися в инше місце, не могучи дійти до ладу з провізорами. Мимо того Ставропігійська школа була взірцева, вона виховала учителів і учених для всіх инших українських і братських шкіл, вона витворила сталий науковий плян і власну методу навчання, вона дала українському народови перших духових і політичних провідників, а славне „хрестоносне брацтво и Ставропігіяни богоспасаємого города Львова“ — зв'язані власним уставом, власними судами і власною самоуправою — світили довго прикладом любови, самоотверження, самопомочі, пожертвова́ння і характерности.

Острожська Академія була старша від Ставропігійської школи 16 літ, існувала вже від 1570 р., її основником був князь Василь Константин з Острога (1527—1608); спершу називалася „триязычна колегія“ *trilinguae lycaeum* — греколатино-словянський ліцей; пізніша назва академії — віяла справді на зовні гуманізмом, однак внутрішній зміст школи не перейшов нічим візантійської схоластики. До всього школа була ще залежна від приватних вінувань основника; за його життя вона гуртувала що найсвітліших учених і богословів.

Князь Константин Острожський.

Тут учителював александрійський патріярх Кирило Лукаріс (1594—98), протосінкель Никефор, гуманіст Мосхопульос, член царської рідні Діонізій Паляйольогос і інші малознані, або мало історією занотовані. Тут видано канонічний славянський текст біблії і псалтири, тут виховано оборонців православної віри, відомих в українській полемічній літературі (Мелетій Смотрицький автор Треноса та Клирик Острожський, звідси вийшов гетьман Сагайдачний і п.). Однак князь не післав власних синів в Академію, а віддав у Ярослав Єзуїтам на винародовлення; на дитинство виглядає також прохання цього слабосильного князя до Ставропігійських братчиків, щоби не допустили його синів до винаро-

довлення. Умираючи — князь не дав належного забезпечення школі. Ще син князя Януш, вже латинник шанує гадку і волю батька та удержує академію, однак по смерті Януша (1620 р.) переходить все майно в руки Константинової внучки Анни Алойзи, замужної Ходкевич — а та звиває острожську школу, а на її місце закладає в Острозі Єзуїтську Колегію. Блисших подробиць про устрій і науку Академії нема, бо тодішні Єзуїти понищили старанно і попалили всякі пам'ятки Острожської Академії — так як знищили майже весь наклад Треноса — щоби не стало слідів про давню славу українського Острога.

Побіч Академії — була також друкарня, яка розвивалася між 1580—1590, однак з огляду на скупість князя, що не хотів докупити черенок, також скоро заниділа.

Після Острога основано ще подібні греко-славянські школи у Володимирі, в Слуцьку, в Милованні — але і про них нема річевих відомостей. Найбільше гуманістичним духом віяло на Білій Русі, головню у Вильні, де організатором школи і цілого духового життя був Д-р Франц Скорина, вихованок падуанського університету. Він перший п'ять літ скорше як Лютер — видає переклад св. Письма в чистонародній мові „Біблія руска, виложена докторомъ Францискомъ Скориною изъ славного города Полоцка, Богу ко чти и людемъ посполитимъ къ доброму наученію“ — у 22 книгах та „Псалтирь“. Його переклад розповсюднися головню в західній Україні, тут повстали перерібки ярославська 1568 р., тернопільська 1569 р., та славне пересопицьке евангеліє з 1556—1561 р.

Проби введення в школу народної мови по Скорині зроблені були з протестантсько-української сторони: Симеон Будний — автор „катехизиса“ та Христофор Бронський, автор „Апокрізіса“, з католицької сторони Єзуїтами, котрі в своїй колегіях хостяї і на позорище вчили української мови, а навіть переклали по українськи полемічний твір Скарги „O jedności Kościoła Bożego“. Проби ті не повелися з огляду на змагаючийся вплив другої „руської народности Москалів“. Найбільше культурне значіння мала Київська братська школа, яка перетривала всі прочі і переймила їх спадщину на себе. Київська монастирська школа Печерської Лаври — заосмотрена також бурсою і друкарнею, була чисто богословською школою і виховувала для України священство. За те братська школа богоявленська — стала Alma mater — для образования світської молодіжи. На основі більшого запису боярині Лоскової основано при богоявленській церкві брацтво на взір Ставропігійського (1615 р.): воно отво-

рило власну школу, котру благословив патріарх ієрусалимський до брацтва вписалося багато шляхти і міщанства, а 1616 р. гетьман Сагайдачний з цілим козацьким військом; в сей спосіб стала братська школа — головною державною школою України, виховницею козацьких старшин, плекателькою української культури.

Петро Могила, київський митрополит.

Першим ректором школи був Кассіян Сакович, автор віршів на похорони гетьмана Сагайдачного. Великі записи і мастки зробив на школу боярин Іннокентій Гізель та найбільші заслуги для матеріального і духового підйому школи поклав митрополит Петро Могила (1600—1647). Він вихованок парижської колегії — впи-

сався сам у богоявленське брацтво, злучив власну школу з братською і підніс цю нову школу до гідности Академії. Академію zorganizував на взір французький та щедро її вивінував.

Могилянська Академія — була відповідно до вимог часу триступенна, обіймала ступень початкової науки, середний і університетський. Окремої опіки зазнавала реторика, тут прийнявся візантійський звичай держати офіційні „орації“ перед владиками, гетьманами або й іншими великими гостями; важним предметом науки була і поетика, що заправляла до деклямування і самостійного віршовання; окремою віткою поетики була драма; візантійську християнську драму навязувано до місцевих старопоганських драматичних останків, збережених у колядках, щедрівках, веснівках і гаївках; з тої сумішки виросла книжна шкільна драма й народна вертепна драма, з особливим кукловим (ляльковим) вертепом. Побіч школи і бурси була братська печатня, злучена з фабрикою паперу, звідси розходилися книги по всіх українських землях.

Коли братські і церковно-візантійські школи були безумовно православні з церковно-славянською як урядовою й викладною мовою, то уніятські школи — були дійсно більше національні. В уніятських школах допускали народну живу мову до науки, молитви й церковні пісні — обов'язували в живій мові, реторика і злучене з нею проповідництво — відвертало від візантійщини славянської, воліло польську мову, як не могло впровадити живої народної.

Головними уніятськими школами були Василянські колегії у Володимирі та в Почаєві та катедральні й богословські при катедрах уніятських владик.

Ніодна з тодішніх українських шкіл не відповідала ані формальним ані річевим вимогам нової національної школи, бо не стала плекателькою рідної мови, науки й культури. Політичні заверюхи спинювали й нищили всякі змагання, які зверталися до загальної направи та обнови. Українці перестають поволі [жити своїм власним життям, вони піддаються чужим впливам і чужим підшептам, виступ неvigласків підносять до значіння національних геройств (коліївщина — викликана й переведена московським висланником Залізняком — зовсім не для потреб і понук національних — але на конфедерацію барську).

Найсмутнішою появою стається обставина, що Українці перестають почуватися як один самостійний народ. Москвофільський табір обстоє одність й об'єднання з Росією, одержує з Росії всякі матеріальні й моральні піддержки, щоби вдер-

жатися при кермі народу; з пятном Каїна табор сей нищив і помагав нищити всяке здвигання української культури у 18. і 13. століттю, а навіть по розвалі царської Росії після світової війни не переводиться ще; він головно розкоринився в українських землях, що належали до польського королівства, або були посередно під польською владою, отже в правобережній Україні і на австро-угорських українських землях.

Польонофільський табор — мав свої дві медалеві сторони; в лівобережній Україні стояв на національній і державній основі, а хотів у Польщі найти собі союзника проти затій безцеремонної Москви; до сього напрямку належали такі учені як Теофан Прокопович, що хотяй переселився в Москву, деякий час ще їй не вірить, пише свою історичну драму „Владимірь“ (1705) і присвячує її гетьманови України, Іванови Мазепі та козацька старшина з такими своїми гетьманами, як Ізан Мазепа; другий соромний напрям цього табору становить темну картину в історії українського народу; сей напрям представляють рабські наганячі і запродавці, які для вигідного набогачування або зрадливих жіночих ласк зрікаються народної віри, народної чести, опоганюють всяку чесну роботу і прокажують живий організм народу.

Нещаслива боротьба під Полтавою 1709 р. — була одним з перших зударень обох цих таборів, вона скріпила москвофільський табор майже на два століття. Ані українська наука, ані гетьманська влада і гетьманська канцелярія не виобразували одноцільної всенародної мови, отже й не було усталеного формального вислову для української душі; якась мішанина церковщини й народньої мови запанувала в школі, церкві й науці. Мимо цього — окремих царський указ заборонив Київській Академії уживати навіть тої окремої „літературної“ мови, поручив завести російську мову і науковий плян російських університетів, мимо спротиву деяких професорів.

В 1720 р. появився новий указ, що забороняв печатання українських книг — вновъ книгъ никакихъ кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій не печатать, дабы никакой рознѣ и особаго нарѣчія въ нихъ не было“. В 1721 р. — заведено для всіх книг, печатаних на Україні російську цензуру, куди все треба було посилати „исправленія и согласія ради съ великороссійскимъ“. А коли 1824 р. архимандрит Печерської Лаври сам без цензора видав „Тріодь“, наложено на нього і на монастир 1.000 карбованців кари. Само дальше убійство української душі пішло швидким розгоном: 1764 р. знесено гетьманщину й названо офіційльно Україну „Малоросією“; 1785 р. зруйновано Січ, 1782 р. затвер-

джено в Україні кріпацтво — саме тоді, коли на Заході всіми силами йшла праця до визволення людства під політичним і духовим зглядом. Наслідки цих заряджень були страшні: коли ще перед 1750 р. було в лівобережній Україні 866 різних шкіл, то вже при кінці століття не стало ані одної української школи, за те зросла велика сіть російських і обеднуючих. В Правобережній Україні — під зверхністю Польщі, анархічної і малограмотної, не було таких формальних перепон, за те були саморічеві нещастя. Ворохобництво і завадіяцтво (звеличане опісля в деяких польських повістях), лишене всяких людських почувань і державних пожадань, яке добачувало своє щастя в „*liberum veto*“, у гнеті селянських і робітничих верств, у переслідуванні й вбиванні всяких іновірців і іногородців — се були плоди єзуїтської культури. Недостача всякого правосуддя та справедливости („*na jazdy*“) не дала змоги польському народови опам'ятатися, ще й пособила йому тягнути за собою в провалля і український народ.

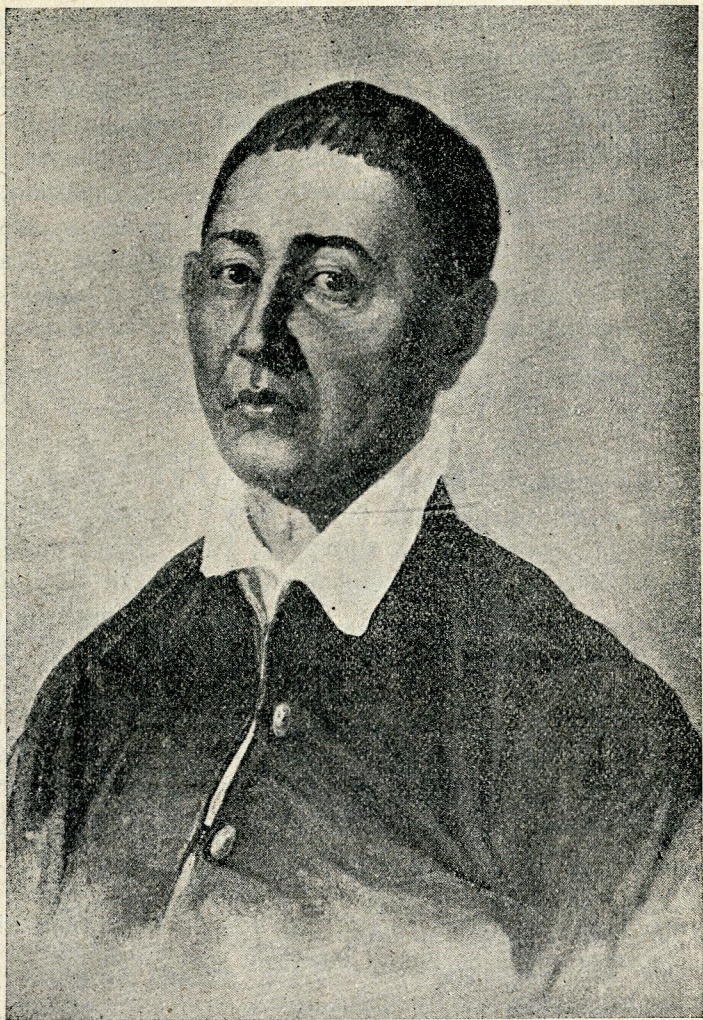
Одинокими представниками української науки й школи остались Василіянські монастирі, котрі однак не завсіди вміли належно годити народну честь з державно-польськими вимогами. Найбільше вславився Почаївський монастир, що мав власну друкарню, печатав книги, летучі листки, пісні та легенди, розповсюднювані по всіх ярмарках; його „Народовѣщаніє“ — було довгий час одиноким підручником до науки читання й писання, його „Богогласник“ (1790 р.) був найкрасшою збіркою української церковної лірики. Після прилучення до Росії зорганізовано і тут сейчас все церковно-духове життя на лад самодержавний. Дійшло вкінці до того; що Павло І. в 1800 р. заборонив навіть ставити церкви з трема банями в українським стилі. І серед тої роботи навіть не доглянули завойовники, що святі ініснії запорожської Січи — перевезли козацькі невиміраки на Кубань, як талісмани грядучого політичного відродження, а з українського народу вийшов великий поет, учитель і філософ Григорій Савич Сковорода, що поклав підвалини під наше духове відродження й загально народне воскресення.

8. Григорій Савич Сковорода.

Григорій Савич Сковорода (1722—1794) син вільних козаків, родився в Чернухах у Полтавській губернії. Науку покінчив правильно: парохіяльну школу в ріднім селі, а братсько-гуманістичну школу в Києві; був найпершим учеником, вивінований

з природи гарним теноровим голосом, грав на сопівці, флеті, скрипці, гуслах і бандурі. Деякий час був за посередництвом любимця цариці Єлисавети, Розумовського, придворним царським співаком у Москві; відтак з російським посольством поїхав в Австрію й на Угорщину,

Григорій Савич Сковорода.

де доповнив своє освітання у Відні. Тоді пізнав докладно класичні старинні літератури та володів у письмі й у слові латинською й грецькою мовою так, що міг навіть писати латинські вірші: крім старинних мов знав також німецьку, французьку та

єврейську, міг отже своє наукове знання опирати на самих джерелах і безпосередно. Покінчивши свої науки в обсягу артистичного або філософічного виділу, вернув на Україну, але не думав висвячуватися на православного попа. Коли його деякі намовляли і робили йому вигляди на кар'єру, він сказав гордо: „развѣ вы хотите, чтобы я умножилъ число фарисеевъ? Ъйте жирно, пийте сладко, одѣвайтесь мягко й монашествуйте, — а Сковорода полагаетъ монашество въ жизни нестяжательный, малодовольствѣ, воздержности, въ лишенію всего не нужного, дабы пріобрѣсть все нужнѣйшее, въ отверженіи всѣхъ прихотей, дабы сохранить себе самого въ цѣлости, въ обузданіи самолюбія, дабы удобнѣе исполнить заповѣдь любви къ ближнему, въ исканіи славы Божіей, а не славы человѣческой“. Від зарання станув Сковорода на чистоарійській філософічній основі життя, обмежився до рослинних страв, овочів та меду, а мяса не уживав як перший з нових українських вегетаріянців. „Мяса и рыбы не вкушаю не по суевѣрю, но по внутреннему своему разположенію“.

В р. 1750 одержав Сковорода посаду учителя поетики в духовній колегії в Переяславі; тут написав свою поетику „Разсужденіе о поэзии и руководство къ искусству оной“ — се після Боаля та Опіца третій з ряду великий підручник нової поетики у всесвітній літературі. Замість схоластичного механічного віршування, оглядаючогося на числення складів після старинної метрики, поклав Сковорода природний наголос в основу своєї ритміки і впровадив поперемінне й правильне наступство наголошених і ненаголошених складів. В цей спосіб впровадив Сковорода в українську поезію нову основу; вже сам уживав він ямбічні, трохеїчні та дактичні стопи в ріжній віршовій злучі; поезії надав Сковорода народню прикмету, впровадивши простолюдні образи, рефрени й романтичні оклики. Чимало з творів Сковороди стали народними піснями і ніхто їх вже не розбере, інші як „Всякому городу нрав і права“ — перейшли в народ, в уст народа зістали записані як народні пісні і щойно опісля встановлено їх автора.

Сковорода не вганяючи за світською славою не дбав про збирання й зберігання своїх творів. Задержалися дві збірки поетичних творів Сковороди: „Садъ божественныхъ пѣсней, прозябшій изъ зернѣ священнаго писанія“ (1758 р.) „Басни харковскія“ (з 1774 р.).

Щоби знати, що Сковорода був не лишень учителем поетики, але дійсним поетом, вистане перечитати одну-дві його поезійки:

„Ой ты, птичко жолтобоко, не кладь гнізда високо,
Клади на зеленой травці, на молоденькой муравці.
Отъ яструбъ надъ головою висить, хочеть ухватить,
Вашею живеть онъ кровю, от от когти онъ острить !

Або :

Кто серцемъ чистъ и душею не нужна тому брана,
Не нужен шоломъ на шею, не нужна ему война“.

Сковорода був своїми учениками дуже люблений; в дусі гуманізму заохочував їх до праці в народнім напрямі, сам послугувався народною мовою і других вчив її любити, через те стався він учителем молодого покоління, з котрого мав незадовго вийти творець Енеїди. Зависним оком дивилися на се його товариші, переважно обрусителі, длятого найпершу з краю нагоду вихіснували, щоби запізвати Сковороду перед єпископський суд. Єпископ без всякого дальшого доходження, опершися на доносі, наказав Сковороді придержуватися „літературної“ мови і старої схолястичної складової метрики. Тоді Сковорода сказав гордо: *alia res sceptrum, alia plectrum* (пастирський жезл не то саме, що пастирська тримбіта).

Усунений з посади скитався Сковорода по різних місцях, перебуваючи в хуторах приятелів й учнів, серед лісів, по пасічнискх і садах—співав, творив і роздумував, складаючи свої філософічні твори. В 1759 р. покликано Сковороду на учителя клясичної фільольогії в харківську колегію — де перебув до 1768 р., як учитель грецької й латинської літератури, опісля й етики. Коли темні духи знов його запізували перед суд за ересь (був строгим вегетаріянцем!) — і не придалася академічна диспута, якої домагався Сковорода, тоді Сковорода зрікся посади і став учителем всенародним в найкрасшім розумінню слова: ходив по всій Україні — як Сократ й учив на торгах, відпустах, празниках, заложив летучу школу лірників, котрих сам учив козацьких дум, легенд і духовних пісень власних або переданих, відбував принагідні виклади в монастирях, в домах поміщиків і козаків, приятелів й учнів, куди він заповідав свій приїзд, туди вже зіздилися й сходилися зі всіх сторін, всі жадні почути науку—в сей спосіб утворив Сковорода перші летучі народні університетські виклади, за це прозвали його „українською ходячою академією“. Тоді то відписували твори філософа з рук до рук і кождий старався придбати собі або орігінал або як найбільше відписів. Через цю обставину — твори Сковороди, хотяй не печатані, стали відомі всюди на Україні, між козацтвом, поміщиками і селянством — та

були по свідоцтву Шевченка ще за часів Тараса найбільше улюбленого лектурою побіч св. Письма. В часах, коли зросійшено всі українські школи й церкви, твори Сковороди — підготували загальне українське воскресення. Зовнішнім висловом діяльності Сковороди було це, що Сковородинці, почитаючи пам'ять свого учителя зложили 400.000 карбованців на заснування університету в Харкові. Однак з цензурних зглядів — не можна було печатати творів Сковороди, хіба в уривках, або виїмках. Шойно в сотні роковини смерті філософа видав професор харківського університету Д. І. Багалій — велику частину творів Сковороди — але знов не всі, бо царська цензура не перепустила і тепер.

Доси віднайдено 17 оригінальних творів Сковороди, 7 перекладів з Ціцерона, Плутарха й інших. Сковорода помер тихо й незаметно в пасіці одного свого ученика, похований в саді в пасіці, а на плиті над могилою казав собі вирити: „мір ъ ловилъ мене, но не поймалъ“ — було се свобідне перелицьовання написи на гробі славного грецького атоміста Демокріта: „οὐδέν με ἐξήπατήσεν ἢ φιλοζωΐε“.

Могила нашого філософа ще доси самітна і занедбана, твори його ще доси мало або й зовсім невидані й незнані, лишень відгомін їх в Котляревського, Шевченка й Куліша — голосить нам про невміручість думки великого філософа.

Філософічні твори Сковороди, печатані: „Наркисъ“. Разглаголь о том: „Узнай себе!“, „О древнимъ мирѣ“ (1772), „Бесѣда-двое“, „О душевномъ мирѣ“, „Алфавитъ“ или „Букваръ мира“, „Израильскій змѣй“ (доси ще в цілости не виданий), „Брань Архистратига Михаила съ сатаною — о семъ: легко быть благимъ“ „Асхань, о познаніи себе самого“ „Потопъ зміинъ“ „Симфонія“.

В своїх творах — подає Сковорода критику старинної й новішої філософії — через се кладе основи для будучого нашого історика філософії та розвиває власну систему. Сковорода є раціоналістичним богословом, ідеїстом; з одної сторони помітний вплив католицької містики — Ангела Сілезія (Шлеського), навязаний до візантійської містики Івана Вишенського, з другої сторони — приймив Сковорода в себе всі красші добутки французького раціоналізму й старинної атомістики, о скільки вони дали погодитися з релігійним світоглядом. Для історії виховання й навчання в Україні — має Сковорода практичне й теоретичне значіння; він був професором і в Переяславі і в Харкові й приватним учителем, що виховав сотки молодого ідейного покоління;

він написав два теоретичні твори: „Благодарный Еродій“ та „Убогий жайворонок“ та розкинув по своїх філософічних розговорах много красних виховних гадок. „Притча нареченна Еродій — въ ней розглагольствуєть обезьяна со птенцом Еродієвымъ о воспытаніи“. Сама теорія виховання обрана тут у форму притчи байки: Еродій, птиця благодарности, прозорливости й чоловіколюбія, а рівночасно ворог зміїв, буфонів та їдських жаб — розговорює з малою представницею висшої образованности“.

Отець Еродія держиться трьох засад: 1) благородити, 2) сохранили дітям молоде здоровля, 3) благонавчити дітий. Хто цих начальних заложень не сповнив, не є батьком дітий. Батько — відтак не сміє ніколи дитині сказати, що не має часу для неї щось бажане робити, бо нема ліпшого заняття як виховування та й нема нічого красшого й певнішого як блага виховання; ані чин, ані богацтва, ані рід, ані ласка вельмож — цього не заступлять. Хто родився благо і до благодотворення, цього найлучшим учителем і провідником є природа, „врывающаяся в сердца сѣмя благія вони, да помалу-малу безъ препятствій возрасши, самовольно и доброохотно дѣлаемъ все тое, еже свято и угодпо есть предъ Богомъ и человекѣ“. Бо який-же хосен з ангельського язика, що без доброї гадки? з подрібної науки, що без благого серця? У людей повно науки, а прецінь вони живуть о много хижійше як птиці, менше здержано як скоти, більше злобно як звірі, більше лукаво як гадюки, більше неспокійно як риби, більше невірнo як море, більше небезпечно, як африканські піски; — а длячого? бо зродилися не для добра, а для моди; а мода се море потопаючих, сторона прокажених, загорода лютих левів, остров полонених, печ розпалююча похоти, пир біснуючихся, рик і шорох від пянобезумних, які ніколи не отверезяться, „кратко сказать слѣпцы за слѣпцемъ въ бездну грядуще“; щасливий, хто не йде туди, або ще в пору заверне, узнавши свій блуд! Не само язикове або формальне знання витворяє благість і характер, але його примінення в життю — чисте серце — ось вам найвисша ціль виховання і благодарности! „Наше добро въ огнѣ не горить, въ водѣ не тонетъ“. А коли малпа запрошає бузька у свій дім, щоби подивитися як там за добрі й грубі гроші „попугаї“ виховали її діти:

„Мартишка; моя пограєть тебѣ на лютнѣ, Вертушка запоить или потанчить, Кузя и Кузурка любимы на красоту, знаешь ли, что они пѣсеньки слогають? а синокъ мой при дворѣ Марокскаго владѣльца осажемъ“, — він дістав в нагороду навіть золоту

табакерку, хочай сам табаки не заживає! Бузько дякує за цю приємність, не цікавий на те чуже, неприродне, пусте й антинаціональне виховання, йому дорожша рідна природна сторона й рідна українська пісня, яку він співає малпі на відлеті: „Соловейку-сватку-сватку, Чи бував ти в садку - в садку?“. Таку саму не безпосередно наукову, але повістеву форму має і другий виховний твір Сковороди: „Убогий жайворонок“; тут є два типи: учений в школах у полугаїв тетервак і смирний природно-вихований жайворонок; на обох цих типах виказує Сковорода різницю виховання обох напрямків: шкільне модерне виховання є більше формальне, ціль його — зберегти зовнішню легальність; „будь ти яким хочеш у внутрі, навіть десяти шибениць достоїн, що в тім за біда? Тайни Бог відає і коли би ти мав лишень добру славу в світі і був почитаний в числі знаменитих людей, не бійся, держися, не впадеш во віки! бо „не тотъ правъ, кто въ существѣ правъ, но то, кто вѣдь не прав по истинѣ, показаться правимъ имѣть и одынъ такли выдѣ правоти имѣть, хитро лицемѣрствуя и щаствуя стезею епазительных оных притчи: конци въ воду“! За те природно вихований жайворонок заступає внутрішню моральність виховання; після нього нема хісна на землі для тих, що вміють багато читати, а самі суть беззаконниками, він хочай смирніший та щасливий дійсно. Надутий тетервак засів на полю зі своєю ріднею до чужої паші, надійшов стрілець, чотирох з родини убив, прочі покалічені ледви спаслися. Ціла ця педагогічна байка кінчиться низкою практичних рад і приказок:

Не то орелъ, що лѣтаєть но то, хто легко сѣдаєть,
Не то скудея, що убогой, то то, що жаєть много;
Снасть ловить рыбы и звѣри, и птицъ вишедшихъ изъ мѣри,
Лучше мнѣ сахаръ зъ водою, нежели сахаръ съ бѣдою“.

Світ і люди се та захоплююча книга, з котрої природний вихованець мусить уміти завсігди читати й учитися, а збереже тоді чисте серце, а в серцю вічну весну, благовидне небо, чудний рай, великого Бога. Таке природне виховання — всюди бувало в Україні, длятого сюди прийшла в останнє Правда, поки мала переселитися раз на все до небес. Головною задачею природної школи є навчати духового смирення, обмеження бажань і похотий, підпорядкувати се завсігди під закон моральності, не задати того, чого і на небі не має, не дурити дітей, що вони на світі лишень для чинів і панування бо хочай булоби око не вчене, але природно образоване, воно догляне лучше все це, що благе є, убагородняти серце і духа і на тій багородности здвигати

щастя вихованця і загалу. Само висмівання зовнішнього й формального виховання сьогодні вже не вистарчас, було у 18 ст. диктоване глибоким патріотичним почуттям, що ображалось новими об'єдинительними російськими ложнопросвіщеніями в Україні. З того становиска треба Сковороду уважати першим українським протестантом проти російського духового завоювання, за першого нового всеукраїнського учителя, що поклав трівкі основи до духового воскресення, за першого нового мученика котрому приходилося не одну гірку чашу випити на хрестоноснім народнім шляху; в хвилях, коли замкнено обо зросійщено українську школу, Сковорода вказав народови шлях приватного навчання й образования, та підготовив почву для Котляревського, для Харківських діячів і для Шевченка; для того годиться добу нашого воскресення зачинати від цього великого нашого філософа.

9. Німецьке шкільництво.

Німецьке шкільництво — не представляло аж до 18 ст. нічого питоменного й нового. Німецький гуманізм був радше протинаціональним, латинським формалізмом, як дійсним пеняттям клясичними ідеалами; німецька реформація знов викликала довгі політичні заворушення, яких вислідом була трийцятьлітна війна, а завершенням поділ Німеччини на південну католицьку під проводом Габсбургів і північну протестантську під кермою Гогенцолернів. Через це — спинився розвій німецької культури на добре одно століття; через це і розвій німецького шкільництва пішов двома шляхами.

Католицьке шкільництво — спочивало як всюда в католицькій Європі, в руках німецького духовенства. Особливо в ділянці народного шкільництва наступили деякі зміни на краще, коли ним взяли займатися Піярісти.

Основателем Піярістів — „*fratres scholarum piarum*“ був римський священник Іосиф з Калязанц (1556—1643); займаючися плеканням хорих і убогих хотів він облекшити виховання бідним верствам і займатися сиротами; в тій цілі отворив у своїм парох яльнім домі елементарну школу для найбідніших дітей і сиріт, давав їм харч, одежу та сам учив, або в міру потреби оплачував окремих учителів. В 1612 р. — він начеркнув устав організаційний і науковий для своєї школи. 1622 р. перемінено це шкільне братство в окремий чин Піярістів — „*patres scholarum piarum*“, папа затвердив цей чин і віддав йому ведення всіх католицьких народних шкіл, так як Єзуїтам віддано

середнє шкільництво. В католицькій Німеччині мали Піярісти не лишень много народних, але також і середні школи. Вихованням дівчат займався окремий жіночий чин Сестер Урсулянок, оснований ще 1537 р., якому науковий плян „*Institutio feminae*“ виготовив звісний Еспанець, Вівес. Однак брак одностайности науки, методи, і підручників не міг пособити доброму розвиткови школи; відтак недовіря, з яким і Піярісти відносилися до всякого поступу і всіх неоспоримих добутків нового виховання й навчання, відтягало народні маси від шкіл; вкінці аморальна і некатолицька діяльність Єзуїтів — викликала загальну відразу до всего чернецтва і всіх його праць.

В 1773 р. знесено в державі Габсбургів Єзуїтів, а в 1774. відобрано духовенству і церкві все шкільництво взагалі; тоді вийшов перший шкільний закон: „*Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal, Haupt und Trivialschulen*“, силою котрого держава переймала на себе організацію й удержання шкіл. Викладною мовою цих шкіл була німецька мова, а в ненімецьких краях, що належали до Габсбургів, заводилося ще побіч німецької рідну мову. Від Наполеонських воєн Баварія відділилася від Габсбургів і спершу організувала власне шкільництво, відтак примінилася до прусько-німецького шкільного закону; за те Австрія поширила свій вплив і свою організацію на всю велику область славянських і ненімецьких земель і їм накинута свою шкільну організацію. Від 1849 р. повстало у Відні окреме Міністерство Освіти для шкільництва „коронних“ австрійських країв і йому підчинено всі прилюдні і приватні школи. Професор Герман Боніц випрацював „Начерк організації для гімназій і реальних шкіл“ (*Organisations—Entwurf*), який на основі цісарського розпорядку з дня 16 вересня 1849 р. став обов'язувати: давні шестикласові латинські переіменовано на (осьмокласові гімназії, додавши сюди два підготовні роки університетські, в цих школах головний натиск положено на науку латинської і грецької мови, та присвячено їм найбільше часу науки з покривдженням реальних математично-природних предметів; побіч гімназій утворено реальні школи з сімома класами з поминенням класичної філософії, а заведенням французької, зглядно англійської мови і французько-англійського пляну навчання з головним підкреслюванням реальних предметів.

Коли народні школи були „народні“ о стілько, що допускали побіч німецького науку в рідній мові, то всі середні і висші школи були виключно німецькі. Щойно гроза нової революції застала нездарного цісаря Фраца Йосифа розпорядком з р. 1867 обноро-

довити всі школи по всіх краях і для всіх народів Австрії, однак і від тоді цісарським патентом зроблено виїмок одинокий на цілу Австрію відносно до українських середніх шкіл, котрих креовання по волі польської шляхти віддав цісар галицькому плюральному соймови, в яким одинокою підпорою Українців мусіла бути „музикантська“ обструкція. Австрійські школи — були менше плекателями науки, а більше заведеннями державними, що мали приспособити для держави відповідних урядників; школа отже не вчила для життя і поступу, але для держави; наука була більше формальною дресурою ума, як дійсним навчанням, а введення каталогів і „чорних книг“ — „Scham und Ehrenbuch“ — надало вихованню чистонімецький вигляд; у приміненню до українських відносин — се лихо ще потроїлося. Часті нещастя, — до яких доводила така шкільна поведінка не лишень в Галичині, але й всюди в Австрії, а також і вимоги поступу заставили Міністра Мархета в 1908 р. обмежити й облегчити іспити зрілости в школах середніх та змінити методи навчання, усунувши підручні каталоги та часті іспитовання.

Поступова реформа Мархета викликала сейчас реакцію, а його наслідник видав навіть розпорядження, обмежуюче та змагаюче до цього, щоби біднійшу молодіж не допускати до середніх шкіл, а завертати до практичних ремісничо-торговельно-промислових шкіл; — поки справа реформи могла набрати якоїсь конкретної форми, вибухла в тій самій струпішілій Австрії світова війна — і Австрія розлетілася скорше, чим та війна покінчилася, котру вона сповила.

Протестантське шкільництво було майже від свогого первопочину чистонародне і державне. Удержання шкіл взяли на себе поодинокі міста або князівства; в їх інтересі було, щоби школи розвивалися і кожний горожанин з них користав. Дятого вчасно вже обов'язував шкільний примус; в князівстві Веймар від 1619 р., Гота 1642, Бравншвайг Вольфенгеттне 1647, Віртенберг 1649, Пруси 1716. По стороні протестантській заслужилися у шкільництві Пієтісти — „collegia pietatis“. Основником протестантського „брацтва набожности“ був Пилип Яков Спеннер, а шкільним організатором був професор з Гале Август Герман Франке (1663—1727). Зі складок оснував Франке спершу сирітську школу, яку опісля поширив на три типи: школа для убогих — себто початкова — *Armenschule*, та горожанська школа — „*Bürgerschule*“ та дворянська школа „*Paedagogium*“; 1697 р. отворив Франке латинську школу для хлопців — *Latina*, а по році ще дівочу

Guäseum; в 1701 р. покінчив будову сирітського дому — Waisenhaus і тоді обняв у свій круг праці всецілість науки і відповів у своїх школах потребам всіх станів; крім бурси та інтернату мала франкевська шкільна республіка також власну книгарню, папірню і аптику.

Франкевські заведення були обов'язуючим перовзором для пієтистівських шкіл. Виховання в цих школах було строго релігійне, немов-то монастирське у протестантській душі; пієтисти хотіли завернути також до первохристиянських форм життя, для того осуджували всяку розкіш і життєву радість, отже і проходи, ігру, танець, концерти, театри, а навіть байдужніли для світської науки і всіх її нових добутоків. Щоби охоронити молодіж перед подібними спокусами, пієтисти казали в школах весь час учити, а як найменше лишати вільного і безконтрольного часу. примінювали суворі кари та упокорення, знесли прилюдні похвали, иагороди, пописи. Наука щоденна тревала 7 годин, з того 4 години учено релігії і моралі, а 3 години читання, писання, числення, та деяких реалій; обов'язковими були ручні й фізичні роботи, як рубання дров, замітання, прання, та праця в городі.¹³

Латинські школи пієтистів були дещо свободніше уряджені: побіч релігії — навчалася в достаточнім обсязі реальних предметів, хотяй при латинській і грецькій мові обмежувалися до церковних письменників, а полишано поганських; богатша молодіж вчилася нових мов, головно французької; побіч школи були богаті музеї і городи — ботанічний, природничий, географічний та історичний. Наука не ділилася на класи, а всюди обов'язувала паралельна система: ученик міг рівночасно належати в мовній групі до нисших клас, а в реальній групі до висших і навпаки, один ученик міг відповідно до своїх здібностей належати до різних відділів; за відпочинок уважалася праця в ремісницьких варстатах, музика, рисунки та наукові прогульки. Наука тривала денно 10, опісля 8 годин, із-за того всяка активність і самостійність праці була виключена. До року були два неголосні чвертьрічні і два прилюдні піврічні іспити. Учителі мешкали разом з учениками та були зобов'язані загальним уставом. Подрібні інструкції і поспільне візитовання годин причинялися до успішної праці; що місяця відбувалися спільні наради, конференції учителів. Для образования учителів у пієтистичних школах, оснував сам Франке учительський семінар — *seminarium selectum profectorum*; тут учителі діставали даром харч і удержання і нераз два роки пригтовлювалися до учительського звання, де зобов'язувалися постійно вчити в пієтистичних

школах; сей семінар став у цілій Німеччині перовзором для учительських семінарів, де виховувалося будучих народних учителів.

Як дальше звено праці Франке — було основання в Берліні першої реальної школи — *oekonomisch-mathematische Realschule* — як новий тип середньої школи побіч гуманістично-латинської.

Свобідніший напрям у протестантським шкільництві — представляли філантропісти. Творцем філантропізму є Іван Бернгард Базедов (1723—1790). При допомозі свого князя Леопольда з Ангальт Дессав, оснував Базедов 1774 р. науковий заклад „*Philantropin*“ — „себто школа дружби людства і доброго знання для учнів і молодих учителів“. „*Wir sind Philantropen oder Kosmopoliten, — Rußland oder Dänemarks Souveränität wird in unseren Lehren und Urteilen nicht nachgesetzt der Schweitzerischen Freiheit; der Zweck der Erziehung muß sein, einen Europeär zu bilden*“ — голосив шумно в тоні грецьких софістів Базедов, відкликуючися до всіх народів Європи, щоби посиляли в його заведення дітей на науку. Плян щоденної науки був дуже шумно розложений: 7 годин спання, 6 годин убирання, їдження і розривки, 1 година повільного неладу, 5 годин науки, 3 години танців, їзда верхом, змагань і то що з руханки, 2 години ручних робіт. За приміром Єзуїтів — введено ще голосніші шкільні свята, пописи, іспити, відзначування посунені до крайности і смішности. Мимо цього, що обовязково навчано трох релігій: дійстичної, загальнохристиянської та конфесійної, а з чужих мов французьку й інші в міру потреби та національности учнів, — заклад вже 1793. р. розлетівся, полишаючи хіба свою поступовість і вільнодумність німецькій будучій школі. З філантропійної школи вийшли два — головно для Німеччини славні педагоги — Йоган Генрих Кампе, — що обробив для школи і для молодези Робінзона та Гутс-Мутс, творець німецької гімнастики, який до сеї науки використав своєрідні ігри й звички та виховав це молоде покоління, що в часі Наполеонських воєн з Теодором Кернером пішло у визвольну боротьбу проти Наполеона і чужих наїздників. У своїх педагогічних творах не представляє Базедов нічого нового, а популяризує лише виховні засади Коменського, Русса і інших; його буквар 1770 р. „*Das Methodebuch für Väter und Mütter der Familien und Völker*“ — де він у чотирьох томах подає всецілість знання — ілюстрований знімченим поляком Ходовацьким — був дослівним наслідуванням Коменського, для того і сей твір прозивала „*Orbis pictus* 18-го століття“; серед небогатої

тоді виховної літератури був сей буквар — влучним підручником для учителів, бо зібрав енциклопедично все, що в ділянці виховання й навчання досі здобулося. Другий твір Базедова 1668 р. „Vorstellungen an Menschenfreunde und vermögende Männer üben Schulen, Studien, und ihren Einfluß auf die öffentliche Wohlfahrt“ усталює вже існуючу чотиродільність шкіл: народні школи — для початкової науки, реальні школи без латини до 16 го року життя для практичних цілей і потреб життя, гуманістично латинські гімназії — з пляном зближенням до новочасних гімназій — та високі школи академії й університети, що служать для самої науки й дослідів.

Окремий рід протестантських середніх шкіл — становили боярські академії *Ritterakademien* — з переважаючим військовим образованием. Плян і організацію таких шкіл подав Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646—1716) у творі: „Nova methodus docendi discendique iuris. Ляйбніц дав також почин до основання Берлінської Академії науки в 1700 р. в якій був першим предсідником; академія ця причинилася до усталення німецької мови і термінології та поклала основи до німецької науки. В 1687 р. починається також німчення латинських університетів в Німеччині; перший, що почав по німецьки викладати був Християн Томазіус, професор в Липську; за його приміром пішли й інші і вже з початком 18 століття всі університети в Німеччині були знімчені.

Довгий час однак — ще по всіх князівствах та уділах німецьких не було однастайности в організації школи. Щойно через скріплення пруського впливу починається однастайність. В 1717 р. запровадив Фридрих Вільгельм I. шкільний примус. В 1787 р. утворено в Берліні „Das Oberschulkollegium“ найвисшу шкільну державну владу, під котру підчинено все пруське шкільництво. В 1788 р. заведено у всіх середніх школах державні іспити зрілості, та знесено тим самим окремі вступні іспити по університетах. В 1816 р. введено одноцільний науковий плян обовязково у всіх державних і приватних школах „Normallehrplan für die preußischen Gymnasien“, — випрацьований через Івана Шульца. В тім самім році шкільна колегія одержала нову назву: „Sektion für kultus und öffentlichen Unterricht“. Шкільна секція запровадила державні іспити для кандидатів учительського звання при новоутворенім (1810) університеті в Берліні. За Прусією пішли всі прочі князівства, приймаючи загально плян і організацію науки пруської школи. Коли утворено німецький дер-

жавний союз — Deutschen Bund під проводом Гогенцолернів — тоді 1817 р. — наступила одноцільність школи в Німеччині. Всі школи німецькі підчинено спільному Міністерству освіти, яке в поодиноких краях і князівствах мало підчинені собі освітні колегії. Тоді всі приватні школи або перейшли остаточно на рахунок держави, або примінилися до всіх вимог державних шкіл, коли хотіли мати право прилюдности

В р. 1882. — випрацював Д-р Герман Боніц, автор австрійського шкільного начерку, новий науковий плян для всіх німецьких середніх шкіл; плян сей в 1900 р. зревідований і доповнений обов'язував аж до упадку німецького цісарства.

IV. Девятнацятье століття.

Девятнацятье століття — це століття нових дослідів і нових добутоків в кожній ділянці людського життя. В державнім устрою паде самодержавіє, а на його місце добувається конституційна монархія та демократична республіка; вузконаціональні й односторонно-соціальні підпори одиничного (індивідуального) й громадського життя — співжиття порохнавають, а людство шукає тревалих наукових і суспільних основ для своєї будуччини. Наукове життя відкидає всяке пустомельство і всяку голословну спекуляцію; розгляд і дослід, зіставлення і досвід рішають про всякі стійности життя і слова, думання і знання; праця тілесна чи умова стається услів'ям всякого розвою і всякого поступу. Цей вплив видно також і в шкільництві. Школа спершу державна, що має на меті приготувати для держави відповідний стан урядників, перемінюється поволи в школу праці і стає мірилом животности, вдачі і спроможности даного народу, її ціль виховати трудяще й образоване покоління.

Народна школа — недавно що створена перетворилася на двостепенні курси приблизно з чотирма роками науки на кожний ступень. Нисший курс — має на цілі виростати тілесні сили, плекати змисли, розвивати пізнання та заставляти поступенно до умового думання. Висший курс — збирає і порядкує набуване змислове пізнання в заокруглену цілість і старається його примінювати до дійсних потреб життя і наглядних потреб часу. Завершенням науки народної школи — сталися фахові школи, які мають на цілі не загальне практичне образовання, а подрібно-окреме в одній ділянці людського знання, чи буття; сюди належать рільничі, лісові, торговельні, окремеремісницькі, а вчасти учительські семінарії. Основним предметом науки народної школи була рідна мова, а в рідній мові відповідна поступенно впорядкована й розложена скількість змислового й річевого знання та його умового опановання; географічно-сторичні та математично-природничі відомости розросталися

в народній школі в міру духового розвою і справдішного поступу. Поза тим вчили ще в народній школі якої сусідної мови та одної світової новітньої.

Наука руханки — обовязкова також мала різні напрями. Довгий час покутувала по школах тяжка „німецька“ руханка, яка з одної сторони хотіла насилувати тіло до всяких атлетичних і акробатичних рухів, з другої сторони завертала до строгої військової поведінки і старалася виплекати сильних і здорових вояків, оборонців вітчизни, держави й пануючого. Німецька руханка спричинювала дуже часто каліцтва серед молодези, а прислуги її не виплачувалися звичайно за шкоди, які приносила. Дятого вчасно переважив у руханці шведський напрям. Шведська руханка не вимагала ані окремих руханкових приміщень, ані не вишувала небувалих і карколомних приладів, а примінювалася до даних обставин; першим услів'ям шведської руханки були вправи на вільнім воздусі; ці вправи обняли похід одинцем і громадний, злучений з ритмічним бігом, скоком та різним розмахом тіла і послуговувалися дуже буденними приладами, як посторонок, щудла, санки, лижви, лещата. Ціль шведської руханки була життєво-практична: розвивати й виростати тілесні сили легкими рухами, осягати тілесну розкіш частими походами й прогульками станути в безпосередню лучність з природою, насолоджуватися всіми її появами й новостями та по змисловім огляданню підноситися поступенно до понятного пізнання й умового вглянення.

Окремополітичних чи військових цілий спокійна Швеція не предбачувала. Щойно нові політичні події — завернули людство назад до німецької поведінки, на цей раз припала заслуга свободній і великій Англії ужити й примінити руханку до національних і державно-військових потреб та створити світову організацію пласту — але це вже історія двадцятого століття. Ще одну заслугу має Швеція в розвою народної школи: зі Швеції вийшла наука зручності — слейд; шкільну молодіж заставляли до праці; хлопці витесували й вирізували пилочками, опісля клеїли й виробляли з глини й гіпсу, дівчата виробляли голками панчохи, мережали, гафтували, шили. Ця новість зараз прийнялася в цілій Європі, хотяй вимагала не знаної ще доси обережності й уважливості, щоби малодосвідчена молодіж не скалічила себе або другого. З причини сього побоювання, а радше ще дятого, що чистоаристократична вдача в більшій частини учених дев'ятнадцятого століття ще не перевелася і вона наказувала відразу до всякої змислової й фізичної праці, — шведська наука зручності поступала поволи вперед, не всюди давала намічені успіхи, не

всюди приносила хосен, длятого мусіла переказати свої ціли властивій школі праці, що повстає у XX століттю. Спів і гра на струнних знярядях — мали в XIX ст. також більше релігійний, як світський характер. Наслідок всего був такий, що народна школа нисша звичайно ніколи не осягала намічених шкільним пляном цілий, а народна школа висша — не доходила також до такої вдатности, щоби можна її вислідами хвалитися. Хотяй у цілій Европі заведена вже була обовязковість науки, прилюдність школи й державність учительства та причин недостачі треба шукати з одної сторони в ніби аристократичних затіях й остельностях кермуючих та інтелігентних кругів, з другої сторони в лихій методі навчання. Майже всюди була народна школа підчинена під політичну владу, із-за цього обмежена була свобода слова і діла і так лихо платного учительства. Малограмотність і байдужність, посунена часто до лінивства, не причинялися до піднесення й усовершування способів навчання. Хотяй сама дидактика й методика поступили вперед, то не нашли вони належного приступу до широких верств учительства XIX віку.

Середна школа XIX століття переходить також цілу низку перемін і переображень. І вона є двостепенна: нисша середна школа — наближається до висшої народної та поширює її область навчання чужими мовами новими або старими; висша середна школа — подає систематичний і строгонауковий курс відомостей з кожної ділянки людського знання. Вона має два види: реальна середна школа — оперта на англійським емпіризмі і французьким раціоналізмі, бере за основу образования реальні відомости, отже географічно-математично-природничі з області природи, живучі мови з області языкознавства; гуманістична середна школа — дає перевагу старинній грецько-латинській культурі, а не доцінює й помачушому узгляднює реальні предмети.

Обсяг відомостей, зачеркнений пляном середної школи, є вистарчаючий, одні ціли й способи навчання в середній школі ще невідповідні. Середна школа XIX ст. має достарчити для держави потрібних урядників і знатоків; вона не йде до осягання ціли одиничною але громадною поведінкою; молодіж пересіває як через решето, часто густо примінює неправду й насили, щоби зреалізувати якусь бічну, а зовсім вже не научну ціль. З учеників робляться мученики, з учителів виобразовується поганый тип мучителів і катів. Рішаючими чинниками — в признанню степення знання стають шовіністично-клясові згляди, або протекція і симонія. Супроти таких заложень годі сподіватися якоїсь лучшої методики: акаде-

мічні виклади, відси-досівські накази, памяtnі вимоги, а рідко дуже дійсне навчання при допоміж образу, рисунку, наведення й випровадження, а ще рідше при допоміж природи та її природних оказів при допоміж досліду й провірювання. Окремими засобами, ведучими до бажаних вислідів, є часті іспити і двійки, різного рода катальоги й чорні книжки, часті кари за найменші провини, догани та виключення.

Середна школа XIX ст. — стала джерелом многих молодечих трагедій, причиною многих семейних нещасть, розсадником зде-нервовання й несамовитости. Одним з перших, що звернув увагу на цей неприродний стан середної школи, був російський психіатр Д-р Ігнатієв, котрий переконався, що в школі 79% тратило на вазі в році пересічно 3½ до 5 фунтів, 11% задержало свою вагу, а ледво 10% дещо прибрали на вазі; причину сього лиха бачив у хибнім способі навчання: учителі не будували своєї праці на психольогічних заложеннях, а на чистофізичних перегонах і частих іспитах, коли отже рівномірно ведена наукова праця ніколи не нищить організму та праця середної школи — нищить, отже вона була ненаукова і неприродна! Але при кінці XIX ст. — стала гадка Д-р Ігнатієва загальним постулятом і викликала в цій справі велику й могутчу полемічну літературу. Один з німецьких поступових учителів Шрайбер так схарактеризував обставини в німецькій середній школі: в школі повстає великий навал праці, бо кождий учитель спішиться, щоби „вичерпати в пору приписаний матеріал, ученик не є фізично в силі завдану ріжнородну лекцію в однім дні переробити, потішаючи слова родичів чи опікунів не помагають, ученик вертає зі школи з двійкою, з давним невивченим ще і з новим не менше обемистим і тяжким матеріалом; ученик затрачує свої молодецькі мрії, попадає в роспуку, не доїсть, не виспитья, у сні вчиться, через сон зривається до науки або до відповіді, напів притомний йде до школи, напів притомний вертає домів; родичі та опікуни ще більше затемнюють світогляд ученика, бо звичайно питають: „яку ти сьогодні дістав ноту“ — і чують на се що „двійку“ — і починається трагедія! А тимчасом родичі повинні би питати що дня дітий, як вернули зі школи: „чого ти сьогодні навчився?“ — а їх учителі повинні би також се памя-тати і вже в школі до сього питання приготувати належну відповідь; Шрайбер домагався у своїм висновку зміни методики й дидактики та знесення всякого рода катальогів, так приватних, як державних. Полеміка розгорілася в XX столітті і довела до остаточного переобразовання урядницько-державної середної коли на горожанську школу праці й здобування знання при без-

посередній допоміжності учительства. Високі школи, себто університети й техніки, найменше змінили свій вигляд, їх завдання плекання самої строгої науки поширилося через се, що вони мали також формувати й кваліфікувати учительські сили для середнього, а вчасти й нижчого шкільництва. Свобода науки, свобода слова, свобода діла в межах академічного права полишилися незмінною і в ХХ століття. Як окремий рід шкіл — треба взяти школи для природноупосліджених і калік, як глухонімих, чи сліпих; шкіл цих в ХІХ ст. не багато, звичайно по одній „на цілу державу або країну“, там при допоміжності окремих способів і засобів одержували певну кількість знання й формування каліки, яких число звичайно мале бувало.

О провід в ХІХ ст. — суперничать з германськими племенами Славяни, які дають не малий вклад у будову людської культури; боротьба племен, народів і рас, ведена мечем і пером, переноситься у ХХ століття під невирішеним знаком: семітизм, гуманізм чи аризм?

Славяне — діляться сьогодні на три головні віти: східні Славяне, се Москалі (руські), Українці та Білорусини; південні Славяни — се Сербохорвати, Словінці й Болгари; західна вітка — се Чехословаки й Поляки.

1. Москалі, або як вони себе звуть Росіяни, чи руські, починають звичайно свою історію від Івана І. Грозного; до сього часу вони жили тим, що їм передала Україна, або через Україну південна Славянщина. Іван І. визволив свою державу з під монгольського ярма, та поклав основи до духового відродження народу; закладанням численних шкіл парохіяльних і монастирських причинився до поширення освіти та піднесення й розвою духа. Перепорою в його праці була дикість і забобонність тодішнього російського народу та чужа церковна мова, яка далеко відставала від народної живої російської мови. Властиве відродження Росії, звязане з особою царя Петра Великого (1689—1725); сей одинокий між європейськими коронованими Робінзон-романтик, зєвропеїзував цілу Росію та надав напрям всьому її грядучому життю; на кістках козацьких заточенців побудував нову свою столицю, що ще до вибуху послідної війни звалася з німецька Петербургом, через те і формально зірвав з давною традицією Москви; він проголосив себе головою російської церкви на взір англійських королів, подбав о новоутворення російського самостійно-православного патріархату, а його синод — котрого цар себе найменував головою — став рішачим чинником для всієї греко-православної церкви.

За реформою церкви пішла й реформа шкільництва в Росії: усунено церковно-славянську мову, а впроваджено чисту російщину; російську літературу збогачено що до змісту гарними перекладами або наслідуваннями з західно-європейських літератур, а що форми — присвоєнням нових родів і видів поезії й науки; в науковий плян впроваджено науку нових мов, англійської й французької, а вчасти й німецької, за те мало узглядновано латинську й грецьку мову; наука природи й математичні умілости стали зараз важним чинником образования.

Діло Петра Великого завершила Катерина II (1762—1796); вона оперлася переважно на Франції; за її прикладом зорганізувала на світський лад університети й середні школи і зробила їх державними заведеннями; лишень найнищі школи приходські і парохіяльні лишила при церквах, не торкаючи їх наукового пляну. На ті часи припадає і розцвіт російської літератури: Михайло Ломоносов (1711—1765) — написав першу наукову й обов'язуючу в державі граматику російської мови, Василь Татіщев — написав на царсько-імперіялістичних заложеннях першу російську історію, зачавши її не від московського князівства, як се було доси, але нав'язавши до київської й галицько-володимирської держави, цим твором поклав основи до офіційного панрусизму; Гаврило Державін (1743 — 1816) великий лірик, став поетом російського панславізму. В історії російської школи має важне місце цар Александер, що в 1803 р. видав шкільний закон, на основі котрого кожда парохія мала мати власну народну школу, кожде окружне місто мало подбати про висшу окружну школу (без чужих мов), кожда губерніяльна столиця мала мати губерніяльні середні школи (з чужими мовами й обширним математично-природничим матеріалом), а в кождім більшім осередку мали повстати університети. Хотяй від видання цього закона до його переведення не дійшло в царській Росії, всеж таки він був показником і для державних кругів і для підпольної праці опісля. Бо Росія пішла дивним шляхом розвою: тоді, коли на заході нищено престולי і поширювано демократизм, поступ, революцію та привертано людські права одиницям і загалови, тоді в Росії закріпошувано бідні селянські і робітницькі верстви, тоді спинювано всякій розвій і поступ, тоді величано насильство зі самовладним царем; по тій стороні станула церква і школа, по тій стороні станули і знатнійші таланти як Іван Крилов, Василь Жуковський, Александер Пушкин і Микола Гоголь. Серед цього витворився в царській і самовладній Росії другий напрям, революційно-поступовий з ріжними своїми методами, який не лякався

ані смерті, ані тюрми, ані Сибірі, ані ніяких жертв у боротьбі за людські права народів тюрми Росії; на чолі підпольної праці стояли і мужчини і жінки; з поетичних лиць симпатиками або й сторонниками цього движіння були Федір Достоєвський, Некрасов, Толстой і Горкий. Така розбіжність життя, підтримувана гнетеннями народами, а плекана загальним семітизмом, не могла вийти на хосен держави.

Царська школа, мимо всіх політичних обмежень стояла дуже високо. На всіх просторах царської Росії були дійсно люди, від найбіднішої інтелігенції ген аж по членів царської родини, що широко і сердечно хотіли піднести простий нарід з упадку і попирали діло народної освіти. Побіч існуючих церковно-місцевих шкіл повставали курси для неграмотних, курси для ширення освіти, курси кооперативно-господарські, щоби розбудити темного титана. Однак у хвилю ширих славянських культурних робітників перекрадалися часто політичні негодяї, покликувані на намірені заверюхи часто через неславянські та чужоаержавні чинники, щоби заціпляти отрую в добру праарійську душу східних народів. Сектантство на релігійнім полі, анархізм на політичнім полі, комуна на полі етично-економічнім — стали буденними явами народного життя в Росії. Нераз до праці в підпольній школі ставали люди праві й світлі та діла, яких вони довершали, не все до добра народу, в імени котрого вони хотіли ділати.

Середня школа царської Росії стояла дуже високо. Держалася вона західно-європейських плянів і метод науки, а свідомо відверталася від „клясичної“ германщини. Навчання клясичних старих мов було обмежене до найконечніших потреб, велику увагу зверталось на чужі новітні мови, головню англійську та французьку та на реальні математично-природничі умілости. Методи навчання були найкрасші. Кожда середня школа була заосмотрена в бібліотеки, музеї, збірники, огороди й поля дослідні, кожда школа мала прекрасний будинок і величаве урядження, кожда школа мала вчених професорів. Під оглядом умовим — школа виховувала світлих мужів. Однак і тут вкрадалася візантійська облуда і семітський бандитизм, що викривляли характери молодежи та робили з неї людей невіршених, зміновіховців, котрі готові були йти, куда вітер віє. Певно що й тут виховувалися сильні вдачі і сильні характери, які виповнили кадри кращого чиновництва і військової старшини, однак вони були нечисленними оазами, серед великої пустині характерів. Величю виглядали також і висші школи царської Росії: було їх багато, наука стояла на рівні з західними універсітетами, декуди

навіть і висше. За те безхарактерність тут вже не знала меж; чорносотенство послуговалося методами соціалістичними, коли ходило о нищення інородців в державі, або підпирання прихильників царської Росії в інших краях чи державах; соціалізм у всіх своїх відмінах, не помітував і найпоганійшими самодержавними методами, щоби доходити до цілей. Ясною й остаточною цілю — в цілій царській Росії ніде не було, для того її упадок був природною й невідкличною konieczністю.

2. Сербі були перші, що з весною нагодів одержали, свою політичну самостійність. Їх військовими учителями й політичними приятелями були Французи. Їх духовим провідником був Вук Стефанович Караджич (1787—1864); він зібрав і видав сербські народні пісні, перед котрими похилилася вся поетична і музикальна Європа; він упорядкував сербський правопис та поклав тріткі основи до організації сербського шкільництва. Уладжене на взір французький, укріплене на чистонаціональних основах — виховало воно не лишень визначних мужів науки, згуртованих довкола столичного університету та совісних й основних інтелігентів-робітників, але також свідомий простий народ, який зумів до послідної крові боронити своєї самостійности й незалежности перед австрійськими наїздниками.

Світова війна дозволила Сербам, розділеним кордонами, зоднитися і під стягом Югославії згуртувати також і Словенців, яких два великі учені Бартоломій Колітар і Франц Міклович — своїми працями з области славістики, клали основи до духового зближення і об'єднання цілої Славянщини.

3. Болгарія — завдяки німецьким підшептам та інтригам визволилася дуже пізно, хоча її відродження вже з кінцем 18 століття було підготоване. Монах Пайзій видав з кінцем історію Болгарії, болгарських царів і святих, зі старими піснями й переданнями, написану чистою нононародною мовою, простим ладом, а через дуже популярну, вона стала загально народним підручником і провідником. Гордість Болгар скріпив Юра Венелін, який видвигнув погляд, що церковна мова — се староболгарська. Не менше причинялися до заінтересовання Європи Болгарією численні виселенці, в Європі західній і Росії, що своїми працями робили значні вклади в творення національної культури. На болгарським престолі засіла німецька династія, що стала в противенстві до общеросійського Славянофільства. На болгарський університет в Софію — покликано також Михайла Драгоманова, який проскрибований з царської тоді України, піддержував нехоть і недовіря до Росії, а заступав поступ і інтер-

націонал. За вказівкою Німців— зорганізоване було ціле болгарське шкільництво в дусі ніби національним та звернене обережно проти французько-російської Сербії; Балканська війна була ще стихійним збратанням південних Славян і показала, як вони можуть в єдності і згоді. На жаль знов посторонна інтрига розділила цих Славян, не дозволила їм прогнати Турків з Європи і не дозволила відобрати собор Софії в Царгороді та повернути його знов на службу восточної церкви, вона поставила Болгар в часі світової війни за Німцями, а навіть за Турками. Упадок болгарської династії — як дальший висновок упадку німецької монархії й німецьких династій — заставив Болгарію розглядатися за новими напрямками, новими союзниками, новими шляхами.

4. Чехи — розбуджені через Гуса, виховані через Коменського, zagrożені зі всіх сторін Німцями, а віддалені від Славян— викресали з себе стільки сили і твердості, що їх культура могла успішно протиставити себе сильнішій німецько-державній. Під австрійською владою вміли Чехи свої самостійницькі змагання, оперті на явнім політичнім русофільстві, годити з Габсбурською льюальністю.¹ Зі всіх австрійських народів Чехи під оглядом культурним були найлучше вивіювані: мали власний університет, власну техніку, власний національний музей і власну Академію наук, мали цілу сіть всякого типу середніх і практичних шкіл, їх народне шкільництво було вповні незалежне від німецьких впливів і могло спокійно вести народ до національної мети. Тому, що австрійська школа звертала меншу увагу на тілесне виховання, для того Чехи виповнили цю прогалину, впровадивши загальну обовязковість руханки для старших і молодих; основане гімнастичне товариство „Со кі л“ — виобразувало сильне, здорове сокілство, яке у великій мірі причинилося до того, що Чехія була в дійсності вже окремою, самостійною державою перед розпадом габсбурської монархії. Підчас великої світової війни стали Чехи безцеремонно по стороні Росії й Антанти, для того найперші узискали самостійність, найперші скріпилися фінансово, найперші стали рішучим міжнародним чинником; одержавши Прикарпатську Україну — Чехи спершу не могли виректися свого русофільства; але після розпаду царизму та поширення більшовизму Чехи були природною konieczністю присилувані опертися на українських заложених, та творити з Прикарпатської України новий Піємонт для нещасливого ще далі українського народу.

5. Поляки — не пішли нормальним шляхом розвою. На полі політичнім закріпилася влада шляхетських магнатів, котрі в своїм діланню звичайно на „виборних“ королів не звертали

своїї уваги. Магнати ці — це були переважно нащадки давних численних родових українсько-литовських князів, які навіть згорда дивилися на нову польську західну магнате́рію, що собі в Німеччині добувала своїх новографських, чи новоксьонженчих титулів. Хотай були вже латинниками і Поляками та вірно зберігали в своїх родах староукраїнські традиції. Зі зростом Козаччини — навіть такі як князь Ярема Вишневецький забігали о козацьке гетьманство; козацтво респектувало спершу цих „українських“ вельмож, Хмельницький навіть дозволив Вишневецькому, по тяжкім поразенню польських військ, без боротьби завернути на Волинь. Однак те саме магнатство кинулося опісля на схід, не допустило до ніякої згоди Польщі з Україною, спровadiло „руїну“, спершу для своєї прадідної вітчизни, опісля в дальших наслідках для своєї нової вітчизни Польщі. Гадяцька умова з 1658 р., що творила з дуалістичної Польщі-Литви потрібну державу, додаючи як окрему суверенну цілість, Україну, (дуже обкроєну), з воєвідствами київським, брацлавським і чернігівським як „Wielkie księstwo Ruskie“, (побіч Великого Князівства Литовського і корони), що мала одержати власний сойм і сенат, власні міністерства, власний скарб, власне судівництво, власне військо. Митрополит Київський і чотири владики мали одержати крісла в сенаті варшавським, Київська Колегія Могили одержала права Академії, зрівнана з краківською у всіх правах і свободах, ціла та умова була не до прийняття для виродних магнатів. „Układ, — каже Александер Яблоновський у своїй — „Historji Rusi“ — który, gdyby mógł wejść w życie, byłby zapewnił Wschodniej Europie, Słowiańszczyźnie wręcz przeciwną przyszłość od tej, jaką jej gotowały losy faktycznie“. З цих умов Польща нічого не додержала, а одинокого київського митрополита о. Ростоцького, покликала на чотиролітний сойм до перва 1790 р.

Війни козацько-польські, в які опісля ще вмішалися сусіди, Москалі і Шведи, довели Польщу до нетерпимої анархії й упадку. Найгірше пошкодив Польщі погубний і неабичайний вплив Єзуїтського виховання: щезла стара чесність, отвeртість, людяність і статочність, а на те місце прийшла дволичність і безхарактерність, нетерпимість і лукавство, плиткість і очайдушність, а завершенням лиха була „виборність“ королів та освячення „liberum veto“. Краківська Академія, яку Єзуїти безцеремонно поборювали і підкупували, була надто слаба, щоби мати сякий такий вплив на долю свого народу. Основана для української молодіжї Академія в Замостю 1593. р. — не видержала єзуїтської ривалізації і скоро впала. Щойно колегії Піярів, zaloжені в 17 століттю спи-

нюють поволи та рішучо розгاردіаш Єзуїтів., Kolegium Lwowskie“ usiłowali (napróżno) OO. Jezuici, przy poparciu Jana Kazimierza, a na zgrogę Krakowa, podnieść na stopie Akademiji“. Аж в 18 ст. Єзуїти, побоюючися за свої впливи, постаралися, що Август III. 1758. р. потвердив мнимий привілей Яна Казимира на єзуїтську Академію у Львові, що папа Кліментій VIII. одобрив. Зачалася ривалізація, котра закінчилася замкненням Львівської Академії в р. 1761. та оновленням життя і впливів Краківської Академії при допомозі Піярів.

Реорганізатором Академії в Кракові був Гуго Коллонтай, що попровадив наукову працю по напрямі нових добутків і метод. Його підпирали Піяри, що всюди взялися основувати власні школи „Scholae Piarum“, з власними бурсами і конвіктами. Епоху в розвою польської школи починає о. Станіслав Конарський, він в 1740. оснував у Варшаві середню школу нового типу, „Collegium nobillium“ з сімома класами, де побіч давніх: класичних предметів завів науку природи по найновішим дослідам, науку філософії, науку нових мов, (німецька, французька, італійська та науку гігієни, злучену з руханкою, спортом і танцями. Для цієї школи Конарський сам написав кілька підручників та спонукав фаховців товаришів до написання прочих потрібних книжок (фізика Губого, ботаніка Клюка, природа Юндзіла). Плян Конарського в цілости приймили до своїх шкіл Піяри і вони виховали покоління, що хотіло направи влади в Соймі великім, направи науки в Комісії едукатійній.

Після відібрання від Польщі непольських земель (1772) настало деяке отверезіння. Коли папа зніс (1773) закон Єзуїтів, польський сойм віддав їх майно (оцінюване тоді на 32 міліони польських золотих) на цілі виховання й навчання та утворив „Комісію Едукатійну“, віддаючи їй це майно до розпорядимости. Душею комісії був о. Григорій Пирамович і Гуго Коллонтай; та злі духи комісії, до яких належав і єпископ Массальські — розкракали Єзуїтське майно і комісія осталася без засобів. Одиноким твором комісії була перша шкільна польська устава з 1773. р.: „Ustawy komisji edukacji narodowej“, яку випрацював Пирамович з Ігнатієм Потоцьким при фаховій допомозі Француза Pierre Dupont Sam. de Nemours; ту уставу оголошено в 1776 р. а доповнено в 1783. р., так що вона не мала навіть можности серед тодішніх обставин увійти в життя. Устава з 1776. р. передвиджувала ще тройдільність Польщі: Wielkopolska, Litwa, Małopolska, в кожній з тих дільниць мала бути власна Академія, їй мали підчинятися „województwie“ семоклясові школи, а тим виділові і парол-

хіяльні. Обов'язуючий закон з 1783. р. впровадив вже державний дуалізм: Korona — Litwa: начальною властю шкільною в Короні була Краківська Академія, в Литві Виленська Академія — се дві „szkoły główne“. Комісія едукційна утворила шість середніх шкіл корони і чотири Литви = „szkoły wydziałowe“. Краківській Академії підлягати мав: 1) wydział małopolski у Кракові з чотирьох підвиділовими школами; 2) wydział wielkopolski в Познані з трьох підвиділами; 3) wydział mazowiecki у Варшаві, з чотирьох підвиділами; 4) wydział ukraiński у Винниці з п'ятьма підвиділами; 5) wydział wołyński у Кременці з п'ятьма підвиділами; 6) wydział pijarski з піярськими школами в 13 різних місцевостях. Виленській Академії підлягати мав: 1) wydział litewski у Гродні, з вісьмома підвиділовими школами, 2) wydział ruski в Новгородку зі сімома підвиділами, 3) wydział poleski в Бересті з п'ятьма підвиділами, 4) wydział żmudzki в Кородах також з п'ятьма підвиділами; разом отже на Території Польщі було 20 середніх шкіл, на землях Литви 13, на землях України 33 середніх шкіл з наміченим одностайним напрямом. Організація шкіл була проста: на чолі виховання стояла Едукційна Комісія, цій були безпосередно підчинені обі головні школи Академії; ректорам Академій підлягали ректори шкіл виділових, цим ректори підвиділових шкіл; наставники мали всі собі підчинені школи що року візитувати і здавати „raport“ для дальшого урядовання. Плян науки був змодернізований, для природних наук найшов еднатне узгляднення, історію лучив з наукою права, фізику з хемією, ботаніку з рільництвом і садівництвом.

Ціль виховання була просто, але влучно висказана: „tak wychować uczniów, by im było dobrze i z nimi było dobrze“. Начерк устави не обняв ані шкіл народних, ані парохіяльних, — чому? Наші сусіди через ціле ХІХ ст. держали у секреті при всяких конституційних обходах одну болючу правду: в часах, коли ціла Європа встала, щоби ломати всі останки февдалізму й несправедливого суспільного ладу та видвинула на чоло своїх змагань і цілий визволення селянства і робітництва з кріпацтва, підданства та всякого иншого вольного чи невольного суспільного поневолення, одна Польща і то вже перед очевидним упадком, не мала відваги відректися своїх ложно-шляхотських і кривопанських привичок і не признала горожанських прав для працюючих верств шляхотської республіки. Не диво отже, що працюючі верстви бувшої польської держави — навіть корінно-польські — не відчували після розбору Польщі ані туги ані бажання за поворотом пропавшої шляхетчини. З одного з послідніх „рапортів“ —

візитатора шкіл (про стан шкіл на українських землях) довідуємося, що школи середні до кінця Польщі ані не примінилися до наукового урядового пляну, ані не ввели поручених шкільних підручників, ані не примінилися до наказаних вимог в справі виховання й способу навчання.

Після розбору Польщі (1795) — хватає ще молоде, щойно виховане покоління, скріплене нераз посторонними живлами, за оруже та старається силою відзискати волю вітчизни, а навіть мазурське робуче населення за ціну обіцяних свобод і нагород іде в бій, однак без надії та безуспішно.

Нові влади, російська, австрійська та німецька — виявилися намірно не то гірші, але в деяких случаях кращі для робучих верств; тому на самих погрозах покінчилося. До того і старе покоління Польщі, що радо гріло все вогонь чужими руками, дуже скоро примінилося до своєї нової влади під трома заборами.

Найбільше впливів мали Поляки в Австрії. Звідси приготувалися всякі відрухи і повстання; тут попіралося всяку ірриденту; а коли вступив на австрійський престол цісар Франц Йосиф — Поляки одержали як виїмок австрійської конституції 1867. р. повну курателю над українськими землями, над українським народом, над українською культурою та продовжали дальше братоубійчу війну з українським народом, започатковану ще в середніх віках за шляхотської Польщі, війну, ще досі не вирішену. Німецька влада виховала Польщі солідних робітників і обовязкових горожан; Росія викресала з польських сердець тюрмами, гоненнями і Сибіром огонь Прометей, яким запалився і запалив Адам Міцкевич, а яким привернув Польщі свободу Йосиф Пілсудський.

У відродженій польській республіці було шкільництво спершу різнородне і ріжновидне, змінюючи лишень всюди викладну мову на польську, зберігало дальше свої австрійські, російські чи німецькі питоменности. По двох воєнних літах взялася Польща до реорганізації і уодностайнення шкільництва. За дорадника вибрала собі знов Францію. Тридільність школи задержалася, двостепенність дещо змінилася.

Народна школа — семилітна, починається в 6-тім році життя, має два степені: нисший чотирикласовий, висший трикласовий. Обсяг науки обмежився: побіч державної, в полосах не польських, обовязує краєва мова як другий предмет науки; географічно-математично-природничі предмети обмежено до державних і місцево-краєвих потреб; за те впроваджено як новий пред-

мет ручні роботи в дереві, картоні, глині та гіпсі, витинанки, наклеянки, на людських мотивах. Руханка, спів, рисунки, обов'язують дальше та з більшим ще змістом і з більшою важністю.

Висший триклясовий степень є майже зрівняний з нисшим степенем середньої школи: в реальних предметах він має зміст і обсяг більший, в мовній групі — він не має чужої мови і в тім лежить його головна різниця.

Середня школа є двостепенна: Нисший степень має три роки науки, є для всіх середніх шкіл одностайний, різняться від висшого степеня народної школи наукою новою, чужою мовою від другої класи, отже німецької, французької, чи англійської. Називають його загально підбудовою; до науки на цій ступені покликують давніх народних учителів і тим ще більше затрачує цей степень характер середньої школи.

Висший степень середньої школи має п'ять літ науки; в ній натворилося чотири різні типи, яких стійність зараз при їх творенню була сумнівна, а сьогодні вже без сумніву малонаукова.

1. Тип, чи відділ класичний з латиною і грекою, найбільше зближений до давніх гуманістичних шкіл, має вичерпати давній осмислений обсяг науковий протягом п'яти літ у зменшенім числі годин. Давні гімназії при довшій і невсипучій праці не могли все похвалитися добрими успіхами образования, а щож говорити про ці школи, що вчитимуть п'ять літ в меншій обсязі й змісті.

2. Тип, чи відділ гуманістичний, з латиною і другою чужою мовою, заступає давні „реальні гімназії“ і він знов скорочений у своїй змісті й обсязі.

3. Тип, чи відділ неокласичний, з самими новітніми чужими мовами — був також відомий у давніх військових середніх школах.

4. Тип, чи відділ математично-природничий без старих і з одною лишень чужою мовою, заступає давні реальні школи.

Тому, що зміст і обсяг середньої школи дуже обкромлений, рівень інтелігенції, який дається в цій школі досягнути, є дуже низький, а високі школи носилися спершу з наміром обґрунтувати ще вступ до висших наук вступним іспитом. До цього ще не дійшло, за те сам факт причинився до реорганізації високих шкіл.

Високі школи в Польщі обіймають п'ять⁶ літ науки (замість давніх чотирьох літ). Матеріал науковий розкладають отже на довший протяг часу. Крім цього вводять ще річні іспити, замість давніх дво, згідно чотирірічних іспитів. Давні отже кількокрітні річні іспити набрали сьогодні державного значіння.

Через це, що при відході з університетів не буде вже вимагатися загальних ціломатеріальних іспитів, уровень знання понизиться, бо відома річ, що всякі річні іспити не утравлювали знання, а лишень ціломатеріальні, над котрими працювалося вже в повній зрілості віку. На закінчення і це треба ще принотувати, що польська республіка є чи не одинока побіч Румунії держава у ХХ. століттю, для якої ще не існують права національних меншостей.

6. Україна — на протягу 19. століття духово відродилася й зєдналася, у 20. століттю воскресла до нового політичного життя.

В царській Україні — каменярми на шляху народного поступу були Сковородинці. Іван Котляревський (1769-1838), це перший свідомий наслідувач⁴ Сковороди; він держиться вірно вказівок поетики Сковороди, зберігає правильність будови стихів і строф під зовнішнім видом, а за зміст творчости бере безпосереднє життя-буття народу: „Піду я до людей старих, щоб їх о пеклі розпитати, і попрошу їх розказати, що чули од дідів своїх!... Панів за те там мордували і жарили з усіх боків, що людям льготи не давали і ставили їх за скотів! — співав у самовладній і назадницькій царській державі Котляревський тоді, коли на заході соціальна й національна революція була в повнім розгарі. Від Сковороди переймив Котляревський і любов до своєї „славної пам'яті Гетьманщини колись, де просто військо шикувалось, не знало — „стій“ — „не шевелись“ —; по його вказівкам впровадив чистоукраїнську мову полтавського говору в літературу як необхідний засіб, щоби промовити до народу і збудити його до життя, двигнувши з духового й матеріального занепаду. Другим засобом, побіч мови, оснував Котляревський український театр, що мав статися школою виховування та ублагороднювання старшого покоління. Великим речником ідей Сковороди став Харків і харківський університет, оснований здебільша жертвами Сковородців; тут набрало українське життя загальноєвропейський вигляд, а твори які з тої громади вийшли, йшли в рівнім і достойнім ході з подібними появами на заході, (Повісті Квітки і сентименталізм Гетого і його наслідувачів, етнографічні збірники, суспільно-романтичні поезії).

Найголоснішим Сковородинцем був Тарас Шевченко, (1814—1861); він був душею і речником Кирило-Методієвського братства, основаного в Києві 1846 р; се братство — було великанською програмою доцільної праці над духовим і політичним відродженням України на основі „славянофільської“ та загальнолюдської федерації; в цій майбутній федерації мав кождий народ, отже й український, власну культуру, власний свобод-

ний громадянський устрій, а не булоби там ніде місця для рабства, неволі й темноти — во ім'я гасла: „и разумѣте истину и истина свободить вы“. Ця федерація — оперта на арійсько-християнських основах, не може нічого спільного мати з найновішою більшовицькою, напів семітською федерацією. До начерку цієї арійсько-революційної праці належить і Шевченків „Букварь“ як перша читанка для початкових шкіл і самоуків, та „Живописна Україна“, як сподіваний художницько-науковий підручник для освідомлених верств.

Царський уряд припинив цю працю в самих її завязках; десятилітна тюрма Шевченка зломила дочасне тіло українського пророка та ані не досягнула душі цього революціонера, ані не задавила його ідей, ані не завернула нас зі шляху відродження. Перевіз мощів Шевченка з Петербурга через Київ до Канева — був торжественним подвигом великих невимірущих ідей. Знесення кріпацтва причинилося до демократизації, націоналізації й соціалізації життя в цілій державі „од Молдавіна аж до Фина“. Сейчас відновлено по всій царській Україні церковні, приходські й парохіяльні школи з народною викладною, або обов'язковою мовою, а для нечитальників і малограмотних старших основано вечірні й недільні школи, в котрих працювали учителі, священники, студентство, а навіть смілійше чиновництво. Також і середнє шкільництво відродилося; вже ця обставина, що російські влади зреорганізували ціле шкільництво в царській державі після французьких і англійських шкіл — була важним, науковим добутком; реальні предмети стали головною підставою образования, зменшено стійність науки чужих мов як чинника образования, введено обов'язковість науки новітніх мов, шкільну науку доповнювано шкільними музеями, збірниками засобів та лабораторіями; середня школа стала школою праці в повнім значінню слова. В українських середніх школах викладною мовою була російська, але вже вчасно взялися красші професори, від Михайла Драгоманова почавши, — переводити повільну й поступенну та мимозаконну українізацію середнього а то й вищого шкільництва. Не допомгла заборона з 1863 і 1864 р., не допомгло царям і їх чорним сотням закриття вечірних і недільних шкіл, не допомгла поліційно-розбійницька нагінка; коли маєвий указ 1876 р. закрив усі можливі способи явної культурної праці, тоді робота в підземеллях прибрала чистореволюційний характер на загальнодержавних основах. За цю підпольною працею занехалася дещо національна, многі красші сини українських степів потонули в чужім морі соціальної революції, революції, яка до націо-

ціальних домагань України ставила себе на таке саме становище, яке займали самовладні царі і їх чорні сотні. (Степняк: Підземна Россія). Щойно в р. 1905. згадано знов Україну, коли на чолі революції станув Українець Гапон, предтеча великої революції. Знов полекшало в царській Україні; українське слово загомонило в школі і в церкві, на зборах і нарадах, між робітництвом і солдатами. І знов в річницю смерті Шевченка перевели українські полки, розставлені в Петербурзі, революцію та детронізацію царів. Та ще не хотіли російські поступовці зпід батуги Керенського подати дружну руку вільній Україні, ще довго мусіла плисти кров, поки Україна воскресла, зоднена хотий на коротко зі всіми відорваними від осередка землями, що були під різними завойовниками.

За часів Директоріяту справа української школи була поставлена ясно, хотий дуже мало було нагоди до її вирішування. Учителство так народне, як середнє й високе було переважно московське. В молодій державі мусіли братися за діло навчання часто невідготовані, некваліфіковані люди. Добре було, як це були „Галичане“—себто Січові Стрільці, або погублені з австрійської армії інтелігенти; але бували й неуки, котрі не покінчили шкіл, а дорогою революції вибивалися на відповідальні місця на те, щоби колись українській загальній справі нанести більше шкоди, як вороги. До того причинилося ще й недовіря, з яким віднісся проф. Михайло Грушевський до творчих сил галицького воєнного бурлацтва.

Третою хобою була ще сильна злука церкви зі школою, науки з вірою, віри з чужим духовенством. Коли не було українського митрополита, а російський митрополит в Києві відказався від рукоположення українських єпископів, а за його прикладом зробив таке саме змосковщений грузинський патріарх; тоді народ сам собі рукоположив владику. В соборі Софійським зібралися всі верстви народу зі своїми духовниками, одні клали руки на голови других, від входових дверей аж до престолу, в святій святих і там рукоположили святого владику. Це була найбільше зворушлива сцена з життя народу, що рвався до волі і самостійности зі століть неволі й пониження. Це був зачаток до живої церкви, яка одинока в нас доси молиться і богослужить на народній мові, коли всі наші інші церкви візантійщать і паламарщать ще доси.

Не довго держалася на Україні одна верховна влада; по Грушевським, Винниченку прийшов Скоропадський, по нім були і Денікін і Петлюра з Поляками й інші хвилеві Отамани,

вкінці прийшли більшовики і ці держать доси владу. Більшовизм перейшов великий шлях розвою; спершу інтернаціонально-європейський, з разячою домішкою семітської ненависти і мстивости, відтак очищений російсько-національний, з метою збирання „руських“ земель в одну самовладну більшовицьку державу. Під управою Леніна, вкінці зукраїнщений більшовизм, опертий на самостійній українській радянській республіці, як свободнім члені союзу більшовицьких республік. Українська радянська влада переймила на себе зорганізованню школи. Маємо під рукою урядову працю в німецькій мові про школи в більшовицькій Україні: *Erziehungs und Bildungswesen in der Ukrainischen Sozialist. Räte-Republik, von Michael Astermann, ordentlicher Mitglied des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschungen mit einem Vorwort von G. Hrisko, Volkskommissär für Bildung in U. S. R. R. Berlin 1922.*

Більшовицька влада змінила ціли виховання й навчання, створила власну шкільну організацію, власний зміст і власні методи навчання. Коли давна школа хотіла бути аполітична, або космополітична, більшовицька школа стає на службу більшовицької партії і стається підпорою її влади. Не наука головною ціллю, але виховання. Для того в програмі поставлено дві цілі: *Volksbildung und Volksaufklärung*. Народне образання dokonується в правильній школі, народне просвічення dokonується на шкільних курсах, які існують і при школах і по фабриках і заводах і при війську. Організація навчання передбачує різні степені:

Найнищий дошкільний курс сягає до 8-го року життя, він розпадається на два степені: до 4-го року життя, діти перебувають дома, або в захистах; від 5—8 року життя привикають вже до діточої комуни. Заведеннями для цього курсу є: літні діточі садки і місця ігрові, діточі приюти, захисти і шкільки, діточі клуби; в заведеннях цих перебувають діти відповідно до місця й обставин, або якусь часть дня, або цілий день, або постійно. Заведення ці стоять під опікою державних учителів, діти одержуються коштом держави, мусять однак вже з малечку привикати до фізичної праці: замести, порубати, зварити, зашити, допомгти.

Від 9—15-го року життя обов'язує другий курс науки — семилітна праця в школі. Така „трудова“ й однопостатна школа має подати загальне образання й виховання для молодого покоління. Формою її є школа, злучена з нею бурса, шкільний клуб зі своїми мистецько-суспільними відділами, як відчитовий, мітінговий, театральний.

Від 15-го року життя починається фахове образование, яке подає: трилітня професійна школа, чотиролітня технічна школа, трилітній інститут, а завершенням є Академія наук у Києві.

Професійна школа має два типи; індустрійно-технічний і господарський тип. В кождім типі є два відділи: один відділ правильної науки молодого покоління, другий відділ доповняючої науки для дорослих самоуків, робітників і селян. Оба типи шкіл мають дві галузи навчання: теорію в школі, практику в індустрійно-технічних або господарських заведеннях. Професійна школа підготовляє молодіж до дальших наукових студій, або достарчає кваліфікованих робітників і господарів, управителів малих індустрійно господарських відділів.

Високе наукове образование осягається в техніці або інституті. Наука триває чотири або п'ять літ; ціль висшої школи виобразувати наукових фаховців в кождій ділянці життя; індустрія-промисл, господарство, суспільна економія, медицина й фармацевтика, штука, педагогіка й тощо. Кожда висока школа має також два відділи: відділ правильної науки (для молодежи, що покінчить професійну школу й хоче дальше виобразуватися), та відділ доповняючої науки, для робітників і селян, що хочять правильно доповнювати своє образование, крім того твориться ще вечірні наукові курси для всіх. Клуби, спільні харчівні, спільні доми, читальні, робітні і тощо, тепер ще більше значіння мають для доповнення й знапрямлення образования та виховання.

Завершенням науки й просвіти є Київська Академія, котра має на цілі плекати й розвивати науку в українській радянській республіці.

Більшовицька програма науки відкинула всякі фільвольогічно-голословні гімнастиковання ума, якими були колись заповнені царські школи, замість чужих, головно старих мов, впровадила науку реальних предметів у дуже докладнім зачерку теорію злучила з конечною практикою, зробила з науки ремесло, рідко коли штуку до творення й піддержання життя і щастя одиниці й загалу. Зі зміною предметів науки змінилися й методи навчання: метода праці, яка заставляє науку і знання самому добути дослідом і ділом під доцільним проводом учителя; праця є способом здобування, провірювання і порядкування знання, вона стається самоціллю і природною конечностю, коли перечить всяке абстрактне знання й уміння. Навчання це збірна чинність, що є для праці ритмом і тактом, отже її облегує й уприсмнює, учитель має лишень показувати і справляти, впрочім сам дослід і само виконання лишається для учеників.

Які успіхи принесе більшовицька школа, годі нині предбачити. Чи вона не зведе науку до плиткості, знання до стихійності, покаже будуче. Покищо більшовицька школа стала доброю фабрикою до творення більшовицької інтелігенції; однак чи більшовицько-трудова інтелігенція дасть який стійний вклад в будову української культури і в закріплення загально-людської думки, треба покищо сумніватися.

В Габсбурській Україні, на землях давного галицько-володимирського князівства, доля українського народу вязалася вчаси з долею інших народів наддунайської монархії. За Марії Тереси та Йосифа II. були Українці кермуючим, хоча малосвідомим чинником на своїй землі. Школи давного польського королівства — не дали ані відповідного знання, ані не освідомили чи то національно чи то релігійно. Габсбурські монархи лишили всі ці школи не змінені що до наукового пляну, змінили лишень організацію їх о стільки, що в церковних школах віддали навчання дякоучителям, а середні взяли заводити чистонімецьку з австрійським науковим пляном; оснований у Львові 1781 р. університет був також чистонімецький.

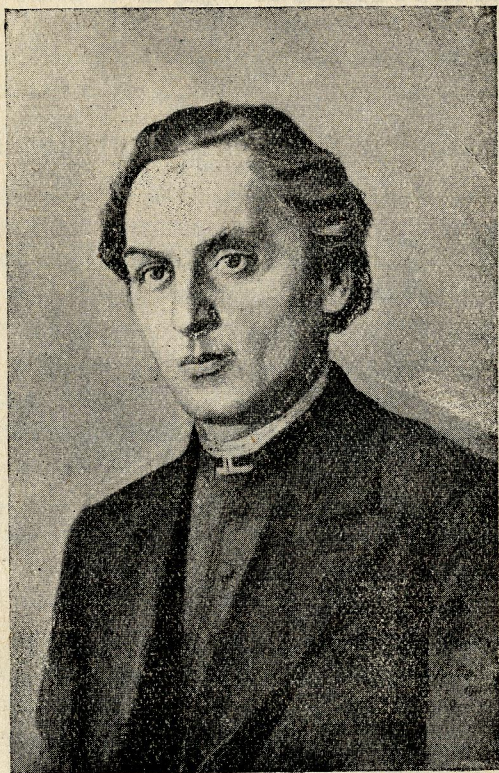
Найсмутніше представлялося за весь час пановання габсбурських цісарів над українськими землями австрійське народне шкільництво. Австрія до послідних хвиль свого існування уважала себе аристократичною, себто назадницькою державою, яка свідомо хотіла держати народ в темноті і не допускати його до світла, бо ще послідний міністер австрійської освіти видав наказ, щоби не допускати бідніших дітей до висшого образования.

Спершу отже було народне шкільництво чисто приватне; платня дякоучителів була гірша від платні державного слуги „возного“, а їх праця і цеї платні не була варта, бо підготовка дякоучителів до станової праці було дуже лихе і не виходило поза круг читання, писання після церковних книг та числення.

Епоху в розвою народної української школи в габсбурській державі становить Маркіян Шашкевич (1811—1843) вихованець загально-європейського романтизму, знаток творів Сквординців-романтиків з царської України, поклонник і наслідувач Коменського. „Читанка“ Шашкевича, написана за читанкою Коменського, була першим самостійним початковим науковим підручником для всіх наших шкіл майже через трийцять літ; вона не була живописна ще як Коменського живописний світ, бо в австрійських землях досить пізно взявся звичай ілюструвати

народні читанки; за те подавала вона в заокругленню короткі відомости зі всього того, що свідомому громадянину треба було знати: Глава первая: Короткое изображение свѣта в 15 ріжних параграфах, з кінцевою наміреною молитвою „щобысь намъ давъ здоровье, щобысь давъ нашимъ родичамъ, нашимъ духовнымъ, оучителямъ, цѣсареві и всѣмъ людямъ многіи и счастливѣйша! Амѣнь“. §. 1. Наведенье дѣтей до читанья. §. 2 Що есть ро-

Мартин Тишкевич

дина. §. 3. Що есть село, мѣсто, край. §. 4. О церквѣ. §. 5. Коротенька познаємость землѣ (цей параграф кінчиться: а знаєте іакъ ся тая зове, въ которій мы жіємъ? Тая зовеся Австрія и есть цѣсарство. В тій Австріи есть королевство Галицке і Володомірске (або Галиція и Льодомерія), а въ тѣмъ-королевствѣ Галицкѣм жіємо мы Русины, а добрый нам владѣтель обитає въ Вѣдни и зовеся Францъ Іосифъ); §. 6-7 О рѣкахъ

ЧИТАНКА

ДЛЯ

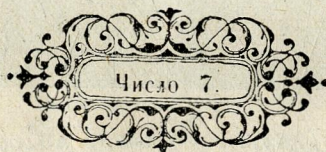
МАЛЫХЪ ДѢТЕЙ

до

школьного и домашнего употребленія

сочинена

МАРКІЯНОМЪ ШАШКЕВИЧЕМЪ.

ВЪ ЛЬВОВѢ 1850.

Тупомъ Института Ставропигіанскаго.

и водахъ, §. 8. О мори и островахъ; §. 9. О корабляхъ и земляхъ заморскихъ; §. 10. О пяти частехъ землѣ; §. 11. О хмарахъ, росѣ и дожди: §. 12. О инею, снѣгу и градѣ; §. 13. О сонцю, теплотѣ и студени; §. 14. О мѣсяцю и звѣздахъ; §. 15. О рѣчахъ до нашої выгоди.

Глава вторая має „повѣсти изъ святыхъ книгъ“; тут також у 15 розділах подана коротка історія старого й нового завіта, кінчиться притчею о блуднім сині з педагогічною апострофою до дітей.

Глава третяя — обіймає „Повѣстки благонравніі“ — всіх двайцять, кожда з „моральним сенсом“ — як се опісля усталено; відтак ще йдуть глави з „коротенькими науками“, себто пословицями, приказками та баснями (Наведення опісля „второго исправного издания“ у Львові 1853 — видання „Галицьк-руської Матиці“ ч. 18). Важкою перепорою в українській школі й народопродовіщенню була недостача усталення правопису й граматики; дякоучительні школи, опираючися на церковних підручниках, держалися церковщини й паламарщини; вороги наші зависно дивилися на піддержування Українців віденським урядом і радо попирали всякий почин до витворення або піддержання хаосу; в 1835 р. — вийшло в Перемишлі латинською азбуккою видане „*Ruskoje Wesile — J. Łozińskiego*“ — як проба введення латинської азбуки в школу та гасло до пустої азбучної війни. В 1837 р. — видав Маркіян Шашкевич у Будимі на Угорщині „*Русалку Дністровую*“, також збірку народних, але ріжних пісень (не самих весільних як у Лозинського), написану в загальнонародній мові з галицькими закрашеннями та правописом, усталеним вже виданнями з царської України. Хотяй невинну „Русалку“ сконфіскував уряд, однак в тих немногих числах, в яких вона дісталася в Галичину (а в части й на закарпатську Україну), вона досягнула своє: допомогла народну мову з усталеним правописом впровадити в народну школу, в церковну проповідь, пісню й молитву, та в канцелярію церкви, громади й держави.

Австрійське середнє шкільництво — було надто гуманістичне, за мало реальне; спершу метода навчання була не усталена й вільна; над наукою не переводила держава строгої контролі, а шкільні свідоцтва мали більше приватний характер, бо не давали права до переходу в університети, де треба було скласти окремі вступні іспити. Впровадження державної матури в середніх школах та утворення іспитових комісій для учительських кандидатів при університетах означало крок вперед. Однак щойно 1849 р. — вийшов австрійський шкільний закон, обовязковий для всіх шкіл, запроваджуючий одностайність і лад

організації шкіл і шкільної науки: „Organisations Entwurf“ (випрацьований професором університету Германом Боніцом, пізнішим творцем пруського шкільного закону). Від тоді школи стали виключно державними уладженнями, учителі перейшли на удержання держави, а держава назначала цілі й способи навчання й образования. Внутрішню хибю цих середніх шкіл було перецінювання старих клясичних мов, а недоцінювання реальних відомостей; зовнішню хибю було змеханізування шкільної праці каталогами, соромними, честолюбивими й чорними книгами („Schambücher — Ehrenbücher); надто — середня школа була кошовна, немовби нароком „Mittel“ Schule, щоби відстрашувала від себе бідніші верстви народу. Позаяк виховання поширило свій круг і на дім і на кожне діло учнів поза школою й організувало для того відповідні контролі, тому школа набрала поліцейського характеру, стала не розрадою а нещастям, мучителем і убійцем молодіж.

Українське шкільництво під покровом Габсбургів виглядало дуже сумно. Коли спершу австрійський уряд зовсім приязно попирав українські змагання в Галичині і під його натиском Краєва Президія видала 28. мая 1848 р. розпорядження (ч. 12. 271), щоби у всіх народних школах українських округів учити в українській мові, яку кождий учитель обов'язаний був знати, рівночасно підчинено всі українські школи під українську консисторію, а звільнено зпід нагляду польської консисторії (Львів, Городок, Жовква, Бережани, Долина, Стрий, Бучач, Галич, Коломия, Снятин, Заліщики); так само введено в середніх школах, де була обов'язково німецька викладна мова, українську мову, як обов'язковий предмет у всіх середніх школах в українських округах; рівночасно утворено на університеті у Львові, побіч німецької катедри рівнорядні катедри української мови й літератури (хотяй подібна польська катедра була вже тут від 1824 р.). Однак з хвилиною, коли прелесний Габсбург, Франц Йосиф — обняв владу, а на намісника Галичини покликав спритного Поляка, графа Агенора Голуховського, зачалася в нас лиха година. Голуховський видвигнув справу народности і наляжав необачного Габсбурга московським маревом, ідентифікуючи „Русинів“ з „руськими“; відтак викликав домову жабомишодраківку о азбуку, зглядно о готські букви ѣ (ja) і ѣ (er = gèr); спритно попровадивши оба ворожі табори, узискав вже 27. січня 1849 р. (ч. 1314) міністерське розпорядження, силою котрого в середні школи вводилося „тимчасом“ польську мову, поки українська мова не виробиться і будуть відповідні підручники“. Се був перший вислід

польської курателі, за котрим пішло відтак цілковите поневолення нашої школи й культури в Галичині; найперше програли Українці процес, щоби вивіски вулиць у Львіві були в трьох урядових мовах, відтак в 1856 р. знесено обовязковість української мови в галицьких гімназіях, в 1859 р. припинено видавання Краєвого Вістника Законів в українській мові, опісля заборонено (правда, лишень на один рік) уживання кирилиці та обмежено права української мови й літератури в школах, в 1867 р. — завершив австрійський конституційний закон наше закріпощення, в артикулі VII виключив нас від австрійської конституції, а підпорядкував під „краєвий“ сойм і „краєву“ шкільну Раду. Українці були одиноким „Volk“ — „людом“ поміж людьми Австрії, що його „конституційний“ закон відсудив від конституції. Не диво, що до кінця 19. століття ми „здобули“ всього чотири середні школи-гімназії, ані одної реальної школи, ані одного семинара та дві катедри на університеті. Вину цього не треба виключно спихати на сусідів, але треба у львиній часті приписати українській суспільности в Галичині.

Йдучи за вимогами й потребами часу, заложили Українці в 1848 р. літературно-наукове Товариство Галицько-руська Матица“; товариство це стануло на народних основах і взяло на себе культурну роботу; сейчас видало власні та самостійні наукові підручники для шкіл: крім „Читанки“ М. Шашкевича годиться назвати Мінеральогію, Зоологію та Ботаніку Василя Вогана, українську читанку на нисші кляси Василя Ковальського, Хрестоматію на висші кляси Якова Головацького, дві граматики Йосифа Левицького і Якова Головацького. На народній ниві посіяв сатана кукіль і завів академічний спір о азбуку. Здібний письменник Богдан Дідицький, збаламучений російськими платними опікунами, звів діяльність Матиці на „руський“ лад і причинився немало до нашого лихоліття. Позаяк з русофільством — прийшла на чергу справа льояльності й вірнопреданности — через намістника для цісаря — отже настала пора безхарактерности, лизунства, хрунівства і „лаполизання“, як співалося пізнійше в пісні; в погоні за золотими ковнірами, вигідними посадами, катедрами й мамоною, кривили душею і „тверді і „мягкі“ і „католики“ і революціонери“ — в цій пресумній порі зовсім оправдано появилася перерібка славного англійського твору Каїн“. Як стихійна відповідь на австрійський конституційний закон було 1868 р. основання товариства „Просвіта“ — яке взяло собі за завдання своїми філіями й читальнями будити в народі замиловання до книжок й часописів, привертати тверезість та

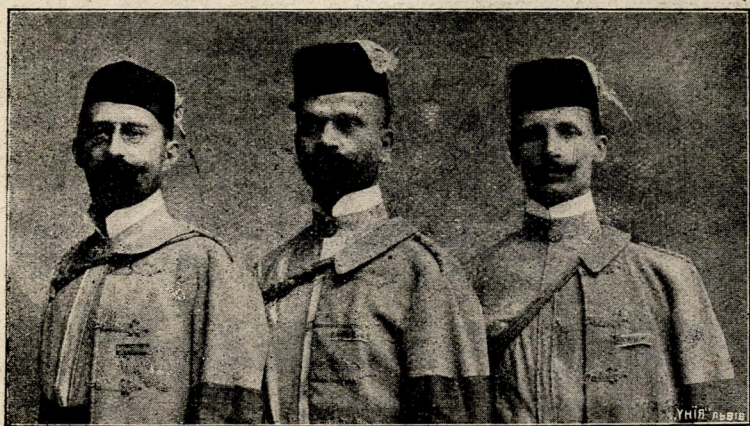
будити національну свідомість, а своїми виданнями, субвенціонованими услівно через „Краєвий Виділ“, ширити знання і просвіту. Свою задачу мимо тяжких обставин наше Товариство „Просвіта“ сповнило успішно мимо того, що субвенціоноване „Краєвим Виділом“ і сусідськими протекціями подібне „московфільське товариство „Общество Мих. Качковского“ свідомо й доцільно пинило народну працю. В 1873. р. оснували Українці „Наукове Товариство ім. Шевченка“, яке взяло на себе обовязок плекати українську науку й літературу, видавало „Записки“, „Вістник“ та наукові твори, но господарка деяких одиниць не дозволила Товариству розвинути так високо й всесторонно, як се в статутах було намічено. В 1881. р. основано „Руске Педагогічне Товариство“, у великій части старанням українських членів Галицької Шкільної Ради; це Товариство взяло на себе обовязок достарчувати й видавати, апробовані владою шкільні підручники та шкільну лектуру. Сама найперша діяльність — розтяглася на українізовання польських, часто дуже слабих, або з німецького перероблених польських книжок, ба навіть таких елементарних, на які повинен здобутися кождий народ. „Переклад з польського“ — було нераз умовою апробати і поплатне ремесло для перекладачів та їх переробкевичів.

Всі перші літературні видавництва носять на собі ціхи „порядности“ або чорножовтости. Зворот зачався від виступлення Івана Франка (1873-1915). Він спершу етимольогіст, відтак народовець, спершу революціонер, відтак кандидат на українську катедру, спершу соціяліст, опісля радикал, то знов аполітик, — був автором пісні „Не пора“. Йому завдячити треба, що галицькі Українці, скинули зі своїх очий злуду“, прозріли, зреклися посторонньої помочі та піддержки, а оперлися на власних силах. Тоді перемінено „Р.П.Т.“ на „Українське Педагогічне Товариство“, побіч него основано Комітет „Рідна школа“; тоді о. Ваньо дав почин до засновування приватних середніх і народних шкіл; тоді Українське Педагогічне Товариство стало шкільною, народною трибуною; тоді взялася ціла суспільність до відбудови нашої культури власними силами, на власних національних і державних основах. В кождім більшім місточку нашої землі повставали приватні, народні й середні школи з правом або й без права прилюдности, які виховували свідомих борців за спільні українські ідеали. Доповнююче діло тілесного образования суспільности взяли на себе руханкові товариства „Січ“, „Сокіл“ і „Пласт“. Однак час обнови (зачатий в т. зв. хліборобських страйках) — був за короткий, щоби

викресати трівкий вогонь, незломну волю і великі характери ; світова війна заскочила Українців слабими, невирішеними, інколи зміновіхами та продажними ; та з гордістю треба підчеркнути, що саме в часі війни програма грядучої праці в нас викінчилася, дорога правди промостилася і ворожа скала, де ще не була розбита, від свідомих ударів „каменярів“ рисується і хитається поступово.

1. падолиста 1918. р. — переймила Українська Національна Рада владу у Львові та оголосила свій круг ділання на цілу Східну Галичину. Само переняття влади було обдумане та не подумалося про задержання її. Вже того самого дня почалася по вулицях Львова стрілянина й нелад, вже того самого дня по касарнях „австрійські фельдфеблі“ — звільняли з війська тих наших „героїв“, що в ночі переймили владу у Львові і цілу ніч все тікало

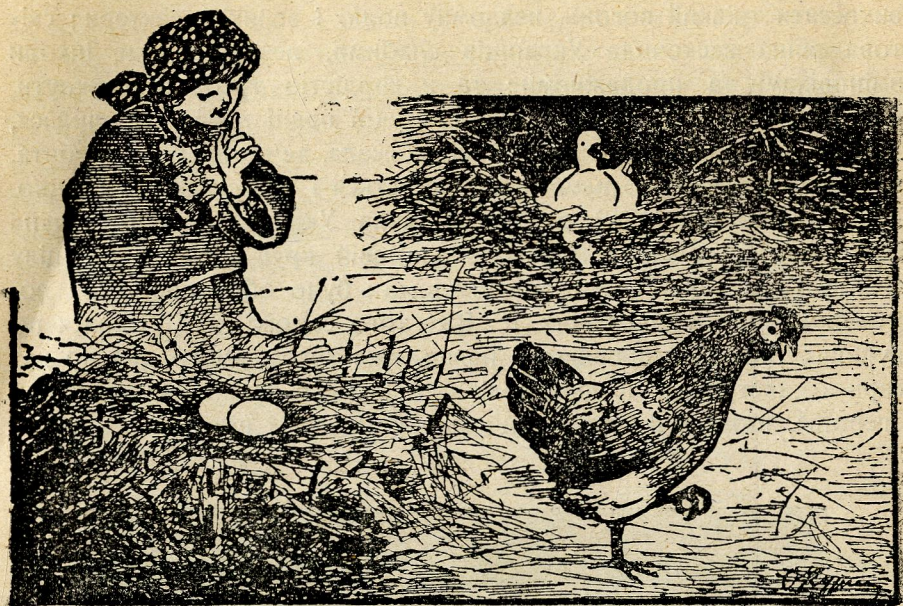

Українська Старшина тов. „Сокіл“ у Львові в одностроях.

крадькома, або отверто „до дому“. На чоло руху вислано в огонь ще недосвідчених молодиків, а старшина розтаборилася в „Народному Домі“ там, де не було ані телефону, ані найпримітивнішого получення з передмістями. Раз зле розпочате діло йшло вже до кінця консеквентно. Зі старих патріотів були добрі торговці лою, свічок і нафти, скіри, соли і цукру, господарських і харчових продуктів. Коли вкінці цивільні й військові українські власти пішли за Збруч, не було чути такої туги в краю, яка повинна була в даний час зродитися.

Польські власти — перші, віднесли до українського народу і всіх ділянок його культурного життя обережно. Давні школи лишилися незмінені, учительство, що було на місці, остало

я Я, К

Ма рі я ма є ку роч ку.

Ку роч ка не се я єч ка.

Куд ку дак, куд ку дак, не су
я єч ко як ку лак!

Я ка ма ла ку роч ка, а не се
та кі я єч ка.

Ма рі я ма є і ка чеч ку.

І ка чеч ка не се я єч ка.

на своїх посадах, українські члени давньої Шкільної Ради взяли під свій виключний надзір українське шкільництво; де були ще які останки австрійського утраквізму, прим. у Львові, в учит. Семінарії, там утворено самостійні українські відділи, давні українські середні школи лишилися нетикані. В той час оживився досить видавничий шкільний рух. Інспектор Копач видав наново, у власнім заряді, або під своїм проводом велику кількість давних підручників, на жаль не подбав про відповідну їх якість. Одиною красною появою в тім часі — були два підручники М. Матвійчука, зладжені під проводом інспектора Матієва. Підручники ці й оригінальні і відповідають всім вимогам педагогічним. Польська суспільність здобулася на відповідний підручник для народних шкіл щойно тепер („Arnoldowa : Elementarz“).

На жаль обставини змінюються. Наші народні школи зникають, не питаючися на які небудь закони й права, окружні інспектори самовільно не допускають підручників Матвійчука, а держаться старих зі старою правописею, що ширить баламутство по школах, середнє шкільництво мимо „автономії“ — утраквізується, приватне шкільництво забороняється, про високе шкільництво нема доси ніякої мови. Підпольна робота, заініційована „в тайнім українськім університеті“ — не дуже то ведеться; раз тому, що „тайність“ цієї роботи в дійсности не є для нікого тайною, а власти про кожний її напрям, як найдокладнійше знають, по друге тому, що методи навчання й організація самої науки далеко не дорівнюють духови і вимогам сучасної хвилі. До чого воно дійде, годі передбачити. На кожний спосіб — твориться в нас численну інтелігентну верству, котрій запертий вступ до урядів, а з котрої може витворитися матеріал, дуже шкідливий для самої польської влади, коли вона не подбає про її відповідне заповнення й вивінування.

Окрему групу — в історії та в історії педагогіки становлять Українці на австрійській Буковині. Ця частина найдалше висунена на схід, не захитрена західними сусідами розвинулася гарно й доцільно та стала посередником між Великою Україною, а її австрійськими землями — в часі найбільшої царської реакції.

Обновителем духовим Буковини є Осип Юрій Федькович (1834—1888). Він, син боярської родини, одержав виїмкове образования, покінчив парохіяльну школу в родиннім селі Сторонці-Путилові, реальну середню школу в Чернівцях, відтак військову школу, як офіцер відбув на чолі свого гуцульського куріня похід в Італію та взявся за літературну працю; писав німецькі й українські поезії та оспівував свій рідний край. Від 1869. —

1872 р. — був Федькович шкільним інспектором на вижницький повіт і ця його діяльність запевнила йому почесне місце в історії виховання й навчання.

До 1869 р. були і на Буковині самі церковні школи. „Пригадайте собі — говорив раз на конференції учительській інспектор Федькович — з якою тугою вичікували ви відділення школи від церкви. Ви нарікали на утиски, на самолюбство, на негідні поступки і брутальність, на нарочне переслідування правдивої освіти, а понижування школи до негідної лизунки, котра з одної сторони дурила світ тим, скільки то вона нібито зробила для освіти, а з другої сторони хитрила єзуїтськими плянами удержувати народ в давній дурноті“. Ця влучна характеристика дається примінити до всіх передконституційних австрійських шкіл.

Від 1869 р. — одержала і Буковина самостійну народну школу з українською мовою та з обовязковою німецькою мовою. На чолі шкільництва станула Краєва Шкільна Рада — яка в Чернівцях відбула своє перше засідання 10. липня 1869 р. На чолі Краєвої Шкільної Ради був іамісник у Буковині, звичайно Німець, або його заступник, звичайно Українець.

Шкільній Раді безпосередно було підчинене все середнє шкільництво, а посередно через повітові шкільні Ради і повітових інспекторів — ціле народнє шкільництво. І в Шкільній Раді і в повітових Радах і в кожній місцевій Раді — були Українці коли не кермуючі то належно заступлені і буковинське шкільництво було справді свободнє і вповні на конституційнім законі здвигненє. Шоби піднести урєвень науки в новій школі — зладив Федькович ще перед своєю номінацією „Букварь“ (1866 р.) і подав до апробати в Консистерію в Чернівці. Сейчас поспішила тодішня церковна влада з відповіддю: „Благородному Господину Н. Федьковичъ, Порутчикъ въ Ростокахъ. Предложеный консисторіи отъ Господина Порутчика „Букварь“ для господарскихъ дѣточокъ на Буковинѣ — возвращается Господину издателю съ тимъ примѣчаніємъ вспять, яко таковий по результатѣ цензури изъ гляду дідактичного и методичного въ Оучилищахъ народныхъ на Буковинѣ не можетъ оупотребленъ быти“. Рузуміється, що супроти такої мови, такої правописи і таких дидактичних і методичних понять — мусів народний буквар Федьковича уступити місця апробованому підручникови Льва Куриловича, писаному паламарщиною й ограниченому що до змісту. Мимо сего покликали опісля правлячі круги Федьковича на першого світського шкільного інспектора. Тоді апробовано Федьковича „Співанник для шкіл“, — який вперве впровадий у школу світську й народну пісню. Однак прочі читанки

й підручники Федьковича лишилися на жаль ще доси в рукописах. Цікавий був сей перший світський інспектор: не носив іншої ноші крім гуцульської дома, в уряді, на парадах і візитованнях, не говорив інакше як по українськи, краще приставав з простим і щирим народом, як зі зманєрованими панами.

Масмо чотири інспекторські звіти Федьковича про стан шкіл та один звіт про повітову учительську конференцію, першу на Буковині, започатковану Федьковичом. Головними точками інспекторських звітів Федьковича було: зорганізувати місцеві шкільні ради доцільно і заставити їх до виконання своїх повинностей відносно до школи й науки; присилувати всіх селян, щоби подбали про удержання й урядження школи; присилувати всіх шкільнообов'язаних дітей ходити точно до школи і не звільняти їх під ніякою умовою до пастуховання й господарювання; запровадити приписане шкільне діловодство з дневниками лекцій, з катальогоми і докладними виказами шкільнообов'язаних дітей; усувати всяку спокусу і всяке згіршення з місця; не дозволити, щоби напівнагі діти валялися по вулицях і кидали піском чи каміннями, або дражнили спокійних прохожих; подбати, щоби кожда шкільна дитина мала власне убрання, а не приходила як на сміх в кожусі діда, в чоботах мами, у шапці батька, з крайкою не знать чиєю; учитель, який не зложить вимаганої кваліфікації — буде усунений з посади. Позитивні домагання Федьковича були: підвишити учительську платню, щоби учитель зі 60 золотими річно — не потребував завидувати красшій долі кождому кінському наймитови; треба рівночасно поправити методи навчання: учитель нехай вчить наглядно, зачинає від найблишого і найбільше відомого та поступає рівномірно до дальшого й висшого, в навчанню послугується всіми можливими або легкими до набуття помічними засобами; шкільна світлиця нехай буде гарна, пристроєна, святочна, нехай вона примаює дітвору своїм блеском, нехай будить пошану до мудрости своєю наукою, таблиця, числило, образки й мапи мусять бути в кожній школі: „Що наш селянин посилає свою дитину з відразою до школи, сему не можна дивуватися, бо він темний; що дитина, призвичаєна до свободи у своїх поступках, ходить також нерадо до школи, то і се дасться легко зрозуміти; але що вона вже в перших днях, як почне ходити до школи, не полюбить цілим серцем школи й учителя та не жде з нетерпеливістю на ту годину, коли знов може піти до школи, сему в переважній частині лишень ви винні, мої панове! Не дармо каже, один поважний педагог, мистецтво цвiete і нидіє через мистців, а школа через

учителів. Коли учитель не здобуде собі по двох роках праці признання й поважання громади, а любови шкільної дітвори, то він повинен над собою поважно застановитися, що йому далі робити“.

Звіт учительської конференції займається науковим пляном шкіл. Плян науки — розкладає Федькович по думці Міністерських розпоряджень на 8 шкільних років. Предметів науки було 22: 1) перша наглядна наука, — що мала виробляти актуальність зміслів та розвивати мову й думання, 2) писання — від начального до самостійного в листах і купецьких орудках; німецьке читання, українське читання, граматики, деклямація, числення, геометрія, рисування, географія, історія Буковини й України та Австрії, фізика, історія природи, спів, гігієна, гімнастика, державні, краєві і громадські уряди, як ходити коло худоби і саду, церковно-славянське читання. Все того треба було вчити не систематично а більше хрестоматично після вибору для потреб життя й місцевих обставин. Новим було домагання руханки, гігієни й горожанської науки в наших школах під Австрією майже нігде не плеканих. Не менше важною була справа чистоти мови й правопису, яке Федькович вставив на порядок конференції. Вижницький повіт впровадив перший у школу фонетичний правопис, а конференція учительська внесла до Шкільної Ради домагання, щоби постанову Вижницької повітової конференції поширити на цілу Буковину. Шкільна Рада справи не вирішила, бо віддала її в рецензію московфільському професорови черновецької гімназії, Іванови Глібовицькому, а в нього сей проєкт „десь затратився“, але зате повіти відрухово один по другім впровадили в себе Вижницькі постанови не оглядаючися на вирішення Шкільної Ради.

Не менше важним було ще переведення Федьковичем на засіданню повітової Шкільної Ради в 1772 р. отсих ухвал обов'язуючих на цілий повіт:

1. Діти шкільно-обов'язані не сміють бути уживані за пастухів до товару, чи до господарства.
2. В неділі і свята не дозволяється батькам брати діти зі собою до корчми.
3. Забороняється голі діти випускати на вулицю.
4. Признається учителям окремі грошеві нагороди за їх успішну діяльність над просвіченням молодіжи і громади.
5. Старости подбають, щоби кожда громада справила потрібні шкільні засоби, виказані місцевим учителем, а затверджені інспектором.

6. Час вакацій призначається на направи й відбудову шкільних будинків.

7. Кожда громада мусить подбати про власний шкільний будинок і не посилати дітей на науку в чуже село.

Бачимо отже, що Федкович був не лишень інспектором, але в першій мірі свідомим членом українського народу та ревним суспільним робітником, який йдучи слідами Пестальоція готував собі також і його долю; бідному народови треба помагати де зможете лишень і кілька зможете — голосив він завсіди до учителів. Такий очевидний „соціалізм“ непокоїв у першій мірі панотців, котрим вимикався вплив на школу, і панів старостів та ворогів українського народу взагалі — зачалися доноси, нагінки, війна. Федькович не вдержав, полаяв і панотців і старостів і прочих праведників та зрезигнував з посади. Від тоді займався господарством і літературою. Його заслуги великі, особливо для відродження Буковини; він створив українську школу на Буковині і поклав основи до здвигнення народної культури, він виховав буковинську інтелігенцію — Сковородинців, яким судилося бути посередниками між українським народом, розділеним сильними царськими кордонами. Своїми творами, як судьбино-романтична драма „Довбуш“ та поезіями „Король Гуцул“ обновляв він самостійницько-державні традиції українського народу на Буковині. Світова війна заскочила Буковинців румунською інвазією, яка безпощадно знищила всі добутки нашої шкільної культури.

Закарпатська Україна — під мадярським завойованням виглядала найсмутніше. Угорська конституція — затверджена нездарним цісарем, управнила себе до гноблення й мадяризовання всіх немадярських народностей „під короною св. Стефана“. Через Мадярів — і Словаки затратили своє зрозуміння й почування приналежности до чеського народу і Хорвати відносилися ворожо до своїх закордонних сербських одноплемінників і Українці не почувалися до спільности зі своїми придністрянськими братами. Ще перед мадярською „конституцією“ були в Закарпатській Україні численні народні школи (парохіяльні й приходські) і духовна семінарія в Мукачові з власною середною школою — та конституція зачала від змадяризовання обряду, перейшла до мадяршення шкіл і мадяршення народу. Крім урядової „Недѣль“ та нецікавої збірки народних пісень Врбля — не появилось там нічого помітного; офіційна мова — не була народною, але все паламарщиною. Світова війна застала закарпатських Українців невирішених і несвідомих; нераз прості жовняри не хотіли признаватися що вони „Руснаки“, а звали себе Мадярами, а прецінь та

частина українського народу й українських земель вийшла з війни приблизно добре: прилучено її до нової, здорової славянської республіки Чехословакії, забезпечено їй автономію, сойм, українські уряди й українські установи. Коли Чехословацький уряд схоче додержати зобов'язань, найде собі в українськiм народі щирого, а може колись й могутого союзника.

7. Німецькі теоретики — становлять окрему сторінку в історії шкільництва повійших часів. Їх ряд починає Емануїл Кант (1724—1804); як професор-математик спопуляризував він Ляплясову теорію повстання матеріального світа, висловлюючи гордо свій універсалізм: „дайте мені матерію, а сотворю вам світ“! Як філософ — прочистив він область людської думки, поклав межі, до яких може підвестися наше знання й устійнював способи-форми нашого духового життя: „*Kritik der reinen Vernunft*“ займається безпосереднім пізнаванням, вільним від всякого змислового досвіду; „*Kritik der praktischen Vernunft*“ займається первісними передзисловими пожаданнями, „*Kritik der Urteilskraft*“ — займається позазисловими почуваннями. Цими трома критиками становить Кант важний зворот в історії філософії, зворот від пустомельної спекуляції до природного спостерігання й розважування. Для історії виховання менше значіння має Кантова логіка й естетика, а найбільше його етика. Кант знає лишень два закони: закон природи (*Natargesetz*), який стоїть понад чоловіком і передбачує завсіди невмолиму конечність та закон моральності (*Sittengesetz*), який обов'язує у внутрі чоловіка й опирається на його свободній волі. Свобода волі дає чоловікові нагоду рішати так або инакше, творити добро або зло. Моральний чоловік — сотворений до добротворення, а що є добре — се показує чоловікові його моральний голос як вирішений приказ (*Kategorischer Imperativ*), що звучить: „*Handle so, daß die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einen allgemeinen Gesetzgebung gelten könne*“ — цей голий ще, бо загальний приказ доповнює очеркнення самого морального ділання: „*Handle so, daß du die Würde der Menschheit sowohl in deiner Person, als auch in der Person jedes anderen jederzeit achtest und die Person immer zugleich als Zweck, wie bloß als Mittel gebrauchst*“. Кант казав чоловіче достоїнство найвисше цінити в кожній людині, бачити самоціль і самозасоби, а ніколи посторонний засіб до осягання інших цілей — або як се Шілер сказав: „*der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben, Sie sinkt mit euch, mit euch sie wird sich heben*“! Семітсько-евдаїмоністичну етику — зрушив Кант до основ,

а завернув до чистоарійського світогляду: для морального чоловіка крім закону моральності не треба ані раю, ані пекла, ані бога, ані сатани. Твори Канта були спершу сконфісковані, опісля вони дали почин до аризму, нового оновлення людства на арійських основах, грубо побуреного семітизмом послідної війни. Кант написав також окрему виховну розвідку: „Vorlesungen über die Pädagogik“. За старинними теоріями розрізняє Кант чотири сторони виховання: 1) годування—се круг родичів, 2) карність—3) поучання, 4) освітлення — ціль їх витворити самосвідомого й самостійного чоловіка. Признакою цього самосвідомого й самостійного чоловіка є: а) зручність — сприт (Geschicklichkeit) — як вислів таланту, б) світова мудрість (Weltklugheit), як вислів вдачі темпераменту, в) моральність (Sittlichkeit), як вислів характеру. Кант заставляє німецьку школу виховувати молодіж до народної служби на тлі вселенни й універсалізму, він надає також цей напрям і цей характер цілому духовому життю німецького народу в 19. століттю.

Викривив Канта погляд — довільного й суб'єктивного ставлення морального приказу — романтичний філософ Йоган Готліб Фіхте (1762—1814), який взяв собі грецьких софістів за первоучителів: „Denke dich selbst, das Ich setzt sich selbst,—das Ich setzt das Nichtich in Ich“ і т. д. — точно як се висміяв Шевченко: „І я — не я і ми не ми, і сам те бачив, сам те знаю“. Коли Фіхтова суб'єктивна філософія належить сьогодні до архівів, то його „Reden an die deutsche Nation“ з 1807. р. — виголошені в часах занепаду політичної самостійності і наполеонських насильств — були горячою й палкою програмою виховання молодіж і суспільності під чужим ярмом Фіхте підкреслював перший вагу націоналізму і національного виховання в школі.

Виключно виховне й наукове значіння мають три великі виховники Німеччини: Пестальюцці, Фрибель і Герbart.

Іван Гайнріх Пестальюцці (1746—1827) се реформатор німецько-народного шкільництва — головну у Швайцарії. Вихований в Ціріху — не приймив ніякої вигідної посади, а вірний ідеям Русса пішов на село господарювати. Там пізнав він безпосередню цілу матеріальну й моральну нужду селянського простолюду, впливаючу з його невіжества і його темноти — і пізнання цього заставило його до просвітної роботи в народі. Пестальюцці оснував власну школу, яка існувала від 1775—1780 р. виключно з фондів самого основника, призначена для найбідніших дітей. Пестальюцці сам учив, сам причинявся до удержання й убирання дітей, учительську службу злучив зі самари-

танською — щоби піднести село. Знищений матеріально — замкнув він школу, не маючи засобів до її ведення, а взявся тепер до теоретичної праці. Тепер повстали його виховні твори, що стали читанками німецького простолюдія і розбудили в нім охоту до світла й науки: „Abendstunde eines Einsiedlers“ (1780), „Lienhard und Gertrud“ (1781), у 4 частих. Зворот до природного життя на чистих релігійних основах та праця над добром і піднесенням простого народа — се основні гадки в цих творах. Як повинно виглядати виховання дітей на селі — вчить Гертруд. Лієнгард — муляр має зі своєю жінкою Гертрудою семеро дітей; живуть вони всі в однім швайцарськім селі; хочай багаті та нещасливі, бо батько паниця; не помогли ради-поради жінки, Лієнгард пропив остаточно все майно, опутаний місцевим війтом, властителем коршми і його хрунівською партією. Нещаслива мати взяла на руки найменше дитя, пішла до діди́ча зі скаргою і представила йому, що в селі діялося. Щоби ратувати родину віддав діди́ч Лієнгардови будову місцевої церкви. Війт — зі своїми паницями, сторонниками, пакостив, намовляв Лієнгарда дати гірший матеріал, отже дешевий а проче пропити у спілці та в справу вмішався діди́ч, розслі́див всі злочини війта і його нечитальників, винуватих віддав у суд, нездарного сільського учителя усунув, а в селі заві́в новий лад. Щоби усунути темноту і невіжество, що майже ціле село знищили, основує держава тут взірцеву школу, а Гертруда стає ревною помічницею в урядженню школи та її заряді. Розділ — про урядження сільської школи ще нині не стратив своєї актуальности: чистота, краса і порядок — так притягають молодіж до школи, що школа стає для дітей чимсь важнішим як церква; вона виховує здорове і свобідне покоління, яке добротворить, мерзиться сквернею, гордить кождим рабом чи то тіла, чи духа, любить правду і справедливість. Творцем цієї праці став сам діди́ч, що поклав собі метою життя — упорядкувати стягання державних податків і не допускати до надужит, запевнити всім, навіть найбіднішим, уживання й посідання горожанських прав, увільнити народ вповні від всяких останків панщини й кріпацтва, забезпечити село перед пожежами, градобиттям й іншими елементарними шкодами, перед недугами й пошестями так людей, як і домашнього скота, подбати щоби військо і військова служба не нищили і не гіршили народу, держати меч справедливости в похві правдиво-людських основ та не ранити інших людей так небезпечним вістрям. Книжка Пестальюцція — причинилася до цілковитого знесення кріпацтва й панщини на заході та заставила держави до наміченої праці над піднесенням тем-

ного селянства й робітництва. В обороні прав простолюддя та проти соціального кріпощення й неволання звертаються й інші твори Пестальюцціа: „Christoph u. Else“, „Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung der Menschheit“, також писані за Руссом і „Wie Gertrud ihre Kinder lehrt, ein Versuch den Müttern eine Anleitung zu geben, ihre Kinder selbst zu unterrichten“ (1801). Цей підручник до самонавчання, се дуже важна виховна книжка: „Я хочу штуку навчання народних шкіл віддати в руки материй, в руки дитини, в руки невинности, а тоді мовчатиме злочинець“. Всяке навчання має поступати після вказівок природи від знаного до менше знаного й чужого, від річи й образу до наукового розуміння; в цім дусі треба подбати про підручники, бо теперішні нічого не варті, ця струя науки що з них йшла, розпливалася в якусь пару, котрої мокра тьма ані не змочить люд, ані не лишить його сухим, ані не дасть йому світлості денної, ані хосенности нічної — „soweit als ich den Schulunterricht kannte, kam er mir wie ein gottes Haus vor, dessen oberstes Stockwerk zwar in hoher vollendeter Kunstform strahlt, aber nur von wenigen Menschen bewohnt ist, in den mittleren wohnen denn schon mehrere, aber es mangelt ihnen an Treppen, auf denen sie auf eine menschliche Weise in das Obere hinaufsteigen könnten und wenn etwa einige Gelüste zeigen in ihrem Notzustand etwas tierisch in dieses obere Stockwerk hinaufzuklettern, so schlägt man ihnen, wo man das sieht, ziemlich allgemein auf die Finger und hie und da wohl einen Arm oder ein Bein, das sie bei diesem Hinaufklettern anstrebten, entzwei; im dritten unten wohnt denn endlich eine zahllose Menschenherde, die für Sonnenschein und gesunde Luft vollends mit den oberen das gleiche Recht habe, aber sie wird nicht nur im eckelhaften Dunkel fensterloser Löcher sich selbst überlassen, sondern macht ihr durch Binden und Blendwerke die Augen sogar zum Hinaufgucken in dieses obere Stockwerk untäuglich“. З тої причини рішився Пестальюцці освітити ці долішні домівки, це темне дно людського буття — „wir haben nur Buchstabierschulen, Schreibschulen, Heidelbergerschulen und hier braucht es Menschenschulen“. За те саме боялися всі Пестальюцція як непевного соціаліста, радикала, хочай загальноприймали й одобряли всі його виховні погляди. Щойно від 1798 р. починається знов практична діяльність Пестальюцціа. У знищенім Французами Станс — оснував Петальюцці при допомозі швайцарських властей сирітський захист, де бідні діти одержали не лишень одежу й харч, але також й початкову науку.

Вислідом нової практичної праці — була нова розвідка „Anweisung Buchstabieren und Lesen und Lehren“, як підручник для подібних інших захистів і обставин. Праця у Стансі не тревала довго, бо вже в 1801 р. зайняли Наполеонські війська навіть цей захист на військовий шпиталь. Тоді Пестальюцці на спілку з іншими учителями оснував у Станс перший швейцарський учительський семінар. Опісля переселився Пестальюцці до Yverdon і тут оснував власну мужеську і дівочу школу, яка набрала зараз світової слави і існувала до 1825 р. Наслідком непорозумінь між Пестальюцці, а його учителями — школа розпалася. Пестальюцці вернув на свій хутір, де незадовго (1827) помер. Пестальюцці — се перший ревний і правдивий народний учитель, який так своєю практичною працею в школі, як і своїми виховними творами поклав основи до народної освіти і причинився до виведення бідних робітничих і хліборобських народних мас з єгипетської неволі і з дому роботи.

Учеником Пестальюцці був Фридрих Фрибель (Fröbel 1785—1852) — перший основатель діточих садків і перший організатор виховання дітей у дошкільнім віці. В 1836 р. повстала в Блянкенбург в Тюрингії його перша діточа захоронка, названа „Kindergarten“ „садок дітий“, що мала на ціли допомогти родичам, занятим працею, у вихованні дітей і підготованню до школи. „Kinder des vorschulpflichtigen Alters nicht nur in Anstalt zu nehmen, sondern ihnen auch eine ihren ganzen Wesen entsprechende Betätigung zu geben, ihren Körper zu kräftigen, ihre Sinne zu üben, und den erwachenden Geist zu beschäftigen und sie innig auf die Natur bekannt zu machen, besonders auch Herz und Gemüt richtig zu leiten und zum Urgrund alles Lebens, nur Einigkeit mit sich hinaufzuführen“ — се була ціль захоронки; природа, Бог, люди — се ці три круги, котрих живим членом повинен бути кожний образований чоловік, туди мусить вже й виховання дітей завертати; найвідповіднішими засобами тут ігра; в ігрі зорудує дитина всі свої сили, тому є ігра підготованням до властивої праці. Фрибель уживав різнобарвних пилочок, як образів різних тіл небесних, кулі, шестикутника, вальців, складання прутиків і кусників в різні цілоти, складання папуги в різні види, витинання, рисовання, тілесну руханку в злуці зі співом і танцями. До ведення захоронки поручив Фрибель уживати жінок, бо мовляв — жіноче й діточе серце найперше та найскорше розуміють себе. Коли ще в 1851 р. в Пруссії заборонювано такі садки дітий як небезпечні розсадники соціалізму й атеїзму, то вже кілька літ пізніше переконалася держава про їх хосенність та безпідставність таких побоювань і поручила їх обовязкого закладати в цілій Німеч-

чині. З Німеччини передістався цей дух у Польщу, де краківський учитель Йордан — взявся перший основувати діточі „park-и“ — котрі зовсім несправедливо опісля прозвано „parki Jordana“, замість „парками дітий“. На всіх просторах австрійського цісарства — було основування діточих садків обовязкове, але йому надано строгорелігійний напрям тим паче, що до ведення таких заходонок ужито не людий світських, а монахинь.

В часі війни злучено в нас заходонок з сирітськими захистами, а само ведення взяли на себе сестри служебниці Пр. Д. М., а морально-матеріальним їх опікуном стало Краєве Товариство опіки над дітьми з головним осідком у Львові, зі своїми філіями по цілім краю.

Другим учеником Пестальюція — був Йоган Фрідріх Гербарт (1776—1841) — основник виховної психології в творах: „Allgemeine Pädagogik, aus dem Zwecke der Erziehung abgeleitet (1806)“, „Psychologie als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik u. Mathematik“ (1825) та „Umriss pädagogischer Vorlesungen“ (1835). Гербартова психологія — приймає лишень один рід душевних появ, а це — представлення: через них і в них стоїть людська душа, вони є тими силами й цінностями, котрі посполу себе спомагають, або взаємно себе поборюють: ігра представлень слабша, що понисше або й повисше порога свідомости відбувається, є чисто механічна, длятого можна їх механіку і статику обчислювати. З окремих станів маління або зростання представлень повстають почування й пожадання, що не є іншими родами душевних появ, лишень відмінами представлень. Від якости й скількості витворюваних представлень залежне формування душі. Життя й природа подають безліч таких різних представлень, але хаотично, без порядку й без освідомлювання належного. Вибір, порядок і свідомість подає школа. Для школи управительскою представлень стає етика, яка знає пять головних ідей, образуючих наші представлення, а через представлення нашу душу: свобода, совершенність, прихильність, право, справедливість зі своїми наслідками, нагороди й кари. Свобідна воля — се основа всякої етики; зі згідности волі з моральними ідеями впливає чеснота чоловіка; в чесного чоловіка всі начала і всі ділання визначаються ідеями, а не довільними і случайними обставинами — такого чоловіка зветься характером. Виформування характеру — се головна задача школи.

Виховна праця — обіймає три напрями: справність (Regierung), карність (Zucht), навчання (Unterricht). Справність — обмежується на теперішність дитини, на зовнішній лад

в її вихованню, вона справляє діточу ігру і злучену з нею працю, вона запобігає й зараджує всему цьому, що булоби для дитини шкідливе, для оточення несподіване, чи то тепер чи в будучині, вона не промовляє до свідомости вглянення ані до моральности волі, вона орудує самими зовнішніми засобами — як наказами й заборонами, похвалами, погрозами й карами, поважанням і любовію, чуттям та відповідним заняттям дітей; вона веде й зберігає, вона вироблює стале призвичаювання на будуче. Карність — доповняє саму справність, вона заставляє молодіж до рівномірности й правильности у духовім життю, управильнює пожадання, очищує почуття, витворює характер. Навчання — має на меті будучність дитини; воно промовляє до розуму, до серця й до волі; воно впроваджує виховавця в багату многоявну різнородність, щоби цей міг з неї спасти одність своєї особи й своєї свідомости, своє скуплення й застанову. Навчання повинно відбуватися через заокруглені й суцільні лекційні одиниці; лекційна одиниця не може вичерпати всього матеріалу, але вона збирає якусь одну самостійну появу з цілости і подає учням її пізнання. В кожній лекційній одиниці розрізняє Гербарт пять степенів (formale Stufen): перший степень: приготування: подає загальний образ наміченої праці, захоплює та пристосовує до духової співучасті; другий степень ядерности — розбирає намічену саму річ основно подрібно, від загального сходиться до поодинокого та подає трівке знання поодинокого, щоби його ядерно відрізнити від иншого, бо в цім полягає ядерне переняття й пізнання; третій степень асоціації-збірности — се дальший поступ у поглиблюванню, тут лучаться новонамічене подрібне знання, з давнонабутими подібними гадками, вяжуться їх зі собою в нерозривну лучність і твориться новий ланцюх ідей; четвертий степень система — новонабуті відомости що до подрібного й загального, порядку в переглядні наукове зіставлення, в котрім нові й давні відомости одержують свої сталі місця; пятый степень методи способу — становить питоменність учителя й учнів, яким раз набутий і утревалений досвід — питоменний дух скоро й всесторонно перегляне, примінить, перевірить, оцінить і для життя вихиснує — „der Unterricht bildet zunächst den Gedankenkreis, die Erziehung den Charakter, das letzte ist nicht ohne das erste, darin besteht die Summe meiner Pädagogik“. Гербарт — оперотже цілу шкільну працю на природних психологічних й наукових основах і підніс виховання й навчання до ряду самостійної окремої умілости.

Завдяки своїм ученим і вчителям висунулася Німеччина на перше місце в Європі, а німецька школа стала найпершою в 19. ст. Однак важним чинником у творенні німецької культури — був завжди семітизм, який нищив або кривив всі гарні добутки арійського духа; він засліпив Німців і довів їх до політичного та морального упадку. Наче завершенням цього культурного процесу був виступ Альберта Айнштайна, німецького жида з його „Relativitätstheorie“, яка мала бути науковим оправданням всіх промахів, поповнених Німцями в останній війні, ними викликаній. Ця теорія хотіла до основ захитати арійською культурою, яка зачала в ХХ. столітті захоплювати Європу, вона з російським більшовизмом спричинила цілу руїну, якої ми свідками.

Семітизм, гуманізм, аризм.

Семітизм, це перечення чоловіка і світа, це вертання людськості зі шляху культури та поступу на манівці та бездорожжя. Семіт, це грубий і звіринний тілом галапас, низький і плиткий духом раб; звір буде мучити й катувати пристрасно та без милосердя все, що попаде йому в руки, щоби як найбільше загорнути, посісти, використати та поневолити; раб буде коритися, звиватися, підлещуватися, продавати себе, вкрадатися де тільки вдасться, йому байдуже, які з того будуть наслідки, він не має нічого до страчання, а на зиск обчислює. Основа семітської моралі пересунена на десь-колись-щось у будуччину; семітська нахабність переходить в обов'язуючий авторитет: самовладець, бог Єгове, сотворив світ з нічого, для своїх вибранців, Жидів. На таких підвалинах не могла здвигнутися ніяка трівка культура, не могло вийти ніяке загально-людське добро. Семітом є нині не тільки кожний мійський різник-ошуканець, чи сільський галапас і деморалізатор, але кожний інший, навіть і несемітського походження, хто в свою кров поглиотив суєтну матерію, а на душі носить печать рабства й безхарактерности.

Гуманізм хотів людство, погружене політично, релігійно та культурно в семітському багні, обмити й оновити каплями арійської краси, захованої в старих памятках грецького духа. На політичному полі проголосив він безоглядну свободу чоловіка і захитав до основ цілим февдально-самовладним суспільним устроєм, на полі релігійному зрив зі семітсько-християнською вірою і церквою та викликав реформації і реформи, які ще досі не доведені до кінця; на полі культурному вказав він на красу зовнішньої форми, як на одинокий творчий чинник на будуче, в слід

якого повинна би йти відповідна краса духа. Гуманізм оперся всюди на зовнішнім критицизмі, що цілу свою силу звернув до опрокидування існуючих систем, поглядів і уладжень, а серед критики й нищення не мав ані сили, ні змоги вглянути в саму суть буття, повстання й пізнання; він тільки половинно обновив людство.

Аризм має доповнити й завершити людську обнову, він не тільки узгляднює красу форми, але рівночасно і то в першій мірі завертає до краси змісту, величі духа, до боговочоловічення; Арієць починає від себе з нутра, переходить на зовнішній світ, зноситься до Бога і назад вертає у своє нутро; він не творить свідомо лиха і не зі страху перед карою, не творить теж добра в надії на нагороду, але робить все те по своєму внутрішньому переконанню; його ціль не осквернитися, сповнити своє призначення як чоловік і родич, пізнати правду, пізнанням усовершенитися та зєднатися з Богом.

Арієць не поборює суперечностей, він признає їх як конечну умову, яка веде до остаточного пізнання, він свідомий цієї різниці, яка виступає між буттям і повстанням; повстання витворює науку, буття витворює віру; віра й наука-філософія собі не суперечать, але стоплюються та зєднуються нерозривно, щоби створити життя, покласти основи до арійської моралі та спасти одиницю по думці, якій Шілер дав гарний вислів:

Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben,
Bewahret sie!

Sie sinkt mit euch: Mit euch wird sie sich heben!

У. Кінцевий розділ.

За окрему ознаку ХХ. століття вважається національне й пластове виховання у школі праці. Нова школа, національна, повинна бути рідна, що до виду, а також що до змісту. Школа є тоді рідна, коли подає науку в рідній мові, коли обмежується до однородної дітвори, коли має не тільки своїх рідних учителів як виховників але також, коли вся суспільність займається вихованням, слідить і доповнює працю школи та в купі чуває над її життям і розвитком. Рідна школа, це не якийсь новий витвір, а тільки завершення поставлень теоретиків попередніх століть.

Всі загально признали, що навчання тоді буде природне та успішне, коли послуговуватиметься рідною мовою; всяке навчання в чужій мові утруднює пізнання, затемнює душу, викривлює всякі цінности та добрі завдатки, пособлює безхарактерности, шкодить людськості. Постулят національної школи ще до нині не зреалізований тільки в таких державах, котрі йдучи заборчими слідами царів ХІХ. століття, не взяли собі історії, як учительки дальшого життя.

Нова школа є рідна що до змісту — не тоді, коли вона займається переважно і виключно історією та цінностями свого народу і своєї держави, а помине нарочно чи з konieczности інші народи, або навчить інші народи не доцінювати, а своє перецінювати. Таке поняття рідности школи є вузке і шкідливе з національної точки, бо така „рідна школа“ виховає на своїм загумінку ограничене покоління, без ширшого світогляду, без об'єктивного погляду, покоління, яке не здібне буде взяти участь у творенні загальнолюдської культури. Школа є що до змісту тоді рідна, коли вона опереться на тривких і усталених добутках людського духа та зуміє їх приміняти до своєрідних обставин і потреб і нав'яже до них своєрідне творення. Рідна школа має не тільки творити й плекати рідну культуру, але й порівнювати її з твореннями інших народів; через зіставлювання та порівнювання провірювати власні цінности, направляти власні спромож-

ности та підпорядковуватися все, всюди і без застережень під загально-людський ідеал.

Нова школа, це школа праці, або трудова школа. Витворилася вона в Америці, а почасти в Англії в ім'я старинного гасла „non scholae, sed vitae discimus“ та здійснюючи поставлення, чи усовершуючи добутки попередних століть, викривилася вона в більшовицьких уставах. Школа праці відкинула всяку голословну спекуляцію, понехала всяку мовову гімнастику та безплідну мертвеччину, а поставила собі чин, як ціль науки. Школа праці хоче вчити чину, хоче заправляти до діла, хоче перевірювати та направляти кожне набуте знання чином. Отже в математично-природничих предметах поглибила й поширила оглядання, ввела дослід, як необхідний засіб навчання, витворила робітні й лябораторії, окремо для кожної наукової області, для кожного степення молодіжи окремі, зарядила перевірювання, зіставлявання та вистави, і привчила молодіж від першої хвили побуту в школі здобувати собі самостійно знання під кермою та опікою учителів-виховників.

В мовово історичних предметах, взяло верх біологічне заложення: мови не уважається за відірваний словар понять і означень з відповідним видуманим впорядкуванням, але за таку саму живу появу, як чоловік, звір, рослина, камінь, чи природа взагалі. З того становиска мусіло змаліти значення старинних мов, як чинника образования в трудовій школі, а на їх місце видвинулися нові культурні мови, знання яких не тільки образує, але також дає велику життєву прислугу.

Природним способом навчання була безпосередна розмова, підкріплювана звуковною й етимологією. Звуковня — передбачувала бистроту й діяльність (актуальність) змислів, отже витворювала наглядно чин, так дуже необхідний у трудовій школі; якість такого живого діла, була рівночасно наглядним мірником праці в школі. Етимологія переконала нову школу, що вся наша культура оперлася на добутках і витворах старинної думки; тому кожний, хто хоче мати живе зрозуміння всіх появ і висловів нової культури, мусить посісти знання старинних мов, як посередника нового відання. Таким способом мусіли лишитися старинні мови, як засоби образования в трудовій школі; тепер змінилася тільки метода навчання старинних мов; перше завертала вся наука до пам'яті та привычки, тепер займається більше змисли й уяву та всяке зрозуміле й відірване поступовання перелицьовується на лад дійсного, свогочасного життя, поминаючи свідомо безцільне наслідування старини практиковане всесторонно в часі

ренесансу. Не мало також змінилася наука історії в трудовій школі. Не літа і вичислювання наших історичних подій, не особистости, довкруги яких, здавалося, оберталася історія, стали тепер предметом науки, але практична історія. Однородні події збиралося разом, порівнювалося й досліджувалося в них живі закони життя-буття народів на землі; поодинокі випадки тратили своє поучне значіння, о скільки не вели до відкриття та усталення якоїсь життєвої правди; не само знання минувшини стало остаточною ціллю навчання, але головно примінення минулого до теперішних подій; в цей спосіб стала історія в трудовій школі дійсною учителькою життя.

Самозрозумілим є також і те, що руханка, спів з ігрою, робітки, рисунок й живопис стали важними помічними предметами науки, бо помагали все і всюди провірювати якість і ступень освідмлення кожної його спроможности. Врешті і ті предмети причинялися до того, що школа праці стала одинною, а не громадною. Щоби дану одиницю докладно пізнавати, вміло вести та успішно виховати, треба всесторонно знати її душу. Для цього не вистарчало само навчання та приставання учителя з учеником у школі, але треба було ще позашкільної уважливости й дбайливости; поза шкільними ділами треба було ще шукати надзвичайних, випадкових об'явів душі, які надавалибися до її пізнання; такими надзвичайними ділами, являлися нарочні завдання, доцільні загадки, обдумані допити й провірювання, несподівані підглянення, статистичні й гігієнічні таблиці, в яких ученик щодня давав відповідь на усталену чергу питань, що відносилися до його домашнього й шкільного, особистого та громадного життя. Психольогія й педольогія зі своїми всіми способами й поставленнями, стали основою та признакою трудового вчителства. Обі названі умілости вимагають стислої й безнастанної контролі над вихованцями; таку контролю не є в силі сам учитель переводити, з ним мусять співділати і йому в його праці помагати дім і громада, рідня й суспільність. Отже знов вертаємо до того, від чого зачали, себго, що рідна школа без співпраці родини й громади, без помочі дому й суспільности, не може бути рідною в цілім значінню слова.

Окремим засобом виховання й навчання у рідній школі став пласт. Батьківщиною пласту є джентлеменська Англія, а хрестною її матірю, англо-бурська війна. Організаційним творцем пласту був англійський генерал Роберт Бейден Пауел, (Robert Baden Powell), родився в Лондоні 1857. р. Підчас довшої облоги міста Маф'ікінга (Mafeking) Бурами цей генерал перший перещепив поготівно-військову службу на всю молодіж міста і при помочі цих наймолодших добровольців перебув кільками-

сячну облогу та вдержав місто аж до приходу побідної англійської армії. Він був не тільки сам добрим жовняром, але й сам перейшов добру пластунську школу; кожду вільну хвилю, кожду відпустку вихіснував він на це, щоби в перебранню непомітно оглянути різні краї та різні поведінки; він ходив по Африці, полював на льви і тигри, він пізнав відносини в Індіях, де залюбки займався „спортом раджив. Цей спорт полягав у витропленню однорога та догоненню його на коні і забиттю острою списою. Він знав докладно топографію Америки, приглядався в перебранню осінним маневрам австрійської армії у Відні, почував себе певним у кожній державі Європи, він був дійсним пластуном вже перед створенням пластової організації. Коли після бурської війни вернув в Англію та переконався, що в англійських школах уживано при науці руханки його чисто-військового підручника: „Aids to scouting“, тоді постановив вихіснувати свій воєнний досвід для школи і загального добра і в р. 1908. видав перший начерк пластової організації „Scouting for boys“. Старе англійське поняття scout жовняр поширив Роберт одною прикметою більше і створив висше поняття: „розвідчик“, „стежник“. Щоби чисто-жовнярським словом не відстрашити молодіжи, витворив нове, підрядне поняття: „boy scout“, молодик-пластун“.

Молодиків-пластунів поділив генерал на чотири степені; до кожного степення поставив відповідні вимоги та приписані іспити. Перший ступень пластунів творять діти від 9. до 11. року життя („вовчулаки“, „Wolf Cub“). Вони не носять пластової палиці, замість капелюха мають темнозелену джокейку з жовтою обвідкою, зеленкуватий, або синявий светер замість одностроєвої сорочки, поклін при здоровленню віддають двома, а не трома пальцями, як теж і двома пальцями складають перший пластовий обіт: „На честь свою обітую, що зроблю все, що в моїй можности, щоби: 1. Сповнити свій обовязок по відношенню до Бога й Вітчизни та 2. щоденно стати комусь у дружній прислужі“. Саме право пластова ще не обовязує вовчулаків; замість пластової лелії носять мідяну голову вовченяти; до властивого пластового іспиту треба виказатися дійсною вправністю в прислужности для других та зрозумінням повинности по відношенню до Бога та Вітчизни, треба знати всі знаки, поклони й зовнішні пластові ознаки, треба вміти ділом доказати животворчість свого пластування. (Порівнати тут український підручник: Др. Ол. Тисовський — „Пласт“, Львів, 1913.). Другий ступень, це молодики-пластуни, або як Д-р Тисовський зве: „учасники“.

Це ті вовкулаки, які зложили перший пластовий іспит. Після найменше одномісячної служби здає пластун, як учасник, другий іспит відносно самаритансько-санітарної служби та орієнтаційно життєвої справності й самостійності і щойно тоді переходить в третій ступінь і стає „розвідником II гої класи“, *second class Scout*“. Коли розвідник досягнув — крім всіх звичайних пластових поведінок ще й чотири різні відзначення за окремо-станові справності, (*proficiency badges*) — стає він „Гетманським пластуном — Скобом“, *King's Scout*“. До окремостанових справностей належить нині понад 50 різних рукотворень, які виходять поза круг іграючого слейду та обіймають всякі галузи ремесла, промислу й індустрії, отже приносять пожиток не тільки пластунови, але й загалови; до таких справностей належать професійні іспити. Сам генерал, приготівлюючи третій пластовий здвиг, писав 26. падолиста 1912. р.: „Бажаю горячо, щоби: 1. розвій ремесла поширився між пластами всіх країв світа, 2. зорганізувати молодіж густозаселених повітів, де діти бідніших верств так дуже потребують здорового виховання, морального й тілесного“. Третій здвиг пластунів, заступлений представниками багатьох держав і народів Європи, відбувся вже в літі 1913 р., а генерал Бейден-Пауел, як головний вождь пластунів, відповідаючи на привітання, сказав: „Ми улаштували на здвизі пластову виставу, не як представлення чи яке підприємство, але щоби в захоплюючий спосіб уявити присутнім ціли пластового руху через показання пластових дружин при ділі, праці та виявленню справностей, як їх розуміємо. — В перших двох літах ми видали 180.000 відзначень справності, 30.000 пластунів-молодиків набуло відзнаки за амбуляторську службу, всі вони здали державний іспит з помічництва; в інших справностях ми видали ще більше відзнак; тепер пересічно що сім хвиль видаємо молодикам одну пластунську відзнаку“.

Однострій пластунів складається: з довгокрисого капелюха (*khaki*), з ремінцем навкола й попід бороду, а з різнобарвної хустини на шию, з синявої або зеленої сорочки з двома кишнями на грудях та вилогами, зглядно з такого самого светера, до того короткі по коліна штанці, довільні черевики, наплечник, палиця з поділкою, вязанка стяжок на рамени, ніж, шнурок, накидка або плащ. Перед пластовим правом всі пластуни рівні, свою старшину вибирають на стежі голосованням; спільною признакою пластунів, це пластунський медаль: по середині пластова лелія, довкруги вінок, по середині напис: „По заслугі“ — „*For Merit*“, в долині напис; „Позір“, — „*Be Prepared*“ або „Скоб“, під

сподом з кількох дротиків узлик. Ціли, які ставить пласт, є:
1. виробити сильні характери в молодезі, 2. помагати ближнім,
3. вчити ремесла і пластових справностей, а тим самим доповнити
виховання й образования, започатковане в школі. Десять запов'-
дей останнього пластового здвигу були:

1. На честь пластуна можна покладати.
2. Пластун є вірний Вітчині.
3. Повинністю пластуна є бути позиточним і помагати
ближнім.
4. Пластун є приятелем всіх ближніх, а братом кожного
пластуна.
5. Пластун є лицарський.
6. Пластун є приятелем звірят.
7. Пластун є послухний приказам.
8. Пластун сміється й посвистує.
9. Пластун є ощадний.
10. Пластун є чистий в думці, в мові й ділі.

Що пласт становить важне доповнення школи, це річ загально
відома; що там, де нема пластової організації, нема дійсної рід-
дної школи, нема взагалі ще нової школи, річ також самозро-
зуміла. Пласт став міжнародним виховним засобом, а його
загально прийнятим гаслом: „Раз пластун, на віки пластун“.

Важніші джерела цієї праці.

- ST. CHAMBERLAIN: Arische Weltanschauung (1905).
P. DEUSSEN: Das System des Vedānta Leipzig, 1883.
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Історія України—Руси.
О. ПАРТИЦЬКИЙ: Старинна історія Галичини Львів, 1894.
A. BRÜCKNER, L. NIEDELE, K. KADLEC: Początki kultury słowiańskiej, Kraków.
AL. JABŁONOWSKI: Historia Rusi południowej, Kraków, 1912.
СЕРГ. ЄФРЕМОВ: Історія Українського письменства.
MICH. WISZNIEWSKI: Historia literatury polskiej, Kraków, 1842.
ЩАПОВЪ: О способахъ духовнаго просвѣщенія древней Руси.
ХАРЛАМПОВИЧ К.: Острожская православная школа.
А. Я. ЕФИМЕНКО: Южно-русскія братства.
Dr. LORENZ GRASBERGER: Erziehung und Unterricht im klassischen Altertum, Würzburg 1864-81.
KARLK RUMBACHER: Geschichte der bysantinischen Literatur, München, 1897.
K. A. SZMID: Geschichte der Erziehung vom Anfang bis auf unsere Zeit.
GOMPERZ: Griechische Denker.
А. КРЫЛОВСКИЙ: Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904.
ZIEGLER: Geschichte der Pädagogik mit besonderen Rücksicht auf das höhere Unterrichtswesen.
М. И. СУХОМЛИНОВЪ: Училища и народное образование в харковской губерніи.
И. Ф. ПАВЛОСКИЙ: Приходскія школы в старой Малороссіи.
Я. ШУЛЬГИНЪ: Нѣсколько даныхъ о школахъ въ правобережной Украинѣ, въ пол. XVIII. в.
О. БАРТОШЕВСЬКИЙ: Історія виховання.
Dr. MAJCHROWICZ: Historia pedagogiki.
M. AMSTERMANN: Erziehung und Bildungswesen in der ukrainischen sozialist. Räte-Republik (mit einem Vorwort von G. Grinko, Volksbildungskommissär, Berlin, 1922).

Твори поодиноких визначних письменників грецько-латинських і німецьких узглядено після оригіналів, інші після німецьких перекладів.

Справлення помилок:

Стор:	стрічка:	має бути:	надруковано:
5	6 з гори	духовим	духовним
10	" 2 "	личний	личлий
11	" 18 "	переводять	переводят
"	" 30 "	ціль	цій
28	" 12 "	Хитрас	Хидрях
29	" 20 "	своєю	святою
32	" 16 "	<i>θεῶν</i>	<i>ζεῶν</i>
"	" 6 з долу	<i>μαθηματικοί</i>	<i>μαθηματικοί</i>
35	" 7 з гори	дитірамб в	дитірабів
"	" 4 з долу	двійне	довільне
37	" 21 з гори	етольогії	етемольогії
39	" 3 з долу	Горг'яс	Гоч'яс
40	" 10 з гори	правилам	правилах
"	" 12 з долу	давав	дазав
48	" 6 з долу	полонили	поломили
50	" 24 з гори	жорстокосердності	жорстокої середности
51	" 20 з долу	Оріген	Орігін
53	" 3 "	<i>βασιλεύς</i>	<i>χολύς</i>
61	" 24 з гори	pueri oblati	purioblati
"	" 2 з долу	quadrivium	gvadrivium
63	" 7 "	голословних	голосновних
64	" 7 з гори	опертої	опертою
"	" 19 "	обявляється	обясняється
"	" 21 "	зачаток	зачиток
71	" 11 "	Велесового	Веселового
73	" 11 "	доповнену	доповнен
"	" 12 "	нашої	иншої
"	" 16 "	Константія	Ефемія
78	" 4 з долу	управу	управ
79	" 12 з гори	Contubernium	Coutnberuiqm
"	" 15 "	fuerint	fuerin
80	" 19 "	річні	років
91	" 18 з долу	1616	1600
92	" 11 з гори	інтермедії	івтермеції
"	" 25 "	Кишки	Кишви
"	" 10 з долу	Посланію	Послані
"	" 1 "	бreviarіюм	бrevярісом
94	" 13 "	притуплення	приступлення
103	" 15 з гори	fuerit	fucrit
115	" 4 "	подавала	появилася
122	" 2 "	19. століттю	13. століттю
127	" 9 з долу	дійстом	ідейстом
128	" 13 "	хоровід	шорох від
129	" 18 з гори	спасительныхъ	епазительныхъ
"	" 6 з долу	жадади	задати
"	" 15 "	скуден	скудея

130	"	10 з гори	або	обо
Стор:	стрічка:		має бути:	надруковано:
"	"	15 "	переняттям	пеняттям
132	"	10 з долу	Вольфенбюттель	Вольфенгеттне
133	"	3 "	praeseptorum	profeseptorum
"	"	2 "	через	не раз
134	"	4 з гори	oekonomisch	aekonomisch
"	"	1 з долу	прозивали	прозивала
135	"	5 з гори	ürer	üben
136	"	1 "	Deutsche	Deutschen
137	"	1 з долу	історичні	сторичні
138	"	11 з гори	виплачувалися	виплачувалися
"	"	24 "	підноситися	піднотися
141	"	19 "	південні	піденні
142	"	18 "	написав	ваписав
143	"	6 "	гнетеними	гнетениии
"	"	17 "	чужодержавні	чужоаержавні
"	"	22 "	не вели	не все
144	"	12 з долу	новонародною	нононародною

ЗМІСТ:

ВСТУП 3—13 сторони.

Історія педагогіки	Атенська педагогіка
Виховання і навчання	Християнство
Школа життя	Ренесанс
Стихійне думання	Арійське відродження
Культурно-суспільна школа	Реорганізація виховної праці
Наукове думання	Організація молодіжи
Розв'ій поняття образования	Питання школи

I. СТАРИННА ДОБА 14—51 сторони.

Арійське виховання і навчання	Реторичні школи
Інди	Філософські школи
Релігійно-філософські системи	Етичні школи
Іранці	Кинічні школи
Зоротустра	Стоїчні школи
Семітизм	Гедонічні школи
Фенікійці	Еристично-скептичні
Египтяни	Академічні школи
Ассиріо-Вавилонці	Академія Платона
Євреї	Ліцей Арістотеля
Славянщина	Дідаскалейон Демокріта
Греки	Латинське шкільництво
Гімнічні школи	Часи королівства
Музині школи	Часи республіки
Висші школи	Цісарство
	Бібліотеки
Спартанці	Християнство
Атенці	Катехетичні школи
Висші грецькі школи	Вселенське завдання

I. Доба

II. Доба

II. СЕРЕДНІ ВІКИ 52—80 сторони.

Візантіїство	Українці
Християнське західне шкільництво	Організація церкви
Християнська Славянщина	Організація школи
Серби	Монастирі
Болгари	Поляки

III. НОВІ ЧАСИ 81—136 сторони.

Гуманізм	Козацтво
Реформарія	Церковні брацтва
Гуманістичні школи	монастирі
Єзуїтські школи	Унія
Іван Амос Коменський	Школи
Боротьба за методи науки	Польонофільський табір
Руссо	Григорій Савич Сковорода
Українське відродження	Німецьке шкільництво
Українська шляхта	

IV. ДЕВ'ЯТЬНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ 137—177 сторони.

Народна школа	Польща
Середня школа	Шкільництво в царській Україні
Високі школи	Українське шкільництво під Австрією
Москалі	Шкільництво на Буковині
Серби	Федькович
Болгари	Закарпатська Україна
Чехія	Німецькі теоретики

Семітизм, гуманізм, аризм 177—188. стор.

V. КІНЦЕВИЙ РОЗДІЛ 188—184. сторони;

Рідна школа	Школа праці	Пластове виховання
Література, Справлення помилок, Зміст.		

НАКЛАДОМ М. МАТВІЙЧУКА

у Львові, ул. Панська 17.

В И Й Ш Л И :

М. МАТВІЙЧУК :	Друга книжечка для II. року	ціна зол.
	науки	„ 2.70
„ „	Методичний підручник до навчання перших початків укр. письма . .	„ 3.—
Д-р ЛЕВИЦЬКИЙ :	Історія виховання і навчання .	„ 3.—
Т. АНДРУХОВИЧ :	Ручна праця в вихованню . .	„ 2.10

Приготовляється до друку :

Проф. ОГІЄНКА :

1. Рідне писання, граматики для початк. шкіл (з ілюстраціями) Ч. I.
2. Рідне писання Ч. II.
3. Рідне писання Ч. III.

Надто: Шкільний Співанник.

В тімже видавництві вийшла :

Велика азбука для школи	ціна 2.20
Прилад для азбуки (без коштів пересилки)	„ 15.—
Мала діточа азбука	„ 0.30

Замовлення і гроші слати на висше подану адресу, а на поштову оплату післати:

- 60 гр. при посилці до 1 kg.,
- 120 гр. при посилці до 5 kg.

Спис книжок педагогічних і підручників методичних:

1.	АНДРУХОВИЧ: Ручна праця в вихованню . . .	ціна	2.10
2.	СУХОВЕРСЬКА: Рухові забави й гри	„	1.85
3.	МАТВІЙЧУК: Методичний підручник до навчання перших початків українського письма	„	3 —
4.	Д-р В. ЛЕВИЦЬКИЙ: Історія виховання й навчання	„	3 —
5.	ВАВРИСЕВИЧ: Порадничок учителя, ...	„	4 —
6.	П. ФРАНКО; Підручник шведської руханки для народних шкіл	„	3 —
7.	Д-р КУРОВЕЦЬ: Гигієна	„	1.—
8.	ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ Історія музики	„	0.60
9.	„ „ Теорія музики	„	0.50
10.	НАТОРП: Народна культура	„	2.—
11.	ФЕРСТЕР: Як вести життя	„	2.50
12.	Д-р Ф. КОЛЕСА: Українські народні думи	„	2.—
13.	ПОПОВИЧ: Граматичні вправи	„	1.—
14.	Д-р ГРИЦАК: Під червоною владою. Шкільна справа на Радянській Україні	„	1 —
15.	М. ВОЗНЯК: Історія Української літератури Т. I.	„	6.—
16.	„ „ „ „ Т. II.	„	7.50
17.	„ „ „ „ Т. III.	„	10.—
18.	ГАЙВОРОНСЬКИЙ: Шкільний співанник	„	0.70
19.	Проф. ОГІЕНКО: Український стилістичний словник	„	8.50
20.	„ „ Наглядна таблиця милозвучності української мови	„	0.40
21.	„ „ Наглядна таблиця українського правопису	„	0.40
22.	„ „ Наглядна таблиця для вивчення побічних речень	„	0.20
23.	„ „ Наглядна таблиця для вивчення знаків розділових	„	0.20
24.	ВЕРХРАТСЬКИЙ-МЕЛЬНИК: Зоологія, ...	„	2.50
25.	ВЕРХРАТСЬКИЙ-СМЕТАНСЬКИЙ: Ботаніка.	„	3.50
26.	МИХ. РОСТКОВИЧ: Чоловік, будова людського тіла та його чинности	„	3.—
27.	РАДЗИКЕВИЧ: Короткий курс Українського письменства	„	2.50

28.	РУСОВА: Єдина, діяльна, трудова школа . . .	ціна	0 55
29.	„ Нова школа соціального виховання „	„	2.75
30.	С. ЄФРЕМОВ: Коротка історія українського письменства	„	4.20
31.	Д. ДОРОШЕНКО: Короткий курс історії України „	„	3.20
32.	ГОЛОСКЕВИЧ: Україн. правописний словник, „	„	1 —
33.	РУСОВА: Серед рідної природи, ...	„	0.90
34.	К. СТЕЦЕНКО: Шкільний співанник	„	4.15
35.	ЯРОСЛАВЕНКО: Сіванник для народ. шкіл Ч. I. „	„	1.—
36.	Ю. ГАЙ: Весняні квітеньки, співанник для дітей „	„	1.10
37.	Й. ГЕП: Самоуправа школярів	„	1.40
38.	КЕРШЕНШТАЙНЕР: Щотак державно-грома- дянське виховання	„	1.40
39.	С. РУСОВА: Теорія і практика дошкільного виховання	„	3 50
40.	ANDRUCHOWICZ I OGIELSKI: Metodyka rysun- ków od klasy 1-szej do klasy 7-mej . . .	„	4.—
41.	„ „ Roboty ręczne w glinie i papierze klasa 1-sza	„	2.50
42.	KŁOSIŃSKI: Pierwszy rok nauki szkolnej, meto- dyka klasy pierwszej	„	5.—
43.	Dr. K. WOJCIECHOWSKI: Zwięzły podręcznik histo- rii i literatury polskiej wyd. VII.	„	2.40
44.	S. KAZURO: Nowe solfeggio, metodyka do nauki śpiewu dla szkół lud.	„	0.50
45.	KRZANOWSKI: Metodyczny podręcznik do nauki rachunków, cz. I. i II.	„	1.40
	„ „ cz. III.	„	2.40
	„ „ cz. IV.	„	2 70
46.	ZARZECKI: Nauczanie matematyki początkowej cz. III. (geometria)	„	1.70
47.	WAŃCZURA: Wskazania metodyczne do nauki historji	„	0.80
48.	DYAKOWSKI: Początkowa nauka o przyrodzie, dla I. i II. oddziału szkoły powszechnej . .	„	1.65
	„ „ cz. III. „	„	1.65
49.	SAWICKI: Elementarz geograficzny	„	1.10
50.	HRABYK—SAWICKI: Wskazówki metodyczne do nauki geografji, cz. I. II.	„	1.10

Повисші книжки можна набути в М. Матвійчука у Львові,
ул. Панська 17.

5,52 (1986)

РЛ

3372_у

ВИДАВНИЦТВО
НОВА УКРАЇНСКА
ШКОЛА

ДР. В. ЛЕВИЦЬКИЙ.

ІСТОРІЯ ВИХОВАННЯ
І НАВЧАННЯ.

ЛЬВІВ

Львів 1924 р.

Рисована